

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

Σύγχρονες συζητήσεις για την ιστορία και την ιστοριογραφία

Επιμέλεια
Έφη Αβδελά, Δήμητρα Βασιλειάδου
Πολυμέρης Βόγλης, Χρήστος Τριανταφύλλου

Αθήνα 2026

[κενή σελίδα]

[κενή σελίδα]

[κενή σελίδα]

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

ISBN 978-618-88386-0-4

© 2026, Ελληνική Ένωση Ιστορικών
Αρχύτα 11, Τ.Κ. 11635 Αθήνα
e-mail: historians.association.gr@gmail.com
<https://greekhistorians.com>

Σχεδιασμός εξωφύλλου-σελιδοποίηση: Δημήτρης Τσαλκάνης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ

**Σύγχρονες συζητήσεις για την ιστορία
και την ιστοριογραφία**

Επιμέλεια

Έφη Αβδελά, Δήμητρα Βασιλειάδου
Πολυμέρης Βόγλης, Χρήστος Τριανταφύλλου

Αθήνα 2026

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9-15
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ , επιμέλεια Έφη Αβδελά	
Νίκος Γιαννακόπουλος, «Παρατηρήσεις για την εξέλιξη της ιστορίας των θεσμών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας»	19-29
Έφη Ράγια, «Οι θεσμοί του Βυζαντίου: Από την Ιστορία των θεσμών στην κοινωνική θεωρία»	31-41
Γιάννης Στογιαννίδης, «Οι θεσμοί στην κοινωνική ιστορία της υγείας»	43-49
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ, ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ , επιμέλεια Χρήστος Τριανταφύλλου	
Άννα Καρακατσούλη, «Από την Ιστορία του βιβλίου στη διαχείριση της πληροφορίας»	53-61
Παναγιώτης Γεωργακάκης, «Η πληροφορία ως βασική ιστορική έννοια: η διαχείριση της πληροφορίας κατά το Πρώιμο Νεότερο παρελθόν»	63-70
Στάθης Παυλόπουλος, «Ιστορίες της πληροφορίας και ιστορική πληροφορία στο ψηφιακό περιβάλλον: Εισαγωγικές επισημάνσεις»	71-79
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ , επιμέλεια Δήμητρα Βασιλειάδου	81-113
Ελευθερία Ζέη, Δημήτρης Μ. Μόσχος, Δήμος Σπαθάρας, Ποθητή Χαντζαρούλα	

ΔΙΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, επιμέλεια Πολυμέρης Βόγλης

Λεωνίδας Μοίρας, «Οι εγκαταστάσεις μουσουλμανικών
πληθυσμών στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων, κατά τη διάρκεια της
περιόδου 1854-1912» 117-127

Ανδρέας Λυμπεράτος, «Διεθνικές διαστάσεις και κινητικότητα
στη μελέτη των νεωτερικών μετασχηματισμών στα Βαλκάνια» 129-138

Κωστής Καρπόζηλος, «Διεθνική ιστορία: η εμπειρία της πράξης» 139-147

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ 149-150

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Έφη Αβδελά
Δήμητρα Βασιλειάδου
Πολυμέρης Βόγλης
Χρήστος Τριανταφύλλου

Η άνθιση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες έχει οδηγήσει σε έναν πολλαπλασιασμό των αντικειμένων μελέτης και πεδίων έρευνας, μεθόδων και εργαλείων, αναλυτικών κατηγοριών και επιστημονικών κατευθύνσεων. Ταυτόχρονα, το πεδίο των ιστορικών σπουδών έχει γίνει πιο σύνθετο, καθώς εφαρμόζονται νέες μεθοδολογίες, ενώ αρκετές προσεγγίσεις διαπερνούν τους παραδοσιακούς διαχωρισμούς μεταξύ ιστορικών περιόδων. Είναι αλήθεια ότι οι προσπάθειες που γίνονται σε αυτή την κατεύθυνση συναντούν συχνά εμπόδια που σχετίζονται με θεσμικούς περιορισμούς και συντεχνιακές αγκυλώσεις. Ωστόσο, όπως προκύπτει από τα κείμενα που ακολουθούν, μπορούμε να εντοπίσουμε αντίστοιχες ιστοριογραφικές αναζητήσεις σε όλες τις χρονικές περιόδους – αρχαίας, βυζαντινής και νεότερης- σύγχρονης ιστορίας – που συνυπάρχουν σε κάθε θεματική ενότητα αυτού του τόμου. Είναι αλήθεια ότι οι διάφορες ιστοριογραφικές μεθοδολογίες, οι οποίες συχνά περιγράφονται ως «στροφές», έχουν διευρύνει τους διανοητικούς ορίζοντες των ιστορικών και έχουν εμπλουτίσει την έρευνα και μελέτη του παρελθόντος διεθνώς. Καθώς όμως η ιστορία, όπως έχει συχνά ειπωθεί, μελετά την κάθε είδους μεταβολή στο χρόνο, το βασικό ερώτημα είναι τι σημαίνει κάθε φορά «νέα στροφή». Αυτό ισχύει τόσο για τα ιστορικά φαινόμενα όσο και για τα μεθοδολογικά εργαλεία της ιστορικής έρευνας, καθώς είναι και αυτά προϊόντα της εποχής τους, υπόκεινται δηλαδή σε κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές και διανοητικές μεταβολές, διεργασίες και ζυμώσεις.

Η ελληνική ιστοριογραφία συμμετέχει εδώ και δεκαετίες σε αυτές τις συζητήσεις και τις αναζητήσεις, που διαπερνούν όλες τις ιστορικές περιόδους. Διανύει επιπλέον μία από τις πιο εξωστρεφείς της περιόδους, με σημαντική συμβολή στις ευρωπαϊκές ιστοριογραφικές συζητήσεις και σε πλήθος επιμέρους γνωστικά πεδία. Με αυτούς τους προβληματισμούς η Ελληνική Ένωση Ιστορικών προχώρησε στη διοργάνωση μιας διημερίδας στις 20 και 21 Σεπτεμβρίου 2024 στο Πάντειο Πανεπιστήμιο με θέμα τις νέες κατευθύνσεις στην ιστορία και την ιστοριογραφία. Σε μια προσπάθεια να διερευνήσουμε συλλογικά τις παραπάνω τάσεις, στη διημερίδα αυτή επιλέξαμε τη δομή των «τραπεζιών», μια διαλογική μορφή ερωταπαντήσεων που θεωρήσαμε ότι ταίριαζε στα παραπάνω ζητήματα. Επιλέχθηκαν τέσσερις θεματικές που αποτυπώνουν κάποιες από τις συζητήσεις για το «νέο» στην ιστοριογραφία: ιστορία των θεσμών, ιστορία των μέσων, της επικοινωνίας και της πληροφορίας, ιστορία των συναισθημάτων, καθώς και διεθνική ιστορία και ιστορία της κινητικότητας. Οι θεματικές είναι ενδεικτικές και θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Αποτελούν περισσότερο οπτικές για τη μελέτη του παρελθόντος, μεθοδολογικές προσεγγίσεις που εμπλούτισαν και συνεχίζουν να εμπλουτίζουν τους τρόπους θέασης και ερμηνείας του παρελθόντος. Επιλέξαμε σε κάθε «τραπέζι» να υπερβούμε τους παραδοσιακούς χρονολογικούς διαχωρισμούς και να επιχειρήσουμε έναν διάλογο μεταξύ ερευνητριών και ερευνητών που ασχολούνται με διαφορετικές ιστορικές περιόδους, ώστε να διαπιστώσουμε κατά πόσον οι θεματικές που είχαμε προκρίνει έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν νέες συνάψεις. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπήρξε πραγματικά διάλογος, αλλά διαβάζοντας τις διαδοχικές παρεμβάσεις σε κάθε θεματική προκύπτει καθαρά ότι οι μεθοδολογικοί και θεωρητικοί προβληματισμοί της ιστοριογραφίας από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα επέδρασαν σε όλα τα ιστοριογραφικά είδη και σε μελέτες για πολύ διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Από την άποψη αυτή, η ανάγνωση των συμβολών συνιστά μια πρώτη απόπειρα διάρρηξης των στεγανών.

Ο συλλογικός τόμος βασίζεται στις ανακοινώσεις που έγιναν στην επιστημονική διημερίδα και οι οποίες κινήθηκαν σε δύο αλληλένδετους άξονες. Ο πρώτος άξονας ήταν οι νεότερες εξελίξεις στην ιστοριογραφία των τεσσάρων θεματικών που προαναφέρθηκαν και ο δεύτερος ήταν η θέση της ελληνικής ιστοριογραφίας σε αυτές. Επιπλέον, οι ομιλήτριες και οι ομιλητές ενθαρρύνθηκαν να μιλήσουν για τον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκαν από αυτές τις εξελίξεις και για το πώς αυτές διαμόρφωσαν το έργο τους. Ενώ οι συνεδρίες στη διημερίδα είχαν τη δομή «τραπεζιών», στον τόμο πήραν την μορφή σύντομων κεφαλαίων, με την εξαίρεση της θεματικής των συναισθημάτων, για την οποία διατηρήθηκε διαλογική δομή με τη μορφή ερωταποκρίσεων.

Κατεξοχήν θεματική της παραδοσιακής ιστοριογραφίας που διατέμνει τις περιόδους αναφοράς, ήδη από τον 19ο αιώνα, η ιστορία των θεσμών ίσως φανεί παράταιρη σε ένα συνέδριο με τίτλο «Νέες κατευθύνσεις στην ιστορία και την ιστοριογραφία». Όμως στόχος ήταν να σκιαγραφηθεί πώς και κατά πόσο οι νεότερες μεθοδολογικές και θεωρητικές επεξεργασίες επηρέασαν μια κλασική προσέγγιση του παρελθόντος. Οι ιστορικοί που συμμετέχουν στο συγκεκριμένο στρογγυλό τραπέζι καθόλου δεν αυτοαναγορεύονται ιστορικοί των θεσμών. Απαντούν στα ερωτήματα που τους τέθηκαν αντλώντας ο καθένας και η καθεμιά από τις διαφορετικές επιμέρους ιστορικές περιόδους και θεματικές με τις οποίες ασχολούνται. Κλήθηκαν να απαντήσουν ποιο είναι το σύγχρονο περιεχόμενο μιας ιστορίας των θεσμών στο πεδίο τους και πώς έχει αυτή ανανεωθεί, αλλά και σε ποιο βαθμό η ελληνική ιστοριογραφία συμμετέχει στις σχετικές διεθνείς συζητήσεις.

Εξετάζοντας τις εξελίξεις στην ιστορία των θεσμών στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, ο Νίκος Γιαννακόπουλος διαπιστώνει ότι το πεδίο έχει διευρυνθεί σημαντικά και περιλαμβάνει, εκτός από τις νομικές και διοικητικές δομές, επίσης τις άτυπες συλλογικές δράσεις και κοινωνικές πρακτικές. Ενσωματώνοντας τις μεθοδολογικές και θεωρητικές διεργασίες στη γραφή της ιστορίας, η σχετική ιστοριογραφία τείνει σήμερα προς μια κοινωνική ιστορία των θεσμών, με έμφαση στην ανθρώπινη δράση, χωρίς ωστόσο να ανατρέπεται το παραδοσιακό πλαίσιο. Το παράδειγμα των πολιτικών θεσμών στις ελληνικές πόλεις υπό ρωμαϊκή κυριαρχία εικονογραφεί την εξωστρέφεια και τον συγχρονισμό στις συμβολές της σύγχρονης ελληνικής επιστημονικής κοινότητας με τις σχετικές ευρωπαϊκές συζητήσεις.

Αντίστοιχη διαδικασία από μια ιστορία των τυπικών μορφωμάτων σε μια κοινωνική ιστορία των θεσμών σκιαγραφεί και η Έφη Ράγια για την περίπτωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι σχετικές μελέτες εστίασαν αρχικά στις διοικητικές και στρατιωτικές δομές, για να στραφούν στη συνέχεια στους τρόπους με τους οποίους οι θεσμοί συνδέθηκαν με την κοινωνία και την οικονομία του Βυζαντίου. Το παράδειγμα των *θεμάτων* και της *πρόνοιας* δείχνει πώς η μελέτη των θεσμών ενέταξε τις οικονομικές δομές και πρακτικές και τις κοινωνικές σχέσεις που συνδέονται με αυτές και αλλάζουν στο χρόνο. Οι συμβολές των Ελλήνων βυζαντινολόγων στις σχετικές συζητήσεις έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού αυτού πεδίου.

Ο Γιάννης Στογιαννίδης εξετάζει την κοινωνική ιστορία της υγείας που διερευνά τη σχέση ιατρικής και κοινωνίας, και ιδίως τους θεσμούς προστασίας της υγείας και περίθαλψης των ασθενών σε διάφορες ιστορικές περιόδους. Ειδικότερα παρακολουθεί τις έρευνες για το νοσοκομείο και τις ιστορικές μεταμορφώσεις του, από το κρατικό ίδρυμα στην ιδιωτική κλινική και στις

μεγάλες επιχειρήσεις υγείας, καθώς και στις διαφορετικές εξειδικεύσεις του. Προκύπτει ότι οι ελληνικές συμβολές για τις κυβερνητικές πολιτικές, τη σημασία των προσώπων, καθώς και τους αποκλεισμούς διαφόρων ομάδων περισσότερο παρακολουθούν παρά παρεμβαίνουν στις σχετικές διεθνείς συζητήσεις.

Τα παραπάνω δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από την ιστορική περίοδο αναφοράς και τις επιμέρους θεματικές, σήμερα οι θεσμοί προσεγγίζονται ιστορικά μέσα από τις κοινωνικές τους διαστάσεις και όχι ως αυτόνομο πεδίο έρευνας. Κοντολογίς, δεν μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα από τους ανθρώπους που τους συγκροτούν, τους στελεχώνουν και τους χρησιμοποιούν, γιατί οι μεταξύ τους σχέσεις είναι αυτές που διαμορφώνουν τους ίδιους τους θεσμούς στο χρόνο και σε συγκεκριμένα κάθε φορά συμφραζόμενα.

Τις τελευταίες δεκαετίες συναντάμε διαρκώς την έκφραση «κοινωνία της πληροφορίας», ως αποτέλεσμα των τομών που επέφερε η παγκόσμια κυριαρχία της ψηφιακότητας. Ωστόσο, όπως συμβαίνει συχνά, δεν πρόκειται για ένα εντελώς νέο φαινόμενο, αλλά για έναν μετασηματισμό υπαρχουσών δομών και πρακτικών σε ένα διαφορετικό ιστορικό συγκείμενο. Αυτή η συζήτηση αναδεικνύεται στην ενότητα «ιστορία των μέσων, της επικοινωνίας και της πληροφορίας», με μια αναδίφηση περίπου πέντε αιώνων. Οι ομιλητές και η ομιλήτρια κλήθηκαν να απαντήσουν σε τρεις άξονες, που μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: πρώτον, τι μπορούμε να μάθουμε για μια κοινωνία του παρελθόντος εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται την πληροφορία· δεύτερον, πώς αποφεύγουμε τον τεχνολογικό ντετερμινισμό στη μελέτη της ιστορίας των μέσων και της επικοινωνίας· τρίτον, πώς μπορεί να βοηθήσει η ιστορική επιστήμη να αναλύσουμε την πρωτοφανή διαρκή ροή πληροφοριών, σε μια εποχή όπου η πληροφορία σημαίνει τα πάντα και τίποτα, και όπου όλα αποτελούν δυνητικά «περιεχόμενο» προς επεξεργασία από τους ή τις ιστορικούς.

Έτσι, η Άννα Καρακατσούλη πραγματοποιεί μια επισκόπηση της ιστορίας του βιβλίου ως πολιτισμικού προϊόντος στο πλαίσιο της μετάβασης από την προφορική και χειρόγραφη κουλτούρα στην έντυπη και στην ψηφιακή, ανατέμνοντας το «επικοινωνιακό κύκλωμα του βιβλίου» και την εμπλοκή πληθώρας παραγόντων τόσο στη μορφή, όσο και στο περιεχόμενο του τελικού αποτελέσματος. Τα μέσα και οι τεχνολογίες μεταβλήθηκαν, αλλά η διαχείριση της πληροφορίας είναι μια διαχρονική κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική πρακτική. Αυτό αναδεικνύεται και στο κείμενο του Παναγιώτη Γεωργακάκη, όπου η έμφαση δίνεται στις δυτικοευρωπαϊκές εφημερίδες της πρώιμης νεωτερικότητας (16ος-18ος αιώνας) και στις συνθήκες που διαμόρφωσαν τις πολιτικές και την κουλτούρα παραγωγής, διαχείρισης και διάχυσης της ειδησεογραφικής πληροφορίας. Ο όγκος και η ταχύτητα στη ροή πληροφοριών

που διακρίνουν το σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον, όμως, δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στον παροντισμό, όπως εξηγείται στο κείμενο του Στάθη Παυλόπουλου· η ίδια η αρχαιολογία όρων, όπως για παράδειγμα τα «δεδομένα», είναι ένας πολύτιμος οδηγός απέναντι στον ψηφιακό θετικισμό και ένα επιχείρημα υπέρ της ιστορικοποίησης τόσο της ίδιας της έννοιας της πληροφορίας όσο και των πρακτικών κριτικού αναστοχασμού της διαχείρισής της.

Η ιστορία των συναισθημάτων, με την πληθωρική ερευνητική, μεθοδολογική και θεωρητική της παραγωγή, μοιάζει να διαγράφει τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια μια μάλλον ξέφρενη πορεία, τέτοια που κάνει αρκετές και αρκετούς να μιλούν για μια ιστοριογραφική «συναισθηματική στροφή». Ιστορικοί ενώνουν τις δυνάμεις τους σε σχετικές διεθνικές ενώσεις, διεπιστημονικά δίκτυα και ερευνητικά κέντρα – υπάρχουν αυτή τη στιγμή τουλάχιστον έξι ιδιαίτερα δραστήρια ινστιτούτα που μελετούν τα συναισθήματα και την ιστορία τους στην Ευρώπη, την Αυστραλία και τις ΗΠΑ. Το πεδίο διαθέτει εξειδικευμένο περιοδικό (το *Emotions: History, Culture, Society*), τροφοδοτεί ειδικές σειρές σε σημαντικούς εκδοτικούς οίκους και διδάσκεται ως γνωστικό αντικείμενο σε πανεπιστημιακά τμήματα διεθνώς. Με άλλα λόγια, έχει συγκροτηθεί γοργά ο μηχανισμός αναπαραγωγής του. Οι πλούσιες πλέον ιστοριογραφίες των συναισθημάτων, ρητά διεπιστημονικές και θεωρητικοποιημένες, διαγράφουν δύο βασικές ερευνητικές τροχιές: είτε αναζητούν πώς γίνονταν κατανοητά και πώς βιώνονταν συγκεκριμένα συναισθήματα σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο είτε αξιοποιούν την ιστορικοποίηση των συναισθημάτων για να συνεισφέρουν στη μελέτη και την ερμηνεία ευρύτερων ιστορικών φαινομένων.

Σε αντίθεση με τη δυναμική που έχει αναπτύξει διεθνώς, η ιστορία των συναισθημάτων δεν μοιάζει να έχει συγκινήσει ιδιαίτερα την ιστορική κοινότητα στην Ελλάδα, παρότι το περιοδικό *Ιστορεΐν* είχε διοργανώσει ήδη από το 2007 το διεθνές συνέδριο με τίτλο «Περί συναισθημάτων. Ιστορία, πολιτικές, αναπαραστάσεις». Με αυτήν την έννοια, το σχετικό στρογγυλό τραπέζι όπως αποτυπώνεται στον τόμο, κινείται περιφερειακά για τις κεντρικές ιστορικές συζητήσεις στην Ελλάδα. Δείχνει ωστόσο με ενάργεια πώς τα συναισθήματα μπορούν να είναι ένα ακόμη χρήσιμο εργαλείο για την ιστορική ανάλυση και τονίζει την αξία της ενσωμάτωσης θεωρητικών σχημάτων στην εγχώρια ιστορική πρακτική, η οποία παραμένει μέχρι σήμερα πεισματικά υποθεωρητικοποιημένη. Η Ελευθερία Ζέη, ο Δημήτρης Μ. Μόσχος, ο Δήμος Σπαθάρας και η Ποθητή Χαντζαρούλα έχουν διασταυρωθεί κατ' επανάληψη με την προβληματική των συναισθημάτων και απαντούν σε τέσσερις ευρείες ερωτήσεις, που βάζουν προγραμματικά στο επίκεντρο την ερευνητική τους πρακτική. Πραγματεύονται διαδοχικά ερωτήματα που αφορούν τη χρησιμότητα της ιστορίας των συναισθημάτων, τις θεωρητικές και μεθοδολογικές της παραδοχές, τη σχέση

ανάμεσα στην γλώσσα των συναισθημάτων και την ανθρώπινη εμπειρία και τις πολλαπλές διασταυρώσεις των συναισθημάτων με άλλες χρήσιμες κατηγορίες ιστορικής ανάλυσης.

Μπορεί η ιστορία ως επιστήμη να θεμελιώθηκε στην μελέτη της εθνικής ιστορίας, αλλά οι ιστορικοί στη διάρκεια του 20ού αιώνα συνειδητοποίησαν ότι για την κατανόηση της εθνικής ιστορίας χρειαζόταν ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης. Αρκετοί και αρκετές ιστορικοί υιοθέτησαν τη συγκριτική προσέγγιση, αλλά γρήγορα αντιλήφθηκαν ότι το πρόβλημα ήταν βαθύτερο και αφορούσε τον μεθοδολογικό εθνικισμό της ιστοριογραφίας που λειτουργούσε στρεβλωτικά στη μελέτη και κατανόηση του παρελθόντος. Ο πλούτος των ανταλλαγών, μετακινήσεων, επιρροών, επαφών μεταξύ των ανθρώπων στο παρελθόν υπερέβαινε τα σύνορα των κρατών, ενώ πολλά φαινόμενα και εξελίξεις εκτεινόταν σε μεγάλες γεωγραφικές περιοχές του πλανήτη επηρεάζοντας ταυτόχρονα διαφορετικούς λαούς, πολιτισμούς και κράτη. Αυτή η ανάγκη για αλλαγή οπτικής αποτυπώθηκε στην ανάπτυξη της διεθνικής ιστορίας, μια οπτική που αντανάκλασε βέβαια και την είσοδο στην εποχή της παγκοσμιοποίησης του ύστερου καπιταλισμού.

Η διεθνική ιστορία ασχολήθηκε πρωτίστως με την κινητικότητα πληθυσμιακών ομάδων και αυτή μελετά στη συμβολή του ο Λεωνίδας Μοίρας. Επικεντρώνεται στην σχετικά άγνωστη περίπτωση της εγκατάστασης μουσουλμανικών πληθυσμών στο βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά την περίοδο 1854-1912, ώστε να συζητήσει τη μεταναστευτική πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ανδρέας Λυμπεράτος εξετάζει τη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα ως υπόστρωμα για την ανάπτυξη του εθνικισμού στα Βαλκάνια και, συνεπώς, τη διεθνική διάσταση στην παραγωγή του έθνους και του εθνικισμού, και στη συνέχεια παρουσιάζει την πιο πρόσφατη έρευνά του για τον «χρονικό εκμοντερνισμό» των Βαλκανίων ως πτυχή μιας παγκόσμιας ιστορίας του χρόνου. Ο Κωστής Καρπόζηλος στο κείμενό του ξεκινά από τη μελέτη του Pierre-Yves Saunier για τη διεθνική ιστορία για να δείξει τους περιορισμούς της εθνοκεντρικής οπτικής στη μελέτη του παρελθόντος. Προτείνει να αντιληφθούμε την υβριδικότητα των ταυτοτήτων είτε αυτό αφορά τη μελέτη της μετανάστευσης Ελλήνων στις Ηνωμένες Πολιτείες (ως μιας διασταύρωσης ανάμεσα στην ελληνική, την αμερικανική και την ελληνο-αμερικανική ιστορία) είτε τη μελέτη του ελληνικού κομμουνισμού (ως ενός κινήματος ανθρώπων που βρίσκονται στα κυριολεκτικά και συμβολικά όρια του έθνους).

Σχεδόν εξ αρχής, η κριτική των μεθόδων και η ιστορία της ιστοριογραφίας είναι σύμφυτες με την ίδια τη συγκρότηση της ιστορίας ως πειθαρχίας στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Σε αυτές τις πρακτικές φιλοδοξεί να συμβάλει και αυτός ο τόμος, ως αποτέλεσμα διαλόγων που λαμβάνουν χώρα

στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων μιας επιστημονικής και επαγγελματικής κοινότητας, όπως είναι η Ελληνική Ένωση Ιστορικών. Σε τελική ανάλυση, για να παραμένει ζωντανή μια επιστημονική κοινότητα οφείλει να παραμένει, εξίσου, και επιστημονική και κοινότητα.

[κενή σελίδα]

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

επιμ. Έφη Αβδελά

[κενή σελίδα]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Νίκος Γιαννακόπουλος

Προσδιορισμός του αντικειμένου: τι μελετά η ιστορία των θεσμών της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας

Όπως γνωρίζουν πολύ καλά όσες και όσοι ασχολούνται με την ιστορία των θεσμών, σε οποιαδήποτε ιστορική περίοδο, ένα θεμελιώδες ζήτημα αφορά την αδυναμία να διατυπωθεί ένας γενικός και περιεκτικός ορισμός του όρου. Αυτό βέβαια δεν έχει εμποδίσει τις και τους ιστορικούς της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας να δημοσιεύουν μελέτες που περιλαμβάνουν τον όρο στον τίτλο τους, θεωρώντας λίγο πολύ ως δεδομένο ότι το εκάστοτε ιστορικό φαινόμενο το οποίο εξετάζουν εμπίπτει στην κατηγορία αυτή. Οι απαντήσεις λοιπόν που δίνουν στο ζήτημα του ορισμού προκύπτουν λιγότερο από έναν θεωρητικό αναστοχασμό επί του αντικειμένου τους και περισσότερο από τον τρόπο με τον οποίο επιλέγουν να προσδιορίσουν τα θέματά τους.

Οι θεσμοί ασφαλώς αναφέρονται σε κανόνες και τα μέσα επιβολής τους. Οι νόμοι είναι θεσμοί και παραδοσιακά στην Αρχαία Ιστορία –θα έλεγα όμως όχι μόνο σε αυτή– η ιστορία των θεσμών περιλαμβάνει τις νομικές διατάξεις και τους διοικητικούς μηχανισμούς. Υπό αυτή την έννοια ως θεσμοί μπορούν να εξετάζονται ποικίλα μορφώματα και δομές-οργανώσεις με τυπική συγκρότηση. Δεν διστάζουμε λοιπόν να χαρακτηρίσουμε ως θεσμούς οργανώσεις οι οποίες με τον ένα ή άλλο τρόπο εμπλέκονται σε λειτουργίες διακυβέρνησης. Στο πεδίο της Αρχαίας Ιστορίας η βουλή των ελληνικών πόλεων είναι ένα ενδεικτικό παράδειγμα, η ρωμαϊκή Σύγκλητος ένα άλλο. Πρόκειται άλλωστε για θέματα

που απασχόλησαν την ιστορική έρευνα της αρχαιότητας ήδη από τις απαρχές της συγκρότησής της ως διακριτού ιστοριογραφικού επιστημονικού πεδίου.

Από την άλλη πλευρά, η προσήλωση στο στοιχείο της τυπικής συγκρότησης μπορεί να εμφανίζεται –και όντως να είναι– σημαντικά περιοριστική, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι ως θεσμοί μπορούν να ιδωθούν κάθε είδους σταθερές και οργανωμένες (λιγότερο ή περισσότερο) δομές, σχέσεις και δραστηριότητες οι οποίες ικανοποιούν κοινωνικές ανάγκες ή οτιδήποτε μια δεδομένη κοινωνία εκλαμβάνει ως ανάγκη. Κατά συνέπεια, επαναλαμβανόμενες πρακτικές που λαμβάνουν τη μορφή «ρεπερτορίων» συλλογικού κοινωνικού πράττειν και συλλογικής δράσης μπορούν επίσης να περιληφθούν στους θεσμούς.¹ Ακόμη λοιπόν και αν δεν διαθέτει αναπτυγμένη τυπική συγκρότηση, είναι δυνατόν να αντιμετωπίζουμε για παράδειγμα την οικογένεια ως θεσμό υποκείμενο σε ιστορική εξέταση, αρκεί βεβαίως να την ιστοριοποιούμε. Εντούτοις η θεώρηση των προαναφερθέντων «ρεπερτορίων» ως θεσμών μας οδηγεί και σε άλλα μονοπάτια: γιατί να μην αντιμετωπίζουμε ως θεσμούς φαινόμενα όπως τα επαναλαμβανόμενα σε τακτική βάση κοινωνικά γεγονότα; Δηλαδή εκδηλώσεις όπως (για να μείνουμε στο πεδίο της αρχαιότητας) οι λατρευτικές πομπές και εορτές, οι μουσικοί, αθλητικοί και θεατρικοί αγώνες. Μια ανάλογη οπτική άλλωστε χαρακτηρίζει και την ταξινόμηση των θεσμών που διατυπώθηκε σε ένα πρόσφατο πολύ σημαντικό βιβλίο για την οικονομία των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ο συγγραφέας του, ο Alain Bresson, διέκρινε μεταξύ των πολιτικών θεσμών (οι οποίοι σχετίζονται με το κράτος ή άλλες συλλογικές αρχές που δύνανται να ασκούν πολιτική εξουσία), των συμβολικών θεσμών (οι οποίοι αφορούν τη θρησκεία, αλλά και ευρύτερα τους τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνεται ο κόσμος), των θεσμών της ανθρώπινης αναπαραγωγής (οι οποίοι αφορούν κυρίως, στα δεδομένα της αρχαιότητας, τις μονάδες συγγένειας) και τους οικονομικούς θεσμούς (οι οποίοι αφορούν τα υλικά αγαθά και την υλική αναπαραγωγή).²

Δεν θα ισχυριστώ ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν θα ήταν δύσκολο να εντάξουμε συγκεκριμένους θεσμούς σε μια μόνο από τις προαναφερθείσες κατηγορίες: επικαλύψεις ασφαλώς υπάρχουν. Θεσμοί οι οποίοι θεσπίζουν και επιβάλλουν κανόνες επί της κοινωνίας (θεσμοί δηλαδή που θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως κρατικοί) λειτουργούν και ως θεσμοί αναπαραγωγής μιας συγκεκριμένης θέασης του κόσμου (ως θεσμοί δηλαδή συμβολικοί). Εκείνο πάντως που είναι βέβαιο είναι ότι η προαναφερθείσα ταξινόμηση καθιστά

1. Γιώργιος Ανδρέου, *Η νεοθεσμική προσέγγιση της πολιτικής*, Αθήνα, Κριτική, 2018, 15-18.

2. Alain Bresson, *Η οικονομία στις ελληνικές πόλεις-κράτη: 1. Οι δομές και η παραγωγή*, μτφρ. Ελένη Δημητρακοπούλου, Αθήνα, Πατάκης, 2010.

ορατό και ρητό πόσο ευρύ είναι το ερευνητικό πεδίο της ιστορίας των θεσμών (στην αρχαιότητα και όχι μόνο). Κυρίως έχει το πλεονέκτημα να μην το περιορίζει μόνο στο επίπεδο των νομικών και διοικητικών μορφών και δομών. Στην πράξη μάλιστα ανταποκρίνεται στις ερευνητικές τάσεις που επιδεικνύει η σύγχρονη ιστοριογραφική παραγωγή για την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

Έρχομαι λοιπόν στο ειδικότερο ερώτημα τι περιλαμβάνει σήμερα η ιστορία των θεσμών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Καταρχάς σε έναν κόσμο πόλεων, εξετάζονται οι θεσμοί της πόλεως ως αυτοκυβερνώμενης κοινότητας: το τριαδικό δηλαδή σχήμα ετήσιοι άρχοντες, βουλή και εκκλησία του δήμου. Αυτοί κατά κύριο λόγο εκλαμβάνονται ως πολιτικοί θεσμοί, αν και στο πεδίο εντάσσονται συχνά και οι οργανωμένες υποδιαίρέσεις του σώματος των πολιτών, οι φυλές και οι δήμοι. Ως θεσμικές πραγματικότητες αποτιμώνται επίσης οργανωμένοι θεσμοί κοινωνικής αναπαραγωγής, και κατά κύριο λόγο το υπό τον έλεγχο της πόλεως γυμνάσιο. Σε ανάλογο πλαίσιο, η ιστορία των θεσμών της αρχαιότητας περιλαμβάνει τη μελέτη οργανώσεων οι οποίες δεν συγκροτούνταν από την πόλη, όπως τα θρησκευτικά και επαγγελματικά σωματεία. Σε μια ενδιάμεση σφαίρα μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού εξετάζονται ηλικιακές ενώσεις και οργανώσεις όπως τα σωματεία των νέων και η γερουσία. Πάντως καθώς η πόλις δεν αποτελούσε το μοναδικό πλαίσιο άσκησης κυριαρχίας, οι πολιτικοί θεσμοί άλλων πολιτικών μορφών άσκησης κυριαρχίας (ομοσπονδιακές ενώσεις πόλεων, βασιλεία και αυτοκρατορίες) επίσης αποτελούν αντικείμενο συστηματικής μελέτης.

Τα θέματα αυτά απασχολούσαν, όπως σημειώθηκε, την έρευνα των θεσμών της αρχαιότητας ήδη από τον 19ο αιώνα αλλά εξακολουθούν να δίνουν λαβή για νέες μελέτες. Δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση για ανακύκλωση ήδη διατυπωμένων συμπερασμάτων. Αφενός το υλικό των πηγών (κυρίως επιγραφές και πάπυροι) διαρκώς εμπλουτίζεται, προσθέτει νέα εμπειρικά δεδομένα και οδηγεί σε νέες αποτιμήσεις και αφετέρου τίθενται διαφορετικά ερωτήματα (βλέπε την επόμενη ενότητα για ένα παράδειγμα). Και ως προς την ίδια τη θεματολογία όμως το πεδίο διαρκώς διευρύνεται. Από τη δεκαετία του 1970 και εξής πρακτικές και «ρεπερτόρια» δράσης εντάσσονται δυναμικά στα ενδιαφέροντα της ιστορίας των θεσμών της αρχαιότητας. Το φαινόμενο του ευεργετισμού είναι μια από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Περαιτέρω εξελίξεις και διευρύνσεις λαμβάνουν χώρα από τη δεκαετία του 1990 και μετά, καθώς η έννοια της πολιτικής κουλτούρας τίθεται στο επίκεντρο σχετικών μελετών. Αναγνωρίζεται δηλαδή η σημασία που έχουν συμπεριφορές, πεποιθήσεις, συμβολικές πρακτικές και ο λόγος ως στοιχεία τα οποία αποδίδουν νόημα στις πολιτικές και θεσμικές διεργασίες και παρέχουν τα μέσα

ώστε να διαρθρώνεται η σχέση ατόμων και ομάδων με τους θεσμούς. Σε αυτό το σημείο ανιχνεύεται και στο πεδίο της ιστορίας των θεσμών της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας η απήχηση της γλωσσικής και πολιτισμικής στροφής, συχνά πάντως άρρητα, όπως και των οπτικών της επιτέλεσης.

Μια χαρακτηριστική εικόνα του τι προσλαμβάνεται σήμερα ως ιστορία των θεσμών της αρχαιότητας προσφέρει η σχετική ενότητα της περιοδικής σε ετήσια βάση έκδοσης *Bulletin Epigraphique*, ως μέρους του πολύ γνωστού και έγκυρου περιοδικού *Revue des Études Grecques*. Σκοπός της έκδοσης είναι η παρουσίαση και αποτίμηση της ετήσιας εκάστοτε παραγωγής μελετών που βασίζονται σε επιγραφές. Διαιρείται σε ενότητες θεματικού και γεωγραφικού χαρακτήρα. Η ενότητα θεσμοί στο *Bulletin Epigraphique* του 2021 παρουσίαζε μελέτες που αφορούσαν την οργάνωση και τη λειτουργία πολιτικών θεσμών των πόλεων, όπως η βουλή, η εκκλησία του δήμου και οι άρχοντες, αλλά επίσης και την οργάνωση και λειτουργία του γυμνασίου, ιδιωτικών σωματείων, λατρειών (δημόσιων και ιδιωτικών), εορτών και αγώνων, την εφαρμογή κανόνων δικαίου, τις πράξεις ευεργετισμού και την απόδοση τιμών, τη σύσταση και λειτουργία κληροδοτημάτων, θεσμούς δημόσιας οικονομίας όπως οι φόροι, τα τέλη και οι οικονομικές λογοδοσίες αρχόντων, θεσμούς ιδιωτικής οικονομίας όπως η έγγειος ιδιοκτησία, θεσμούς «διακρατικού χαρακτήρα», όπως συνθήκες ισοπολιτείας και διαιτησίες και τους θεσμούς διοίκησης και ιδεολογικής νομιμοποίησης των ελληνιστικών μοναρχιών. Σε αυτά προστίθενται μελέτες που αφορούν τις ομοσπονδίες ελληνικών πόλεων καθώς τη διάδραση μεταξύ διαφορετικών επιπέδων άσκησης πολιτικής κυριαρχίας (σχέσεις βασιλέων και Ρωμαίων επαρχιακών διοικητών με πόλεις).

Εξίσου σημαντικό είναι ότι η διεύρυνση της θεματολογίας συμβαδίζει με εξελίξεις ως προς τις οπτικές και τις προβληματικές. Η ανανέωση πάντως δεν συνεπάγεται την πλήρη ρήξη με την καθιερωμένη από την παράδοση του κλάδου θετικιστική προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στην ανάλυση και στην ταξινόμηση των θεσμών. Πάνω σε αυτές τις βάσεις όμως, συγκεκριμένοι θεσμοί μελετώνται στο συγκεκριμένο τους, ως οντότητες των οποίων η ιστορική σημασία ανιχνεύεται καλύτερα μέσα από τη διάδρασή τους με άλλους θεσμούς και μέσα από την ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό-ιδεολογικό πλαίσιο. Με τους τρόπους αυτούς θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια κοινωνική πλέον ιστορία των θεσμών, εντός της οποίας έμφαση δίδεται όχι αποκλειστικά στο ρόλο των δομών (και στην εξέταση των θεσμών ως δομών), αλλά όλο και περισσότερο στην ανθρώπινη δράση εντός των πραγματικοτήτων μέσα στις οποίες λειτουργούν οι θεσμοί.

Ένα παράδειγμα νέων προσεγγίσεων: θεσμοί και πολιτική ζωή στις ελληνικές πόλεις υπό ρωμαϊκή κυριαρχία

Μια χαρακτηριστική περίπτωση νέας προσέγγισης ενός παραδοσιακού θέματος αποτελεί το ζήτημα των πολιτικών θεσμών και ευρύτερα της πολιτικής ζωής στις ελληνικές πόλεις υπό ρωμαϊκή κυριαρχία. Εκδομένο το 1940, το θεμελιώδες βιβλίο του Α.Η.Μ. Jones για την ελληνική πόλη από τον Αλέξανδρο έως τον Ιουστινιανό συστηματοποίησε και επέκτεινε περαιτέρω μια ήδη κυρίαρχη αντίληψη: η ελληνική πόλις υπό ρωμαϊκή κυριαρχία είχε μετατραπεί σε μια πολιτική οντότητα της οποίας η ακόμη σημαντική εσωτερική αυτοδιοίκηση ελέγχονταν απόλυτα από πλούσιες τοπικές ελίτ.³

Η προσέγγιση αυτή έδινε έμφαση σε τυπικούς κανόνες όπως: η επιβολή από τη Ρώμη περιουσιακών προϋποθέσεων για την ανάληψη πολιτικών αξιωμάτων (όπως μαρτυρείται στη Θεσσαλία και την Αχαΐα)· η εξουσία των αρχόντων της πόλεως να προεγκρίνουν και να απαγορεύουν την εισαγωγή θεμάτων προς συζήτηση στη βουλή και στον δήμο, όπως αποδεικνύεται από τους τύπους απόφασης πολλών ψηφισμάτων, - ο διορισμός βουλευτών από άρχοντες και όχι η εκλογή τους από τον δήμο, όπως συνέβαινε παλαιότερα (μαρτυρείται στη Βιθυνία και στη Γαλατία)· η ισόβια θητεία των βουλευτών που μετέτρεψε τις βουλές των πόλεων σε ένα «μόνιμο» και «ανεύθυνο» διοικητικό όργανο.

Έδινε επίσης έμφαση σε μια μάλλον φορμαλιστική προσέγγιση επιγραφικών κειμένων. Τα χαραγμένα σε λίθο και δημοσιοποιημένα ψηφίσματα αποκάλυπταν μια διαδικασία στην οποία η συνέλευση των πολιτών αποδεχόταν προτάσεις των αρχόντων της πόλεως και της βουλής. Έτσι η λαϊκή συνέλευση αντιμετωπιζόταν ως ένα πολιτικό όργανο άνευ ουσιαστικής σημασίας, ένα θεσμικό κατάλοιπο του παρελθόντος.

Ακόμα και όπου η βουλή εξακολουθούσε να λειτουργεί ως όργανο με μέλη ετήσιας θητείας, οι ίδιοι άνδρες επανεκλέγονταν συνεχώς, και ακόμα και όπου η λαϊκή συνέλευση εξακολουθούσε να διεξάγει εκλογές, δεν έκανε τίποτε περισσότερο από το να επικυρώνει υποψηφιότητες που είχαν ήδη παρουσιαστεί ενώπιόν της από τη βουλή. Με βάση τις επιγραφές που πιστοποιούσαν τη διακεκριμένη θέση των βουλευτών στις δημόσιες διανομές και τους νομικούς κανόνες που επιβεβαίωναν τα προνόμιά τους, ο Α.Η.Μ. Jones έγραψε για μια κληρονομική αριστοκρατία τοπικών αξιωματούχων που απολάμβανε μεγάλο κύρος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος της λαϊκής συνέλευσης ήταν απλώς

3. Arnold Hugh Martin Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1940, 170-188.

τυπικός. Συμμετείχε παθητικά στη θέσπιση ψηφισμάτων τα οποία, όπως το έθεσε ο A.H.M. Jones, δεν είχαν καμία πρακτική σημασία: απλές αποδόσεις τιμής. Όντας όργανα της ελίτ, οι τοπικές βουλές είχαν υποβιβάσει τη λαϊκή συνέλευση σε «τίποτε περισσότερο από ένα φορέα τυπικής επικύρωσης προειλημμένων αποφάσεων».⁴

Οι απόψεις αυτές αποτέλεσαν ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που καθόρισε τις περισσότερες μεταγενέστερες μελέτες για την ελληνική πόλη της αυτοκρατορικής περιόδου. Ακόμη και η διεύρυνση των υπό εξέταση θεμάτων δεν μετέβαλε, αρχικά τουλάχιστον, την ισχύ του συγκεκριμένου παραδείγματος. Αντιθέτως, το αυξανόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον για το φαινόμενο του ευεργετισμού, που προκλήθηκε από το πρωτοποριακό βιβλίο του Paul Veyne,⁵ σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη δημοσίευση ενός μεγάλου σώματος τιμητικών επιγραφών και ψηφισμάτων, την εξίσου αυξανόμενη ενασχόληση με τις αστικές τελετουργίες όπου οι τοπικές ελίτ είχαν προεξάρχουσα θέση και την έκρηξη των προσωπογραφικών μελετών, ενίσχυσαν τις προσεγγίσεις αυτές. Ο ευεργετισμός θεωρήθηκε ως μέσο διακυβέρνησης και συνάμα ως μηχανισμός κατασκευής της κοινωνικής απόστασης που χώριζε την ελίτ των ευεργετών από τους απλούς πολίτες, ενώ οι προσωπογραφικές μελέτες αναδεικνυαν τις διασυνδέσεις των οικογενειών των ελίτ τόσο μεταξύ τους όσο και με τη ρωμαϊκή εξουσία.

Επί δεκαετίες λοιπόν η έννοια μιας πόλεως υπό τον έλεγχο των ελίτ απολάμβανε ευρύτερης αποδοχής. Στη δεκαετία του 1980 μια σημαντική σύνθεση για την ταξική πάλη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο θεώρησε τη σύνδεση των πολιτικών αξιωμάτων με οικονομικές εισφορές, μια από τις πτυχές του ευεργετισμού, ως ένα σκόπιμο ολιγαρχικό στρατήγημα που, μαζί με τον έλεγχο που ασκούσε η βουλή στη συνέλευση και την εξάλειψη των λαϊκών δικαστηρίων, συνέβαλε στην κατάρρευση της δημοκρατίας.⁶ Στη δεκαετία του 1990 μια μη μαρξιστική, με μεγάλη επιρροή και συχνά παραπεμπόμενη περιεκτική παρουσίαση της πολιτικής κουλτούρας και πρακτικής στις ελληνικές πόλεις της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ανέδειξε τον ολιγαρχικό χαρακτήρα των πολιτικών θεσμών, τον ηγετικό ρόλο της βουλής στη διαμόρφωση των πολιτικών και την έλλειψη εξουσίας από την πλευρά του δήμου, ο οποίος εξέφραζε τη βούλησή του με έναν μάλλον άτυπο τρόπο, μέσω εκδηλώσεων στους δρόμους

4. David Magie, *Roman Rule on Asia Minor*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1950, 640.

5. Paul Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Παρίσι, Seuil, 1976.

6. Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1981, 300-326 και 518-537.

και επιδοκίμασιών στη συνέλευση.⁷ Συνοψίζοντας εύγλωττα τη φύση των αλλαγών στους θεσμούς, τη διοίκηση και την κοινωνία των ελληνικών πόλεων υπό ρωμαϊκή κυριαρχία, η έννοια της «ολιγαρχικοποίησης», δηλαδή της τάσης προς την εμπέδωση της εξουσίας μια ολιγαρχίας και της διαμόρφωσης ενός «καθεστώτος προυχόντων» εντός ενός δημοκρατικού, ως προς την τυπική του συγκρότηση, θεσμικού πλαισίου, εξακολουθούσε να διέπει, είτε ρητά είτε σιωπηρά, μεγάλο μέρος της σύγχρονης έρευνας.⁸

Ωστόσο, μακροπρόθεσμα, η επιστημονική ενασχόληση με τον ευεργετισμό είχε αποτελέσματα μάλλον διαφορετικής φύσης: ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα πολυάριθμα τεκμήρια που αφορούν την απονομή τιμών σε ευεργέτες έχει αλλάξει αποφασιστικά. Κανείς σήμερα δεν θα συμεριζόταν την άποψη του Α.Η.Μ. Jones ή του D. Magie ότι οι αποφάσεις απόδοσης τιμών δεν είχαν πραγματική σημασία. Σε απάντηση στην προσέγγιση του P. Veyne, έχει υποστηριχθεί από πολύ νωρίς ότι δεν ήταν η ίδια η γενναιοδωρία, αλλά οι τιμές, η ιδιαίτερα αξιόλογη δημόσια ανταμοιβή, που επέτρεπε στους ευεργέτες να επιβεβαιώνουν και να αυξάνουν περαιτέρω το πολιτικό και κοινωνικό τους κεφάλαιο και να εγγράφονται στη μνήμη της πολιτικής κοινότητας.⁹ Αυτό οδήγησε σταδιακά σε μια επανεκτίμηση της θέσης που κατείχαν οι φορείς και οι θεσμοί που απένειμαν αυτές τις τιμές. Ως εκ τούτου, από τη δεκαετία του 1990 και μετά, μελέτες που βασίζονται κυρίως σε επιγραφικό υλικό από τη Μικρά Ασία τείνουν να βλέπουν τον ευεργετισμό ως παράγοντα που επιτελούσε μια διπλή λειτουργία. Αφενός, διευκολύνοντας την πρόσβαση στις ανέσεις αυτού που εκλαμβάνόταν ως ο ενδεδειγμένος πολιτισμένος τρόπος ζωής, προσέδιδε τελικά στην κυριαρχία των τοπικών ελίτ μια δημόσια διακηρυγμένη λαϊκή νομιμοποίηση. Από την άλλη πλευρά, ο ευεργετισμός παρείχε στους θεσμούς που απένειμαν τις τιμές και έλεγχαν την πρόσβαση σε αυτές τα μέσα για την άσκηση σημαντικού βαθμού επιρροής στη συμπεριφορά και τις δημόσιες επιλογές της πολιτικής τάξης.¹⁰

7. H.W. Pleket, «Political Culture and Political Practice in the Cities of Asia Minor in the Roman Empire», στο Wolfgang Schuller (επιμ.), *Politische Theorie und Praxis im Altertum*, Ντάρμστατ, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998, 204-216.

8. Friedemann Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens*, Στουτγάρδη, Franz Steiner Verlag, 1993.

9. Βλ. ενδεικτικά: J. Andreau, A. Schnapp και P. Schmitt, «Paul Veyne et l'évergétisme», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 33/2 (1978), 307-325· Philippe Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Παρίσι, École française d'Athènes, 1985· Maurice Sartre, *L'Orient romain*, Παρίσι, Seuil, 1990, 162-166.

10. Ενδεικτικά βλ. Arjan Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire. Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 2009. Βλ. επίσης τις μελέτες που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο Anna Heller και Onno M. van Nijf (επιμ.), *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Λέιντεν, Brill, 2017.

Από την άποψη αυτή, οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί, που εξακολουθούν να βρίσκονται στο επίκεντρο της σύγχρονης έρευνας -μάλλον δικαιολογημένα λόγω της φύσης των πηγών-, εξετάζονται όλο και περισσότερο όχι μόνο ως διοικητικές οντότητες που ελέγχονται από την τοπική ελίτ, αλλά και ως δυναμικές δομές με ευπροσάρμοστο χαρακτήρα, δηλαδή ως στοιχεία μιας συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας που επηρεάζεται από τις προσδοκίες και τις διεκδικήσεις και άλλων κοινωνικών ομάδων πέραν των ελίτ.¹¹ Πράγματι, προσεκτικές και διορατικές αναγνώσεις των γραπτών κυρίως του Δίωνα Χρυσοστόμου και του Πλουτάρχου, που δημοσιεύτηκαν τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, έχουν υποστηρίξει πειστικά ότι η συνέλευση των πολιτών κατείχε σημαντικότερη θέση από ό,τι συνήθως θεωρείται.¹² Οι ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους πολιτικοί άνδρες χρησιμοποιούσαν τις ρητορικές τους ικανότητες προκειμένου να απευθυνθούν στη συνέλευση έχοντας πλήρη επίγνωση της ανάγκης να κερδίσουν την υποστήριξη αυτού του σώματος, το οποίο άκουγε τις ομιλίες που πρότειναν διαφορετικές εκδοχές του «δημόσιου αγαθού» και έπαιρνε αποφάσεις, όχι μόνο επωφελούμενο από αλλά και κρίνοντας την αριστεία των επωνύμων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι προαναφερθείσες μελέτες αμφισβητούν εν μέρει την επικρατούσα «ορθοδοξία» μιας πόλεως πλήρως κυριαρχούμενης από τις ελίτ και, χωρίς να αρνούνται την «ολιγαρχικοποίηση», προσφέρουν ενδιαφέρουσες νέες ιδέες σχετικά με την έκταση και τη φύση των ολιγαρχικών αλλαγών. Ως βασικός παράγοντας αναδεικνύεται πλέον ο συγκρουσιακός χαρακτήρας της πολιτικής ζωής. Δεν πρόκειται μόνο για μια σύγκρουση μεταξύ της βουλής των αριστοκρατών και της συνέλευσης των πληβείων. Πρόκειται κυρίως για ανταγωνισμούς μεταξύ ομάδων της πολιτικής τάξης, που συνοδεύονταν από επίσης οριζόντιες διαιρέσεις εντός της συνέλευσης. Εξοπλισμένες με ένα θεσμικά ακόμα έγκυρο και εφαρμόσιμο δικαίωμα αξιολόγησης διαφορετικών απόψεων για αμφισβητούμενα και δημόσια συζητούμενα ζητήματα, οι συνελεύσεις διατήρησαν πολύ περισσότερη «επίσημη θεσμική ισχύ» και «θεσμική δύναμη» από ό,τι οι περισσότεροι παλαιότεροι μελετητές θεωρούσαν.

11. A. La Rocca, «Diritto di iniziativa e potere popolare nelle assemblee cittadine greche», στο Fr[?] Amarelli (επιμ.), *Politica e partecipazione nelle città dell' impero romano*, Ρώμη, L'Erma, 2005, 93-118· Henri Fernoux, *Le Demos et la Cité. Communautés et assemblées populaires en Asie Mineure à l'époque impériale*, Pev, Presses universitaires de Rennes, 2011.

12. Giovanni Salmeri, «Dio, Rome and the Civic Life of Asia Minor», στο S[?]. Swain (επιμ.), *Dio Chrysostom. Politics, Letters and Philosophy*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2000, 93-107· J. Ma, «Public Speech and Community in the Euboicus», στο *ίδιο*, 108-124· Thierry Oppeneer, «Assembly Politics and the Rhetoric of Honour in Chariton, Dio of Prusa and John Chrysostom», *Historia* 67 (2018), 223-243.

Αντιθέτως, οι θεσμοί λαϊκής πολιτικής συμμετοχής παρέμεναν ζωτικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος των ελληνικών πόλεων υπό ρωμαϊκή κυριαρχία.¹³

Η ενότητα αυτή μπορεί να κλείσει με ένα πρακτικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο ήδη γνωστές πηγές επαναξιολογούνται υπό το πρίσμα μιας οπτικής πολύ πιο δεκτικής στο να αναγνωρίζει τη ζωτικότητα των θεσμών λαϊκής συμμετοχής στις ελληνικές πόλεις των ρωμαϊκών χρόνων. Στα *Πολιτικά Παραγγέλματα*, ένα εγχειρίδιο που προσφέρει συμβουλές σε πολιτικούς άνδρες που επιθυμούν να σταδιοδρομήσουν στην πολιτική κονίστρα των πόλεών τους, ο Πλούταρχος παρατηρεί:

Επειδή σε κάθε δημοκρατία υπάρχει κακοήθεια και φιλοκατήγορη διάθεση έναντι των πολιτικών, και για πολλά χρήσιμα μέτρα, αν δεν υπάρχει αντίδραση ή αντιλογία, προκαλείται η υποψία ότι λαμβάνονται συνωμοτικά [...] όταν οι πολλοί τρέφουν υποψίες για κάποιο σημαντικό και σωτήριο για την πολιτεία μέτρο, δεν πρέπει όλοι οι πολιτικοί, δημιουργώντας την εντύπωση ότι έχουν συνεννοηθεί εκ των προτέρων, να εκφέρουν την ίδια άποψη στη συνέλευση, αλλά δύο ή τρεις από τους φίλους των εισηγητών του μέτρου να παίρνουν τον λόγο και να διατυπώνουν ήρεμα αντιρρήσεις και ύστερα να αλλάζουν γνώμη σαν να έχουν μεταπειστεί. (813 B)

Η παραδοσιακή άποψη ότι οι συνελεύσεις των πολιτών είχαν απωλέσει κάθε ουσιαστική θεσμική δύναμη και κάθε ουσιαστικό πολιτικό ρόλο θα έβλεπε στο στρατήγημα που πρότεινε ο Πλούταρχος την επιβεβαίωση του γεγονότος ότι το σώμα των πολιτών χειραγωγείται από την πολιτική τάξη. Μια άλλη όμως προσέγγιση, η οποία θα υιοθετούσε διαφορετικές οπτικές γωνίες, θα έδινε έμφαση σε διαφορετικούς παράγοντες: πρώτα από όλα στο γεγονός ότι οι πολίτες εκλαμβάνουν ως πάγιο στοιχείο της πολιτικής ζωής διαφωνίες στο εσωτερικό της πολιτικής τάξης, οι οποίες εκφράζονται στη συνέλευση, με την τελευταία να διαθέτει τον τελικό λόγο. Και επίσης ότι διεκδικούν ανοιχτές και δημόσια ελέγξιμες πολιτικές διεργασίες (σε αντίθεση με μια πολιτική «διαδρόμων») μέσα σε θεσμικά πλαίσια που βασίζονται σε κατοχυρωμένες δυνατότητες του δήμου να επιλέγει τη βέλτιστη κατ' αυτόν πρόταση.

13. Αυτή η προσέγγιση περί ζωτικότητας τείνει πλέον να επικρατήσει στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Βλ. τις μελέτες που συγκεντρώνονται στον τόμο Anna Heller και Martin Hallmann-secker (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek Cities in the Roman Empire*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2024.

Η συμμετοχή της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας στις νεότερες εξελίξεις στο πεδίο της ιστορίας των θεσμών της αρχαιότητας: ένα παράδειγμα

Η ελληνική επιστημονική κοινότητα των ιστορικών της αρχαιότητας χαρακτηρίζεται τις τελευταίες δεκαετίες από μια πολύ έντονη εξωστρέφεια, η οποία αντιστοιχεί στον διεθνή χαρακτήρα που έχουν γενικότερα οι κλασικές σπουδές. Τα πράγματα δεν ήταν βεβαίως πάντα έτσι, αλλά δεν είναι εδώ ο χώρος για μια αποτίμηση υπό αυτό το πρίσμα της ελληνικής ιστοριογραφικής παραγωγής.¹⁴ Ειδικότερα ως προς το ερευνητικό πεδίο των θεσμών αρκεί να επισημανθεί ότι η διεθνής επιστημονική συζήτηση έχει ενσωματώσει πλήθος έργων αναφοράς Ελλήνων ιστορικών,¹⁵ τα οποία αφορούν τοπικές μελέτες που εξετάζουν συνολικά και αναλυτικά τους θεσμούς μιας πόλεως ή ομάδων όμορων γεωγραφικά πόλεων (ενίοτε στο πλαίσιο μιας γεωγραφικής περιοχής με κοινά χαρακτηριστικά ή μιας ομοσπονδίας), αλλά και συνθετικές μελέτες για συγκεκριμένους θεσμούς σε μεγάλο γεωγραφικό εύρος και τις κατά τόπους εκφάνσεις τους.

Θα επικεντρωθώ στην περίπτωση των ιδιωτικών συλλόγων, η μελέτη των οποίων έχει γνωρίσει σημαντική ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω της αυξανόμενης συνειδητοποίησης εκ μέρους των αρχαίων ιστορικών ότι οι οπτικές που υιοθετήθηκαν από πρωτοποριακά έργα του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα και τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν έπρεπε να εμπλουτιστούν και να επανεξεταστούν. Η θεσμική και αναλυτική-ταξινομητική, ακόμη και νομική, προσέγγιση των έργων αυτών εξακολουθεί να είναι θεμελιώδης, εστιάζοντας στην εσωτερική οργάνωση και δομή των ενώσεων και στη φύση των διαφόρων ενοποιητικών δυνάμεων πίσω από κάθε μία από αυτές (λατρευτικές, επαγγελματικές, τοπικές), όπως αποκαλύπτεται από την πολλαπλότητα των ονομάτων που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό τους.¹⁶ Η συνολική επικρατούσα άποψη που προέκυψε από αυτές τις μελέτες ήταν ότι τα ιδιωτικά σωματεία αποτελούσαν εναλλακτικές κοινότητες, οι οποίες άκμασαν επειδή οι παραδοσιακοί πολιτικοί θεσμοί παρήκμαζαν σταθερά και οι άνθρωποι που δεν μπορούσαν να βρουν κανένα νόημα σε αυτούς –ή που αποκλείονταν από αυτούς επειδή ήταν ξένοι– αναζητούσαν εναλλακτικούς φορείς ταυτότητας. Η άποψη αυτή έχει πλέον αμφισβητηθεί αποφασιστικά.

14. Βλ. για μια πρόσφατη τέτοια αποτίμηση Aggelos Chaniotis, «Ancient History in Modern Greece. Traditions and Trends», στο Nikos Christofis (επιμ.), *History and Historiography in Greece*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Berghahn Books, 2025, 22-40.

15. Στο ίδιο, όπου όσες και όσοι ενδιαφέρονται θα βρουν ενδελεχή κατάλογο.

16. Βλ. Franz Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Λειψία, Taubner, 1909.

Αντιθέτως, είναι ακριβώς η πολιτική διάσταση των ενώσεων, οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους εντάσσονται στη δημόσια σφαίρα και η δυναμική που δημιουργείται από την αλληλεπίδρασή τους με άλλες δυνάμεις της τοπικής κοινωνίας που παρουσιάζονται τώρα ως σημαντικές πτυχές του θεσμού αυτού στον ελληνορωμαϊκό κόσμο.¹⁷ Ενδεικτικό της αλλαγής παραδείγματος είναι το πρόγραμμα Copenhagen Associations Project, το οποίο μεταξύ του 2011 και του 2016 δραστηριοποιήθηκε για την κατάρτιση ενός ηλεκτρονικού ευρετηρίου ιδιωτικών σωματείων.¹⁸ Σε κάθε σωματείο αντιστοιχεί ένα λήμμα, το οποίο συγκεντρώνει δεδομένα σχετικά όχι μόνο με το όνομα, την ίδρυση και τους κανόνες λειτουργίας των συλλόγων αυτών, αλλά και σχετικά με τις δραστηριότητές του και τη διάδρασή του με άλλους δρώντες εντός και εκτός της πόλεως.

Στο πλαίσιο αυτό η συμβολή Ελλήνων επιστημόνων είναι πολύ σημαντική. Η μονογραφία του Ηλία Αρναούτογλου για τους θρησκευτικούς συλλόγους στην Αθήνα διαυγάζει την εσωτερική οργάνωση και τις υποχρεώσεις των μελών, την έννοια του νομικού προσώπου, τον ρόλο των συλλόγων ως δικτύων και την απήχησή τους σε πολίτες και μη.¹⁹ Η μονογραφία της Σοφίας Ανεζίρη για τα σωματεία των διονυσιακών τεχνιτών (σωματεία καλλιτεχνών) εξετάζει εξονυχιστικά όχι μόνο την εσωτερική δομή των σωματείων και τη διαχείριση των περιουσιακών τους στοιχείων, αλλά και τον ρόλο τους στη οργάνωση εορτών, επομένως και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν με τις πόλεις που φιλοξενούσαν τα σωματεία αυτά.²⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι στο οκταμελές προσωπικό του Copenhagen Associations Project συμμετείχε μία ελληνίδα συνάδελφος, ενώ από τους είκοσι οκτώ εξωτερικούς συνεργάτες του προγράμματος οι οκτώ είναι έλληνες ιστορικοί της Αρχαιότητας. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά της πλήρους και ισότιμης ένταξης των Ελλήνων ιστορικών των θεσμών της αρχαιότητας στη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

17. Onno M. van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East*, Άμστερνταμ, Brill, 1997· Vincent Gabrielsen, «Brotherhoods of Faith and Provident Planning: The Non-Public Associations of the Greek World», *Mediterranean Historical Review* 22/2 (2007), 183-210· P. Fröhlich και P. Hamon (επιμ.), *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.-C. – Ie siècle apr. J.-C.)*, Γενεύη, Librairie Droz, 2013.

18. Inventory of Ancient Associations: <https://ancientassociations.ku.dk/CAP/>. Βλ. επίσης τις εκδόσεις του προγράμματος, όπως: Vincent Gabrielsen και Christian A. Thomsen (επιμ.), *Private Associations and the Public Space. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010*, Κοπεγχάγη, Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab – The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2015 και Vincent Gabrielsen και Mario C.D. Paganini (επιμ.), *Private associations in the ancient Greek world: regulations and the creation of group identity*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2021.

19. Ilias Arnaoutoglou, *Thusias heneka kai sunousias. Private Religious Associations in Hellenistic Athens*, Αθήνα, Academy of Athens, 2003.

20. Sophia Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft*, Στουτγάρδη, Franz Steiner Verlag, 2003.

[κενή σελίδα]

ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Έφη Ράγια

Για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία η ιστορία των θεσμών είναι γενικά μία πολύ τυπική προσέγγιση: αφορά κυρίως τον αυτοκρατορικό θεσμό, τα αξιώματα της αυτοκρατορίας (πολιτικά, στρατιωτικά, εκκλησιαστικά), τους αυλικούς τίτλους, την οργάνωση των ανακτόρων (εθιμοτυπία, οργάνωση αυτοκρατορικών υπηρεσιών), τη διοίκηση της αυτοκρατορίας και τον στρατό, αλλά και τη νομοθεσία. Στην σύντομη παρουσίαση που ακολουθεί δεν θα ασχοληθώ με τον κορυφαίο θεσμό όλων, αυτόν του αυτοκράτορα και του αυτοκρατορικού αξιώματος, επειδή αξίζει μία ειδική πραγμάτευση και επειδή η προσέγγιση του θεσμού αυτού εμπεριέχει κυρίως θέματα πολιτικής ιδεολογίας και συνταγματικού περιεχομένου, που ξεφεύγουν από το ζητούμενο. Επίσης, επειδή η επιστήμη της βυζαντινής ιστορίας μετρά ήδη περίπου 135 χρόνια ζωής, είναι αδύνατον, σε τόσο περιορισμένο χρόνο, να αναφερθούν όλες οι συμβολές των επιστημόνων στην ιστορία των θεσμών. Αναγκαστικά λοιπόν έχει γίνει αυστηρότατη επιλογή των έργων που αναφέρονται εδώ, που ακολουθούνται από παραδείγματα κοινωνικής θεωρίας.

Οι πρώτοι ιστορικοί που ασχολήθηκαν με το Βυζάντιο βρέθηκαν στη δυσάρεστη θέση, αφενός να πρέπει να θεμελιώσουν την προτίμησή τους, αφετέρου να πρέπει να περιφρουρήσουν αυτή την πολιτική οντότητα αποδεικνύοντας την αξία της συγκριτικά με τις άλλες αυτοκρατορίες, και μάλιστα κατά τρόπο που να μην είναι ανταγωνιστικός προς αυτές, και δη

απέναντι στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.¹ Η κοινή παραδοχή-σημείο εκκίνησης ήταν ότι το Βυζάντιο αποτελούσε την παρακμή της ένδοξης Ρώμης και ως τέτοια εξεταζόταν. Η αρχή αυτή συνεπάγεται τη στόχευση, το περιεχόμενο και, σε πολλά θέματα αν όχι παντού, τις μεθοδολογίες που ακολουθήθηκαν. Πρώτο και κύριο μέλημα ήταν να αποδειχθεί η συνέχεια του κράτους από εκείνο της Ρώμης. Στην εποχή της θεμελίωσης των βυζαντινών σπουδών, μεταξύ 19ου και 20ού αιώνα, η κυρίαρχη ερευνητική και μεθοδολογική προσέγγιση ήταν η *Grosswissenschaft* του Theodor Mommsen, η συλλογή αποδείξεων ιστορίας. Η σύγχρονη επιστήμη της βυζαντινής ιστορίας χρωστάει πολλά σε αυτό το κίνημα, εφόσον τότε είχε στόχο πολλά από τα τεκμήρια στοιχεία μίας «αυτοκρατορίας»: τακτικά πρωτοκαθεδρίας, πρωτόκολλα/εθιμοτυπία, κρατική (διοικητική και στρατιωτική) οργάνωση και νομοθεσία μπήκαν στο στόχαστρο των πρώτων βυζαντινολόγων. Έτσι, όταν κάνουμε λόγο για θεσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά κύριο λόγο αντιλαμβανόμαστε τη διοικητική μηχανή, το εύρος της οποίας ίσως δικαίως έχει αποδώσει στο Βυζάντιο τον χαρακτηρισμό του «γραφειοκρατικού κράτους», αλλά και τη στρατιωτική μηχανή, η οποία εξελίχθηκε από τον ρωμαϊκό στρατό.

Ο ίδιος ο Mommsen ασχολήθηκε και με τα νομοθετικά *Corpora* του Βυζαντίου (Θεοδοσιανό και Ιουστινιάνειο Κώδικα)² και με τον στρατό. Το 1899 εκδόθηκαν

1. Οι πρώτοι βυζαντινολόγοι, ιστορικοί και φιλόλογοι, βρέθηκαν στη δυσάρεστη θέση να πρέπει να απολογούνται γιατί το Βυζάντιο ήταν «παρακμιακό», «θεοκρατικό», «σκοταδιστικό», «τυραννικό» ή «απολυταρχικό» κλπ., άποψη στην οποία συνέβαλε ο Edward Gibbon (μολονότι δεν ευθύνεται γι' αυτήν), θεωρώντας πως η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αποτελούσε παρακμή της ιδεατά δημοκρατικής Ρώμης και η συνέχειά της, που αποκλήθηκε τελικά Βυζάντιο, αποτέλεσε στην πραγματικότητα το αποκορύφωμα της παρακμής αυτής. Βλ. αναλυτικά: Antonios Kaldellis, *Byzantium Unbound*, Άμστερνταμ και Κέμπριτζ, Amsterdam University Press, 2019, ιδίως 14-25· Paul Stephenson, «The World of Byzantine Studies», στο P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2010, 429-433· Despina Christodoulou, «Byzantium in the Nineteenth-Century Greek Historiography», στο ίδιο, 445-461. Η κατάσταση αυτή περιπλέχθηκε τον 19ο αι., στον οποίο η πολιτική και ιδεολογική «τακτοποίηση» του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στο ιστορικό γίνεσθαι αποτέλεσε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα, καθώς τέθηκαν ζητήματα νομιμότητας, συνέχειας και «ασυνέχειας» σε σχέση με το ελληνικό παρελθόν (τόσο της αρχαιότητας όσο και της αυτοκρατορικής εποχής): Α. Kaldellis, «From “Empire of the Greeks” to “Byzantium”. The Politics of a Modern Paradigm Shift», στο Nathaniel Aschenbrenner – Jake Ransohoff (επιμ.), *The invention of Byzantium in Early Modern Europe*, Κέμπριτζ, Harvard University Press, 2021, 349-367. Βλ. επίσης και τον πολύ ενδιαφέροντα σκεπτικισμό του P. Stephenson, «Byzantium’s European Future», ως κατακλείδα στον τόμο P. Stephenson (επιμ.), *The Byzantine World*, ό.π., 505-509.

2. Μεταξύ των άλλων: Theodor Mommsen, *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, adsumpto apparatu P. Kruegeri*, Βερολίνο 1905· *Corpus Iuris Civilis*, τόμ. I. *Institutiones*, επιμ. Paulus Krueger, *Digesta*, επιμ. Th. Mommsen, Βερολίνο 1889. Η βυζαντινή νομοθεσία, άμα τη εμφανίσει της, αποτέλεσε εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς της ένα αυτοδύναμο αντικείμενο, που μελετά η ιστορία του δικαίου.

δύο μονογραφίες για το στρατό, του Mommsen και του Heinrich Geltzer.³ Η δεύτερη ασχολήθηκε αποκλειστικά με τον κυρίαρχο θεσμό των *θεμάτων*, χωρίς ωστόσο να είναι η πρώτη ειδική μελέτη που αφιερώθηκε σε αυτόν, αφού είχε προηγηθεί το άρθρο του Charles Diehl, *L'origine du régime des thèmes* (1896).⁴ Σε αυτό το σημείο η έρευνα όφειλε πολλά αφενός στην νομοθεσία, αφετέρου στην εργασία ενός μεγάλου ιστοριοδίφη και συλλέκτη, του G. Schlumberger, ο οποίος είχε ήδη δημοσιεύσει (1884) ένα μνημειακό έργο αφιερωμένο στα βυζαντινά μολυβδόβουλλα. Η *σιγιλλογραφία* (*sigillography*) έμελλε να γίνει στη συνέχεια μία από τις βασικές βοηθητικές επιστήμες για την βυζαντινή ιστορία.⁵ Την ίδια εποχή εξάλλου, που χαρακτηρίζεται γενικά από οργανισμό δημοσιεύσεων όσον αφορά τις βυζαντινές σπουδές, εμφανίστηκαν τα έργα του θεμελιωτή τους στη Βρετανία, καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας στην έδρα του Κέμπριτζ, John Bagnell Bury, που έδωσαν μεγάλη έμφαση στους θεσμούς και τη νομοθεσία του Βυζαντίου.⁶ Λίγα χρόνια αργότερα, ο Bury αναδημοσίευσε το *Τακτικόν Φιλοθέου* (ανακτορικό «πρωτόκολλο» που χρονολογείται στο 899), με εκτενείς σημειώσεις, σχόλια και διορθώσεις στην προηγούμενη έκδοση. Στο έργο του με τίτλο *The Imperial Administrative System* (1911) ο Bury σημείωσε ότι είναι «επείγουσας σημασίας» η ανασύσταση της διοικητικής μηχανής της ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, προκειμένου για την αποφυγή των λαθών. Ουσιαστικά εδώ ο συγγραφέας χαρτογράφησε τη μεσοβυζαντινή διοίκηση, στην οποία ανήκε ο θεσμός των *θεμάτων*, συνδέοντάς την με τους υστερορωμαϊκούς προδρόμους της.⁷ Η εργασία του Bury αποδείχθηκε τόσο σημαντική και πρωτότυπη, ώστε νεότερη έρευνα πάνω σε αυτήν την πηγή έπρεπε να περιλάβει νέα έκδοση όλων των τακτικών πρωτοκαθεδρίας της μέσης βυζαντινής εποχής, περίπου εξήντα χρόνια αργότερα (βλ. και παρακάτω).

3. Th. Mommsen, «Das römische Militärwesen seit Diocletian», στο Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, Βερολίνο 1910, 206-283 (η μελέτη πρωτοδημοσιεύτηκε το 1889)· Heinrich Geltzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Abhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 140, Λειψία 1899.

4. Charles Diehl, «L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin», στο *Études d'histoire du Moyen Âge dédiées à Gabriel Monod*, Παρίσι 1896, 47-60.

5. Gustave Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Παρίσι 1884. Για τον Gustav Schlumberger βλ. P. Stephenson, «Pioneers of Popular Byzantine History: Freeman, Gregorovius, Schlumberger», στο *The Byzantine World*, ό.π., 462-480, εδώ 470-475.

6. John Bagnell Bury, *A History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene (395 a. D. to 800 a. D.)*, Λονδίνο 1889. Αυτό το έργο ακολουθήθηκε από άλλα, με τις ίδιες αρχές: J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802-867)*, Λονδίνο 1912· J. B. Bury, *History of the later Roman empire from the death of Theodosius I. to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, Λονδίνο 1923.

7. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, Λονδίνο, 1911, 8-9 για την παραπομπή. Ο ίδιος ο Bury παρατηρούσε ότι στις σύγχρονες εργασίες υπήρχαν αρκετά λάθη ως προς την ακριβή ορολογία και την αποτίμηση των κεντρικών υπηρεσιών του Βυζαντίου.

Περαιτέρω, με τους θεσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ασχολήθηκαν, αρκετά χρόνια αργότερα, ο Louis Brehier και ο Rodolphe Guilland. Ο πρώτος αφιέρωσε τον δεύτερο τόμο του έργου *Le monde byzantin* αποκλειστικά στους θεσμούς.⁸ Ο Guilland ξεκίνησε, γύρω στα μέσα του 20ού αιώνα, την εκτενή πραγμάτευση των αξιωμάτων του κράτους. Σε πολυάριθμες μικρές μελέτες που στη συνέχεια ενώθηκαν και αναδημοσιεύτηκαν σε ένα δίτομο έργο, ο Guilland ασχολήθηκε ιδιαίτερα, από τους περιβάλλοντες τον αυτοκράτορα τιτλούχους (*δεσπότες, καίσαρες* κλπ.) και υψηλούς αξιωματούχους μέχρι τους ταπεινούς *δεκανούς* (ίσως καλύτερα ο όρος μεταφράζεται ως *δέκαρχοι*, χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί) και τους *ρεφερενδαρίους*, απλούς γραμματείς.⁹ Πρωταρχική σημασία είχαν σε όλα αυτά τα έργα οι θέσεις των ηγετών του στρατού, που είχαν το γενικό πρόσταγμα είτε του τακτικού στρατού είτε των επαγγελματικών στρατιωτικών σωμάτων της αυτοκρατορίας.

Για τους βυζαντινολόγους του 20ού αιώνα ωστόσο η πραγμάτευση των θεσμών δεν είναι αρκετή. Πολύ σύντομα η έρευνα στράφηκε προς τις προεκτάσεις που είχαν οι θεσμοί για την κοινωνία και την οικονομία του Βυζαντίου. Αυτό ήταν ίσως αποτέλεσμα της σχολής των Annales, αλλά όχι μόνο. Ήταν το αυτοκρατορικό μεγαλείο που ασκούσε ακαταμάχητη έλξη σε έναν κορυφαίο βυζαντινολόγο, τον Franz Dölger, που φαίνεται να ενεργούσε περισσότερο στην γραμμή της Grosswissenschaft και όχι των Annales.¹⁰ Ήδη το 1927 δημοσίευσε μία μελέτη στα γερμανικά με τίτλο «Συμβολή στην βυζαντινή φορολογική διοίκηση», που περιλαμβάνει την έκδοση μιας βυζαντινής φορολογικής πραγματείας και εκτενή σχόλια επ' αυτής.¹¹ Το Finanzverwaltung είναι, εκατό χρόνια μετά την έκδοσή του, απαραίτητο αν κανείς θέλει να προσεγγίσει την αγροτική κοινωνία και τις φορολογικές πρακτικές των Βυζαντινών. Εξάλλου από την δεκαετία του 1920 κιόλας ο Dölger είχε στρέψει την προσοχή του στην έρευνα των αρχείων και είχε εντοπίσει τον μεγάλο θησαυρό που κρυβόταν στα μοναστήρια του Άθω. Η τροπή που πήρε η έρευνα την εποχή αυτή διευκολύνθηκε από την ύπαρξη εκτενών φορολογικών πρακτικών και εγγράφων δημοσιονομικού ενδιαφέροντος, που σώζονται κυρίως στα αρχεία

8. Louis Brehier, *Le monde byzantin*. Τόμος II. *Les institutions de l'empire byzantin*, Παρίσι, 1949.

9. Rodolphe Guilland. *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. I-II, Berliner Byzantinistische Arbeiten 35, Βερολίνο και Άμστερνταμ, Akademie-Verlag, 1967. Στην εισαγωγή (IX) ο συγγραφέας σημείωσε πως η πιο παλιά μελέτη του τόμου πρωτοεμφανίστηκε το 1938. Μετά το 1967, ο Guilland συμπλήρωσε περαιτέρω την έρευνά του πάνω στους θεσμούς με μικρότερες δημοσιεύσεις - ειδικά άρθρα.

10. Για τον Franz Dölger, βλ. αναλυτικά Pavlos Agapitos, «Franz Dölger and the hieratic model of Byzantine Literature», *Byzantinische Zeitschrift* 112 (2019), 707-780.

11. F. Dölger, *Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jhs.*, Byzantinisches Archiv 9, Λειψία 1927.

των μοναστηριών, μεταξύ πολλών αυτοκρατορικών, δημοσιουπάλληλικών και ιδιωτικών εγγράφων.¹² Ο ίδιος ο Dölger συμμετείχε σε αποστολές της Βαυαρικής Ακαδημίας Επιστημών στο Άγιον Όρος το 1928 και το 1930. Τα όποια προβλήματα αντιμετώπισε τότε με τους απρόθυμους μοναχούς λύθηκαν το 1941, όταν απεστάλη με το βαθμό του ταγματάρχη στο Όρος για να φωτογραφήσει τα τεκμήρια. Ένας από τους καρπούς αυτής της εργασίας ήταν ο περίφημος τόμος *Schatzkammern* (1948), στον οποίο ακόμα ανατρέχουμε για τα σχόλια του πάνω στα έγγραφα της αυτοκρατορικής γραμματείας και της διοικητικής πρακτικής. Ο Franz Dölger είναι εξάλλου ο δημιουργός της σειράς των μητρώων (*Regesten*) των αυτοκρατορικών εγγράφων. Το έργο αυτό, που ξεκίνησε μόλις το 1924, ακόμα και σήμερα απλώς ενημερώνεται με τα νέα ευρήματα για την παραγωγή της αυτοκρατορικής γραμματείας, ή διορθώνεται το υπάρχον υλικό φέροντας πάντα το όνομα του Dölger μαζί με τα ονόματα των αναθεωρητών.¹³

Το αξεπέραστο και πολυσχιδές έργο του Dölger είναι σήμερα απαραίτητο στις βυζαντινές σπουδές. Χωρίς την εργασία του δεν θα κατανοούσαμε τα πολλά είδη δημοσίων εγγράφων του Βυζαντίου (ο ίδιος εξέτασε κυρίως τα αυτοκρατορικά),¹⁴ ούτε θα είχε προχωρήσει τόσο πολύ η εμβάθυνση της έρευνας στην αγροτική κοινωνία του Βυζαντίου, που είναι εξαιρετικά σημαντική καθώς όλες οι αρχαίες κοινωνίες είναι κατά κύριο λόγο αγροτικές. Περίπου την ίδια εποχή με τον Dölger όμως ένας κορυφαίος βυζαντινολόγος, γνωστότερος σε μη ειδικούς και στο ευρύ κοινό, ο Georg Ostrogorsky, επηρεασμένος κυρίως από την μαρξιστική και τη βεμπεριανή σχολή, ήταν αυτός που χρησιμοποίησε τους θεσμούς για να παράξει μία ολοκληρωμένη κοινωνική θεωρία για το Βυζάντιο που στοιχειώνει μέχρι σήμερα τις βυζαντινές σπουδές. Ο Ostrogorsky εντύφησε στα μοναστικά αρχεία, εξετάζοντας διαφορετικές όψεις των

12. Συλλογές εγγράφων είχαν αρχίσει να δημοσιεύονται τον 19ο αιώνα, κυρίως αυτά που βρίσκονταν σε χειρόγραφους κώδικες σε βιβλιοθήκες της δυτικής Ευρώπης. Το υλικό αυτό βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος επιστημόνων από την ανατολική Ευρώπη (Vasily Vasilievsky, Fyodor Uspensky, Boris Panchenko), των οποίων το έργο είναι ακόμα και σήμερα ακόμα δύσκολα προσβάσιμο λόγω της γλώσσας (ρωσικά, βουλγαρικά, σερβικά). Η μεγαλύτερη συλλογή της εποχής είναι χωρίς αμφιβολία αυτή των Franz Miklosich – Joseph Müller, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*, Βιέννη 1860-1890, σε έξι τόμους. Υπάρχουν όμως και άλλες από τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, που άρχισαν να εκδίδονται στη σειρά Actes de l' Athos: μονής Ξενοφώντος (1903), Παντοκράτορος (1903), Εσφιγμένου (1906), Ζωγράφου (1907), Χιλανδαρίου (1911), Φιλοθέου (1913).

13. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Bleisiegel aus 10 Jahrhunderten*, Μόναχο 1948· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches, von 565-1453*. 1. *Regesten von 565-1025*, Μόναχο και Βερολίνο, 1924. Ακολούθησαν άλλοι τέσσερις τόμοι (2, *Regesten von 1025-1204*· 3, *Regesten von 1204-1282*· 4, *Regesten von 1282-1341*· 5, *Regesten von 1341-1453*). Όλοι επανεκδόθηκαν στη νεότερη εποχή με επεξεργασία από τους: Peter Wirth, Johannes Preiser-Kapeller και Alexander Riehle, Andreas Müller και Alexander Beihammer.

14. F. Dölger, Ioannis Karagiannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre. 1. Abschnitt. Die Kaiserurkunden*, Μόναχο, C.H. Beck, 1968.

οικονομικών θεσμών και της κοινωνίας του Βυζαντίου. Η θεωρία του εμπλέκει τον θεσμό των *θεμάτων*, την ύπαρξη της «αριστοκρατίας» και τον θεσμό της *πρόνοιας* σε μία και μόνη εξέλιξη. Βεβαίως η σύλληψή του για τον «στρατιώτη-γεωργό», τον στρατιώτη της μέσης βυζαντινής εποχής που καλλιεργεί το χωράφι του και ταυτόχρονα πολεμάει τους εχθρούς, ανήκει στα μεγάλα του επιτεύγματα. Αυτή η κοινωνικοοικονομική και πολιτική αλλαγή αποτελούσε, κατά τον συγγραφέα, τον πυρήνα του θεσμού των *θεμάτων*. Το βυζαντινό κράτος θριαμβεύει επί των εχθρών του όσο ισχύει αυτό το κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Όμως τους «στρατιώτες-γεωργούς» θα αντικαταστήσουν οι *προνοiάριοι*, κάτοχοι *πρόνοιας* (οικονομικής αποζημίωσης που προέρχεται από τους φόρους της γης και των καλλιεργητών της). Ο θεσμός της *πρόνοιας* οδήγησε τον Ostrogorsky στη θεωρία του για την «φεουδαρχοποίηση» του βυζαντινού κράτους, η οποία κατ' αυτόν προέκυψε μέσα από τις πολιτικο-κοινωνικές ζυμώσεις του 10ου-11ου αιώνα. Σε αυτόν τον θεσμό συνυπάρχει η οικονομική παράμετρος (η λήψη εισοδήματος από τους εξαρτημένους αγρότες ή *παροίκους*), αλλά και η δικαιοδοτική, δηλ. η απονομή δικαιοσύνης. Η θεωρία αυτή, πλήρης στα επιμέρους στοιχεία (ανεξαιρέτως αν αμέσως προκάλεσε έντονες συζητήσεις και αμφισβήτηση), διατυπώθηκε σε διαδοχικά έργα τα οποία δημοσιεύτηκαν γύρω στα μέσα του 20ού αι.¹⁵ Ο ίδιος ο Ostrogorsky θεώρησε πως η σταδιακή εξαφάνιση του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου των στρατιωτών-αγροτών του Βυζαντίου μετά τον 10ο αιώνα οδήγησε στην ανάδυση μιας εμπεδωμένης στο σύστημα «αριστοκρατίας» που διεκδίκησε το μερίδιό της στην εξουσία και την κατέλαβε ολοκληρωτικά μέσα από σκληρές αντιπαραθέσεις. Η εξήγησή του με άλλα λόγια είδε τους θεσμούς (των *θεμάτων*, των στρατιωτών της μέσης βυζαντινής εποχής, την *πρόνοια*) ως εκφράσεις μιας τελεολογικής γραμμικής πορείας: οι θεσμοί δεν υπάρχουν μόνοι τους,

15. Η *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους* δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά το 1940. Το 1954 ακολούθησε στα γαλλικά το έργο του για την «βυζαντινή φεουδαρχία», το οποίο ουσιαστικά αναδημοσιεύει μελέτες του που είχαν ήδη εμφανιστεί στα ρωσικά. Το 1956 δημοσιεύτηκε και μία μονογραφία για την αγροτική ιστορία του Βυζαντίου: Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Μόναχο, C.H. Beck, 1940· G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia 1*, Βρυξέλλες, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 1954· G. Ostrogorsky, *Quelques problèmes de l'histoire de la paysannerie byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia 2*, Βρυξέλλες, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 1956. Η *Ιστορία* του έγινε στη συνέχεια για πολλά χρόνια το βασικό εγχειρίδιο βυζαντινής ιστορίας. Είναι χαρακτηριστική η σημείωση της συζύγου του στον πρόλογο της για την ελληνική έκδοση, ότι όταν ο Ostrogorsky ανέλαβε να συγγράψει το εγχειρίδιο «είχε κιόλας συγκεκριμένες απόψεις πάνω στην ιστορία του Βυζαντίου σαν ενιαίο όλο». Το έργο εκδόθηκε για δεύτερη φορά το 1952 και το 1963. Η τελευταία έκδοση είναι αυτή που περιέχει τις περισσότερες αλλαγές και βελτιώσεις και είναι αυτή στην οποία βασίστηκαν η αγγλική και η ελληνική μετάφραση. Βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Α' (μτφρ. Ι. Παναγόπουλος), Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1978, 16-17.

δεν αντανakλούν την αυτοκρατορία, αλλά αποτελούν σημεία ή σταθμούς μιας κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης, με σκοπό να εξηγηθεί η «παρακμή» και η πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το κράτος ήταν δυνατό και ισχυρό όταν η κοινωνικοοικονομική βάση ήταν ισχυρή και κυριαρχούσε ο θεσμός του «στρατιώτη-γεωργού», αλλά αδύναμο όταν ανέλαβε τα ηνία η «αριστοκρατία», και έτσι αργά αλλά σταθερά οδηγήθηκε προς την εξαφάνισή του.

Η επίδραση του Georg Ostrogorsky στις βυζαντινές σπουδές ήταν μεγαλύτερη απ' όσο αντιλαμβανόμαστε εν πρώτοις. Και οι δύο αυτές συμβολές (θεσμός των *θεμάτων*-θεσμός της *πρόνοιας*) όρισαν στις επόμενες δεκαετίες την εξέλιξη της έρευνας στην αιχμή της, μετατρέποντας τη συζήτηση για τους θεσμούς σε μία επί της ουσίας κοινωνικοοικονομική συζήτηση, τόσο αναφορικά με τα *θέματα* όσο και αναφορικά με την *πρόνοια* και την ύπαρξη της αριστοκρατίας. Τώρα πια ο θεσμός των *θεμάτων* εξετάζεται για τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις και συνέπειες, και γίνεται αντιληπτός περισσότερο ως ένα θεσμικό «σύστημα» με πολλά επιμέρους στοιχεία που έχουν μεγάλες επιπτώσεις πάνω στο άτομο, στην κοινωνία και στο ίδιο το πολιτικό σύστημα του Βυζαντίου. Κομβικές από αυτή την άποψη ήταν οι μελέτες του Ralph-Johannes Lilie και του John Haldon. Ο Haldon εξέτασε τα *θέματα* τόσο ως θεσμό όσο και από την πλευρά των στρατιωτών και του πολέμου, αναλύοντας τις θεσμικές, κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους.¹⁶ Ωστόσο, μεγάλη επιρροή είχαν στην έρευνα η σχετική μονογραφία του Ιωάννη Καραγιαννόπουλου και οι συμβολές του Νίκου Οικονομίδη.¹⁷ Η Ελένη Ahrweiler συνέδεσε τον θεσμό με την ιδεολογία, και μάλιστα με έναν αδόκιμο για την βυζαντινή εποχή εθνικισμό, σε ένα έργο που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1975, μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1988 και

16. John Haldon, *Recruitment and Conscriptio in the Byzantine Army c. 550-950*, Βιέννη, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979· J. Haldon, «Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations», *DOP* 47 (1993), 1-67· J. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900*, Ποικίλα Βυζαντινά 3, Βόννη, R. Habelt, 1984· J. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Λονδίνο, Routledge, 1999· R.-J. Lilie, «Die zweihundertjährige Reform: Zu den Anfängen der Themenorganisation in 7. und 8. Jahrhundert», *Byzantinoslavica* 45 (1984), 27-39, 190-201; R.-J. Lilie, «"Thrakien" und "Thrakiesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977), 7-47.

17. I. Karagiannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Byzantinisches Archiv 10, Μόναχο, C.H. Beck, 1959· Nikolaos Oikonomides, «The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century», *Σύμμεικτα* 10 (1996), 105-125· N. Oikonomides, «Middle Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament», στο *Gonimos. Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westernik at 75*, Μπάφαλο Νέας Υόρκης, 1988, 121-136.

έκτοτε επανεκδίδεται συνεχώς μέχρι σήμερα,¹⁸ μολονότι η καιρία συμβολή της στην έρευνα των *θεμάτων* ήταν άλλη: το *Byzance et la mer* παραμένει, εξήντα χρόνια μετά την έκδοσή του, έργο μοναδικό στο είδος του.¹⁹

Εξίσου καταλυτική ήταν η επίδραση του Ostrogorsky στο ζήτημα της λεγόμενης «βυζαντινής φεουδαρχίας». Πιθανώς ο λόγος γι' αυτό ήταν συμπτωματικός: πώς αλλιώς μπορεί κανείς να εξηγήσει ότι ένας από τους ιδρυτές της Σχολής των Annales ήταν και κορυφαίος μεσαιωνολόγος και το έργο του άσκησε τεράστια επιρροή στον τρόπο που βλέπουμε τον Μεσαίωνα! Ο Marc Bloch εξήγησε ότι η αμοιβαιότητα των σχέσεων (μεταξύ του ηγεμόνα και του φεουδάρχη, του φεουδάρχη και του υποτελούς) προϋποθέτει ως εγγεγραμμένη την ύπαρξη της «αριστοκρατίας» μέσα στο πολιτικό αυτό σύστημα. Με άλλα λόγια, για να υπάρχει «φεουδαρχία» πρέπει να υπάρχει μία «αριστοκρατία» με βαθιά ριζωμένα τοπικά και περιφερειακά δικαιώματα, η οποία στη συνδιαλλαγή με τον αυτοκράτορα εμπεδώνει περαιτέρω τη θέση της και την «κατοχυρώνει νομικά». Σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι τα συστήματα διακυβέρνησης που αναπτύχθηκαν την μεσαιωνική εποχή στη δυτική Ευρώπη μπορεί να διαφέρουν σε αρκετά σημεία μεταξύ τους, χαρακτηρίζονται παρόλα αυτά «φεουδαρχικά», και η «φεουδαρχία» είναι εν τέλει ένα διαφορετικό μοντέλο εκμετάλλευσης της κυρίαρχης πλουτοπαραγωγικής πηγής της αρχαιότητας, δηλαδή της γης.²⁰

Για τους βυζαντινολόγους η διαπίστωση περί «φεουδαρχίας» στο Βυζάντιο είναι μία μεθοδολογική και όχι μία θεσμική προσέγγιση. Η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα αν υπάρχει «αριστοκρατία» και αν πρέπει

18. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Παρίσι, Presses universitaires de France, 1975 (*Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα, Ψυχογιός, 1988). Το κεφάλαιο II του έργου έχει μάλιστα τον τίτλο «Le nationalisme» (Ο εθνικισμός), και το II.2 «Le nationalisme byzantin» (Ο βυζαντινός εθνικισμός). Η συγγραφέας εντοπίζει στην πρώτη εποχή της Εικονομαχίας αυτόν τον «εθνικισμό», που λειτουργεί σε συνδυασμό με την εξάπλωση του θεσμού των θεμάτων και του «στρατιώτη-γεωργού». Δημιουργήθηκε έτσι ένας «εθνικός στρατός», που ενστερνίζεται «την ιδέα της άμυνας του πατρίου εδάφους, της πατρίδας αυτών των ίδιων των στρατιωτών, την οποία επιβουλεύονται οι αντίπαλοι που είναι εχθροί του κράτους και της θρησκευτικής πίστης των Βυζαντινών» (44).

19. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Bibliothèque Byzantine, Études 5, Παρίσι, Presses universitaires de France, 1966.

20. Ο όρος «φεουδαρχία» είναι κατά πολύ μεταγενέστερος του ίδιου του συστήματος (επινοήθηκε τον 18ο αι.). Για τη φεουδαρχία βλ. κατεξοχήν Marc Bloch, *La société féodale. La formation des liens de dépendance*, Παρίσι, Éditions Albin Michel, 1939· François-Louis Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Παρίσι 1944. Ωστόσο η κλασική θεωρία περί φεουδαρχίας στην Ευρώπη έχει αναθεωρηθεί, εφόσον διαπιστώνεται ότι κατά τόπους ήταν σε ισχύ διαφορετικοί κανόνες: Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, Clarendon Press, 1994. Για το διαφορετικό οικονομικό μοντέλο που ακολούθησε η Δύση, βλ. Chris Wickham, «The Other Transition: from the Ancient World to Feudalism», *Past and Present* 103 (1984), 3-36.

να της αποδοθούν οι όροι *aristocracy* ή *nobility*, καθώς η Δύση τους διεκδικεί κατ' αποκλειστικότητα. Με άλλα λόγια, αναζητούμε στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα του Βυζαντίου χαρακτηριστικά της δυτικής αριστοκρατίας,²¹ και στο πολιτικό του σύστημα χαρακτηριστικά της δυτικής φεουδαρχίας.²² Στο πλαίσιο αυτό έχουν αποτελέσει αντικείμενο εκτενών πραγματεύσεων όχι μόνο τα χαρακτηριστικά του ανώτερου κοινωνικού στρώματος στο Βυζάντιο, αλλά και ο θεσμός της πρόνοιας. Εξετάζονται έτσι ο πλούτος, η κοινωνική επιρροή και η διαχείρισή τους, η κατοχή εξουσίας και αξιωμάτων, η συμπεριφορά των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων απέναντι στον αυτοκράτορα αλλά και σε σχέση με την φορολογία και τον φορολογούμενο. Στη συζήτηση εμπλέκονται επιστήμονες με πολύ μεγάλη επιρροή τόσο για τα επιτεύγματά τους όσο και για τις μεθοδολογίες τους, όπως ο Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, ο Alexander Kazhdan, η Αγγελική Λαΐου, ο Jean-Claude Cheynet, ο John Haldon, και πολλοί άλλοι.²³

Στην εξέλιξη του επιστημονικού διαλόγου ωστόσο, ουσιώδης και καινοτόμος υπήρξε η συμβολή του Νίκου Οικονομίδη. Επιστρέφοντας στα τακτικά πρωτοκαθεδρίας του J. B. Bury το 1972, ο ερευνητής αυτός συνέλαβε την παλατινή ιεραρχία, που οργανώνει τους θεσμούς γύρω από τον αυτοκράτορα, όχι ως θεσμική αλλά ως κοινωνική ιεραρχία. Η σύλληψη αυτή αποδίδει στην υπηρεσία και το σύστημα των αμοιβών (νομισματικών ή προνομιακών) πρωταρχική σημασία, και είναι αυτή στην οποία στηρίχθηκαν οι επόμενες, πιο

21. Προφανώς, ούτε η έννοια της αριστοκρατίας (των «αρίστων») ούτε της «ευγένειας» αποτελούν επινόηση ή αποκλειστικότητα της Δύσης. Η πρωτοτυπία της δυτικής Ευρώπης, αντιθέτως, είναι η σύνδεση των εννοιών αυτών με το σύστημα διακυβέρνησης, που στη Δύση αναπτύχθηκε ως «φεουδαρχικό» σύστημα και εμπειρείχε την αμοιβαιότητα των σχέσεων.

22. Πριν από λίγα χρόνια μάλιστα, η Évelyne Patlagean επιχείρησε να επανεντάξει το Βυζάντιο στη Δύση και την ευρωπαϊκή ιστορία, προσπαθώντας να αποδείξει ότι και εδώ αναπτύχθηκε ένα είδος «φεουδαρχίας»: É. Patlagean, *Un Moyen âge grec. Byzance IXe-XVe siècle*, Παρίσι, Albin Michel, 2007 (*Ο ελληνικός Μεσαίωνας*, μτφρ. Δ. Λαμπαδά, Αθήνα, Πατάκης, 2014).

23. Για οικονομία χώρου ακολουθεί μόνο μία επιλογή: Angeliki Laiou, «The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A story of Arrested Development», *Viator* 4 (1973), 131-151· Alexander Kazhdan, Silvia Ronchey, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Παλέρμο, Sellerio, 1997 (μτφρ. από την ρωσική πρώτη έκδοση του 1974)· Jean-Claude Cheynet, «L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe s.)», *Journal des Savants* (2000), 281-322· J. Haldon, «Social Elites, Wealth, and Power», στο J. Haldon (επιμ.), *The Social History of Byzantium*, Τσιτσέστερ, Wiley-Blackwell, 2009, 168-211. Η πρόνοια έχει πρόσφατα εξεταστεί ενδελεχώς: Marc Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium: the Institution of Pronoia*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2012. Για την οικονομία, στο πλαίσιο της οποίας εξετάζονται λεπτομερώς τόσο η θέση των αγροτών όσο και η πρόνοια και οι διάφορες προνομιακές παραχωρήσεις, διαθέτουμε ένα μεγάλο, πολυσυλλεκτικό έργο που περιλαμβάνει τα πορίσματα της έρευνας μέχρι την εποχή της έκδοσής του: Α. Λαΐου κ.ά. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Ουάσινγκτον, Dumbarton Oaks, 2002 (*Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, χ. μτφρ., Αθήνα, MIET, 2006).

πρόσφατες μελέτες που έχουν ήδη αναφερθεί.²⁴ Η συστηματική ενασχόληση του Οικονομίδη με τις σφραγίδες των βυζαντινών αξιωματούχων, και μάλιστα ως ένας από τους εκδότες της μεγάλης συλλογής του Dumbarton Oaks, και η ίδρυση από το 1987 της σειράς Studies in Byzantine Sigillography, αφιερωμένης στα διεθνή συνέδρια βυζαντινής σιγιλλογραφίας, είχε ως αποτέλεσμα τη λεπτομερή χαρτογράφηση της βυζαντινής διοίκησης, τη συμπλήρωση της προσωπογραφίας και την εδραίωση της επιστήμης της σφραγιστικής ως καίριας βοηθητικής επιστήμης της βυζαντινής ιστορίας.²⁵ Για τον Οικονομίδη η λειτουργία της οικονομίας είναι κεντρική στην κατανόηση της λειτουργίας της βυζαντινής ιστορίας και της πορείας του βυζαντινού κράτους. Εξελίσσοντας την αντίληψη για την *πρόνοια* μετά από χρόνια μελετών και εκδόσεων αρχείων του Αγίου Όρους,²⁶ ο Νίκος Οικονομίδης ενέταξε τον θεσμό αυτόν στο πλαίσιο ευρύτερων αλλαγών της βυζαντινής οικονομίας που τη μεταμόρφωσαν σε «οικονομία των προνομίων».²⁷

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση υπογραμμίζουμε ότι η ιστορία των θεσμών δεν αποτελεί μία επιστήμη ξεχωριστή από εκείνη της βυζαντινής ιστορίας, αλλά ένα εφιαλτήριο, μία αφετηρία από την οποία μπορούμε να εμβαθύνουμε στις ουσιαστικές παραμέτρους της ιστορίας, την κοινωνία και την οικονομία, και οι ίδιοι οι θεσμοί του βυζαντινού κράτους δεν μπορούν να γίνουν κατανοητοί εκτός αυτού του πλαισίου. Πολύ νωρίς, κατά τη γνώμη μου, οι βυζαντινολόγοι άρχισαν να εξετάζουν τους θεσμούς σε βάθος πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό, για να εξερευνήσουν πώς επηρέαζαν την κοινωνία και τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.²⁸ Οι θεσμοί δεν είναι μονοδιάστατοι

24. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι, Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1972. Ο συγγραφέας μελέτησε τις φορολογικές επιπτώσεις της υπηρεσίας σε ένα μεταγενέστερο έργο: N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, EIE/IBE Μονογραφίες 2, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 1996.

25. Μετά την έκδοση του Schlumberger, η επόμενη μεγάλη συλλογή δημοσιεύτηκε μόλις το 1972 (στο μεταξύ βεβαίως υπάρχουν πολλές μικρότερες εκδόσεις που δεν γίνεται να αναφερθούν εδώ): George Zacos – Anna Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία, J. J. Augustin, 1972. Ο Νίκος Οικονομίδης ήταν ένας από τους εκδότες στην πιο σημαντική συλλογή ως τώρα: J. Nesbitt – N. Oikonomides (επιμ.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τόμ. 1-5, Ουάσινγκτον, Dumbarton Oaks, 1991-2005.

26. Εξέδωσε τα αρχεία των μονών Διονυσίου (1968), Δοχειαρίου (1984), και Κασταμονίτου (1978), και μαζί με άλλους το μεγάλο αρχείο της μονής Ιβήρων (τόμοι 1-4, 1985-1995): στη σειρά Archives de l'Áthos.

27. Βλ. κυρίως Oikonomidès, *Fiscalité*, ό.π., αλλά και N. Oikonomides, «The Role of the Byzantine State in the Economy», στο A. Laiou κ.ά. (επιμ.), *The Economic History of Byzantium*, ό.π., 973-1058.

28. Ακόμα και μία από τις «συντηρητικές», σχετικά πρόσφατες μελέτες εμπειρεύει προσπάθεια σύνδεσης των θεσμών με τους παράγοντες αυτούς: Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, διοίκηση, οικονομία, κοινωνία*, Αθήνα 2004.

και δεν αφορούν την κορυφή της πολιτείας και της κοινωνίας. Αντιθέτως, οργανώνουν το κοινωνικό σύνολο, συνεπώς ενδιαφέρει η συμπερίληψη και η συμπεριφορά των ατόμων εντός τους ή εξαιτίας τους καθώς και τα αποτελέσματα αυτής της ένταξης και αλληλεπίδρασης, τόσο σε επίπεδο πραγματιστικό, δηλ. στην εκδήλωση των φαινομένων, όσο και θεωρητικό, δηλ. στη διατύπωση θεωριών για τις διαφορετικές όψεις του βυζαντινού κράτους. Ενδιαφέρει όχι αποκλειστικά ο φόρος, αλλά ο φορολογούμενος· όχι ο στρατός, αλλά ο στρατιώτης· όχι ο αξιωματούχος, αλλά αυτοί που υπακούν στις διαταγές του· όχι η αριστοκρατία καθαυτή, αλλά η συμπεριφορά της και η λειτουργία της επανάστασης.²⁹ Και αυτή η πραγμάτευση είναι, πιστεύω, πολύ πιο ουσιαστική για την ιστορία του Βυζαντίου και για την κατανόηση της λειτουργίας των θεσμών του. Μέσα από αυτή μπορούν να εντοπιστούν οι θεμελιώδεις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές που οδηγούν και σε καθεστωτικές και ιστορικές αλλαγές.

29. Βλ. π.χ. J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Byzantina Sorbonensia 9, Παρίσι, Publications de la Sorbonne, 1990.

[κενή σελίδα]

ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Γιάννης Στογιαννίδης

Η ιστορία των θεσμών είναι ένα πεδίο που απαντά στο ερώτημα ποιος είναι ο σκοπός λειτουργίας, οι αρμοδιότητες και το έργο του θεσμού στην ιστορική πραγματικότητα. Το έργο κάθε θεσμού διαφοροποιείται, καθώς είναι το ιστορικό αποτύπωμά του στην κοινωνική πραγματικότητα και δεν ταυτίζεται με τις αρμοδιότητες που του έχουν ανατεθεί. Τις τελευταίες δεκαετίες οι ιστορικοί δεν χρησιμοποιούμε συχνά τον όρο «ιστορία των θεσμών» στις συζητήσεις και στα κείμενα που δημοσιεύουμε. Έχω την αίσθηση ότι έχουν επικρατήσει άλλα ιστοριογραφικά πεδία, μέσα στα οποία συναντά ο ερευνητής τους θεσμούς και επιχειρεί να απαντήσει σε διευρυμένα ερωτήματα που ξεπερνούν τον διοικητικό μηχανισμό.

Θα ήθελα να ανατρέξω στους θεσμούς που απασχολούν την κοινωνική ιστορία της υγείας. Πρόκειται για ένα ιστοριογραφικό πεδίο συζήτησης το οποίο γεννήθηκε μέσα από τη σκέψη της κοινωνικής ιστορίας και λόγω αυτής της προέλευσής του συνομιλεί με όλα τα όμορα πεδία, όπως η κοινωνική ιστορία της εργασίας, της οικογένειας, των φύλων. Η κοινωνική ιστορία της υγείας γεννήθηκε μέσα από ένα παλαιότερό της πεδίο. Νομίζω πια ότι πρόκειται για μια κλασική περίπτωση διείσδυσης της ιστορικής επιστήμης σε άλλη επιστήμη. Έτσι, οι ιστορικοί τη δεκαετία του 1980 δοκίμασαν να εισέλθουν στο παραδοσιακό πεδίο της ιστορίας της ιατρικής επιστήμης και να αναμορφώσουν τα ερωτήματα της. Η ιατρική ιστορία είναι ένα από τα βασικά μαθήματα των σχολών εκπαίδευσης των γιατρών από τον 19ο αιώνα και δίνει την ευκαιρία στους νέους επιστήμονες να κάνουν μια ανασκόπηση σε διαδρομές κυρίως

προπατόρων της ιατρικής και σε μεθόδους μελέτης του ανθρώπινου σώματος, ώστε τελικά μέσα από τη συγκριτική σκέψη να οδηγηθούν σε ένα πείραμα ή σε μια καινοτόμα μέθοδο.

Τη δεκαετία του 1980 η κοινωνική ιστορία απομακρύνθηκε από το αφήγημα των επιστημονικών επιτευγμάτων και έθεσε διαφορετικά ερωτήματα, που αφορούσαν τη σχέση της ίδιας της ιατρικής επιστήμης με τις κοινωνίες, με μικρότερες κοινότητες μέσα σε κάθε κοινωνία και κυρίως την κατανόηση του κατεξοχήν θεραπευτικού ιδρύματος, του νοσοκομείου. Οι νέες μελέτες έρχονταν κυρίως από τον αγγλοσαξονικό χώρο και σύντομα στο επίκεντρο βρέθηκαν οι θεσμοί προστασίας της υγείας και της περίθαλψης των ασθενών. Το νοσοκομείο απασχολεί την ιστορική κοινότητα, καθώς, όπως έγραψε ο Paul Starr, επιτρέπει στον ερευνητή να παρακολουθήσει την κοινωνία μέσα από έναν πολυπρισματικό φακό.¹ Τα πρώτα ερωτήματα αφορούσαν την ιστορική εξέλιξη του νοσοκομειακού ιδρύματος και τη διαδικασία ιατρικοποίησής του. Η χρονική εξέλιξη από το άσυλο ανιάτων και απόρων ασθενών της πρώιμης νεωτερικότητας, των θρησκευτικών δομών για την ανακούφιση των ασθενών τελευταίου σταδίου στο μοντέρνο νοσοκομείο του 19ου αιώνα απασχόλησε ως τη δεκαετία του 1990 τις πρώτες μελέτες.²

Όπως συμβαίνει με κάθε ιστοριογραφική τάση, στα επόμενα χρόνια τα ερωτήματα εξειδικεύτηκαν για να κατανοήσουμε καλύτερα τον θεσμό και τις μεταβολές της μορφής του. Οι ιστορικοί αναρωτήθηκαν για το πέρασμα από το άσυλο ανιάτων στις ψυχιατρικές δομές και την υποδοχή των ψυχιατρικών μεταρρυθμίσεων από το εκάστοτε κοινωνικό σύνολο. Η συστηματική μελέτη των ασύλων ανιάτων, ειδικά στα βρετανικά νησιά του 18ου και του 19ου αιώνα, νομίζω ότι οδήγησε στη δημιουργία μιας αυτόνομης θεματικής μέσα στην ιστορία της υγείας.³ Ερωτήματα για τις πρωτοβουλίες ίδρυσης νέων δομών για ειδικές ομάδες ασθενών, όπως τα προσφυγικά νοσοκομεία, τα επαγγελματικά

1. Paul Starr, *The Social Transformation of American Medicine*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1982, 145-179.

2. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος-18ος αι.)*, Αθήνα, Ευρασία, 2012.

3. Catharine Coleborne, *Insanity, Identity and Empire. Immigrants and Institutional Confinement in Australia and New Zealand, 1873-1910*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2021· Catherine Cox, *Negotiating Insanity in the Southeast of Ireland, 1820-1900*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2019· Waltraud Ernst, *Work, Psychiatry and Society, c. 1750-2015*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2018· Irina Metzler, *Fools and Idiots? Intellectual Disability in the Middle Ages*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2018· Δέσπω Κριτσωτάκη, «Ψυχική ασθένεια και ψυχιατρική νοσηλεία: κοινωνικές προσλήψεις και λειτουργίες της ψυχιατρικής και των ψυχιατρικών ιδρυμάτων στην Ελλάδα και τη Σκωτία των αρχών του 20ού αιώνα», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2009· Δέσπω Κριτσωτάκη, «Ψυχική υγιεινή», κοινωνική πρόνοια και ψυχιατρική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα. Το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, 1956-1978, Αθήνα, Πεδίο 2016.

νοσοκομεία συγκεκριμένων κλάδων και η βιωσιμότητά τους, απασχολούν τις νεότερες συζητήσεις.⁴

Θα ήθελα να υπογραμμίσω τη δυνατότητα του πεδίου μέσα από το πρίσμα των θεσμών να συνομιλεί με άλλα πεδία, όπως η οικονομική ιστορία. Έτσι, πέρα από τη φιλανθρωπία και το ανταποδοτικό όφελος που έχει για τον ευεργέτη, η ιστοριογραφία της υγείας παρακολουθεί το πέρασμα στο κρατικό νοσοκομείο και έπειτα στην ιδιωτική κλινική και τελικά τις μεγάλες επιχειρήσεις υγείας (ιδιωτικά νοσοκομεία, μαιευτήρια, βιομηχανίες φαρμάκων).⁵ Ειδικά για την ιδιωτική διάσταση της περίθαλψης σημειώνω ότι εμφανίζεται στον μεσοπόλεμο ως εναλλακτική για την αδυναμία των κρατικών δομών να καλύψουν τη ζήτηση σε κλίνες και την ίδια στιγμή δημιουργεί μια νέα αγορά. Τα ιδιωτικά νοσοκομεία (πολύ μεγαλύτερες δομές από τις κλινικές) ικανοποιούν ένα αίτημα των ανώτερων στρωμάτων να νοσηλευτούν σε δομές και σε περιβάλλοντα που αντιστοιχούν στην κοινωνική τάξη τους.⁶

Το μοντέρνο νοσοκομείο, που στην Ελλάδα εμφανίζεται στην καρδιά του Μεσοπολέμου, παρουσιάζει μερικές σημαντικές μεταβολές. Πλέον η ιατρική κοινότητα διατηρεί τον πρώτο λόγο, αλλά διεισδύουν σταδιακά νέες βοηθητικές ειδικότητες (νοσηλεύτριες, επισκέπτριες υγείας, μαίες), οι οποίες δεν είναι πια εμπειρικές αλλά πτυχιούχοι σχολών, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν ένα νέο εργασιακό περιβάλλον, νέα πρότυπα λειτουργίας των οργανισμών περίθαλψης και νέα πρότυπα υπηρεσιών προς τους ασθενείς.⁷

Το νοσοκομείο είναι ο πρώτος θεσμός που συνδέεται με την υγεία, αλλά δεν είναι ο μόνος που απασχολεί τη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Οι δομές πρωτοβάθμιας περίθαλψης που συγκροτούνται στον Μεσοπόλεμο κυρίως για να βοηθήσουν και να αποσυμφορήσουν τη μεγάλη προσέλευση στα ιατρεία των νοσοκομείων, οι διεθνείς οργανισμοί που παρεμβαίνουν σε μεγάλες υγειονομικές κρίσεις παράγουν νέες πολιτικές. Ακόμη το νοσοκομείο είναι μέρος ενός ευρύτερου συστήματος, το οποίο συντονίζει ένας άλλος κεντρικός

4. Σπυρίδων Μιχαλάς, «Το ελληνικό κράτος και η υγειονομική περίθαλψη στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου: το 'σώμα' των προσφύγων της Βέροιας», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2020. Léna Korma, *Combattre pour la Santé. L'Armée d'Orient et la construction du système grec 1912-1922*, Αθήνα, École française d'Athènes, 2022.

5. Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003), 171-184. Γιάννης Στογιαννίδης, «Το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης και τα σανατόρια της Αθήνας, 1890-1940», δημοσίευτη διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2016.

6. Γιάννης Στογιαννίδης, «Το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης και τα σανατόρια της Αθήνας, 1890-1940», ό.π..

7. Charles E. Rosenberg, *The Care of Strangers. The Rise of America's Hospital System*, Νέα Υόρκη, Johns Hopkins University Press, 1987.

θεσμός το Υπουργείο Υγείας. Οι πολιτικές του, η διαμόρφωση τους μέσα από τον διάλογο ή μη με την κοινωνία και τα προγράμματα που υιοθετεί είναι μερικά από τα ζητήματα που ανανεώνουν το πεδίο.⁸ Εδώ αξιοποιούμε συχνά το εργαλείο της βιογραφίας και μέσα από την επιστημονική και κοινωνική δικτύωση των πολιτικών προσώπων επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε τα συγκαίνωντα δοχεία μέσα από τα οποία επέρχεται η αλλαγή παραδείγματος. Δηλαδή επιχειρούμε να εμβαθύνουμε στο επαγγελματικό, επιστημονικό και κοινωνικό έργο των προσώπων μέσα σε σημαντικές ιστορικές περιστάσεις, όπως οι εμπόλεμες συρράξεις και οι επιδημίες. Οι κρατικές πολιτικές δημιουργούν νέες προεκτάσεις, όπως τα όρια των υπηρεσιών υγείας και ο αποκλεισμός συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, λ.χ. οι μετανάστες. Μια από τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις είναι ο τρόπος αντιμετώπισης των εισερχόμενων πληθυσμών από τα κρατικά συστήματα υγείας και η διαμόρφωση πολιτικών απώθησής τους ως φορέων λοιμωδών νοσημάτων.⁹

Το πεδίο της ιστορίας της υγείας έχει γνωρίσει μεγάλη διεύρυνση τις τελευταίες δυο δεκαετίες. Ουσιαστικά, η αφθονία της διαθέσιμης ιστορικής πληροφορίας, μαζί με μεγάλα προγράμματα χρηματοδότησης, επέτρεψαν σε αρκετούς ιστορικούς κυρίως του αγγλοσαξονικού χώρου (Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία) να μελετήσουν νέα ζητήματα, που οδήγησαν σε αρκετά νέα ερευνητικά προγράμματα και δημοσιεύσεις. Έως τη δεκαετία του 2000 νομίζω ότι ένα ιδιαίτερο θέμα, ειδικά για τις πολυπολιτισμικές κοινωνίες, ήταν τα νοσοκομεία που ιδρύονταν για συγκεκριμένες εθνότητες, π.χ. νοσοκομεία για ιθαγενείς των ΗΠΑ, Αφροαμερικανούς, καθώς όχι μόνο νοσήλευαν μέλη αυτών των κοινοτήτων, αλλά το προσωπικό προερχόταν μόνο από αυτές τις κοινότητες. Ένα από τα γνωστά επιχειρήματα ήταν ότι ένιωθαν πιο οικεία να αγγίζει το δέρμα και το σώμα τους μια νοσηλεύτρια ή ένας γιατρός με καταγωγή από την ίδια κοινότητα. Σήμερα το ενδιαφέρον για τις κοινότητες έχει διευρυνθεί και στο επίκεντρο βρίσκονται οι πρώην ευρωπαϊκές αποικίες στην Αφρική, τη ΝΑ Ασία και τη Λατινική Αμερική. Οι συνάδελφοι μελετούν αυτές τις υπερπόντιες δομές που δημιουργήθηκαν για τους τοπικούς πληθυσμούς, τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους ντόπιους και την ιατρική κοινότητα, τις αντιστάσεις των τοπικών θεραπειών στη δυτική

8. Chris Renwick, *Bread for All. The Origins of the Welfare State*, Λονδίνο, Penguin Books, 2018.

9. Κατερίνα Γαρδίκια, «Η ελονοσία κατά το Μεσοπόλεμο: Κοινωνία, κράτος και διεθνής βοήθεια», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο»*, Αθήνα 2007, 266-280· Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη & Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2018· Γιάννης Στογιαννίδης, «Το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης και τα σανατόρια της Αθήνας, 1890-1940», ό.π..

ιατρική και βέβαια τον έλεγχο αυτών των δομών από τις ιεραποστολές για να ενδυναμώσουν το πρόγραμμά τους.¹⁰

Θεσμοί, όπως τα κέντρα αποκατάστασης αναπήρων και τραυματιών, τα σωφρονιστικά νοσοκομεία, τα νοσοκομεία για εγκαυματίες και τα εργατικά ατυχήματα έρχονται στο επίκεντρο.¹¹ Η έρευνα χρησιμοποιώντας πάντα τη μέθοδο της μελέτης περίπτωσης αναζητά απαντήσεις για την εισαγωγή νέων δομών και την εγκατάλειψη άλλων. Συχνά παρουσιάζεται ειδικά στην περίπτωση των νοσοκομείων, η διαδοχή από τη μια χρήση στη νέα. Έτσι, ένα μοναστήρι στην Πιερία μετατρέπεται σε σανατόριο και αργότερα, μετά την ίαση της φυματίωσης, το σανατόριο μετατρέπεται σε ψυχιατρική δομή. Αυτά τα ερωτήματα αφορούν και παλαιότερες περιόδους, αφού το λαζαρέτο στις παρυφές του λιμανιού της Άνδρου μετατρεπόταν σε κέντρο περίθαλψης ασθενών, καθώς η θεωρία των μiasμάτων στον 19ο αιώνα συνιστούσε οι μονάδες περίθαλψης να οικοδομούνται μακριά από τον οικιστικό πυρήνα, ώστε να μην μεταφέρονται τα μικρόβια.¹²

Παραδοσιακές μέθοδοι για τους ιστορικούς, όπως η συγκριτική, ανανεώνουν το πεδίο καθώς ο ερευνητής προσπαθεί να κατανοήσει τα χαρακτηριστικά ενός συστήματος υγείας μέσα σε μια μεγάλη γεωγραφική περιοχή ή σε ένα ενιαίο ιδεολογικό πλαίσιο. Μελέτες για την ανάδυση των προγραμμάτων πρόνοιας στα κράτη της σκανδιναβικής χερσονήσου ή για τα συστήματα υγείας στις λαϊκές δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης επιχειρούν να κατανοήσουν καλύτερα αυτά τα εγχειρήματα τοποθετώντας τα σε ένα μεγάλο πλαίσιο.¹³

10. Anna Greenwood, *Beyond the State. The Colonial Medical Service in British Africa*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2015· Markku Hokkanen, *Medicine, Mobility and the Empire. Nyasaland Networks, 1859-1960*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2017· Russell T. Moul, *Brutal Treatments. Medicine and Colonial Violence at the End of Empire*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2025· Stephen Snelders, *Leprosy and Colonialism. Suriname under Dutch Rule, 1750-1950*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2017· Helen Sweet και Sue Hawkins, *Colonial Caring. A History of Colonial and Post-Colonial Nursing*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2015.

11. Julie Anderson, *War, Disability and Rehabilitation in Britain*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2016· Iain Hutchison, Martin Atherton and Jaipreet Virdi, *Disability and the Victorians. Attitudes, Interventions, Legacies*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2022· Michael Robinson, «No Man's Land': Disability, Rehabilitation, Welfare Policy and the British Ex-Service Migrant in Australia, 1918-39», *Social History of Medicine* 34/1 (2021), 214-236.

12. Δημοσθένης-Κωνσταντίνος Γαβαλάς, «Ευεργετισμός και πολιτική στον χώρο της υγείας: το παράδειγμα του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου Άνδρου», στο Κοινοφελές Ίδρυμα Αθανάσιος Κ. Λασκαρίδης, *Η ευεργεσία και νεότερος ελληνισμός*, Αθήνα, Κοινοφελές Ίδρυμα Αθανάσιος Κ. Λασκαρίδης, 2023, 50· Yannis Gonatidis, Leda Papastefanaki, Maria Pappa, «Preventing Epidemics at the Borders: The Public Health Policy of the Greek State (1821-1909)», *Social History of Medicine* 20/20 (2025), 1-23.

13. Frank Grombir, Barry Doyle, Melissa Hibbard, Balázs Szélinger, «Hospital Provision in Interwar Central Europe: a Review of the Field», *European Review of History* 28/5-6 (2021), 740-764· Μαίρη Χίλσον, *Το σκανδιναβικό μοντέλο. Αποτελεσματικότητα και αλληλεγγύη, συναίνεση και θεσμικός πειραματισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.

Παρακολουθούμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον το εγχείρημα συναδέλφων να διεισδύσουν στο παλιό πεδίο της στρατιωτικής ιστορίας και να το ανανεώσουν σε επίπεδο ερωτημάτων. Μελέτες για τα υποστηρικτικά συστήματα περίθαλψης του αμερικανικού στρατού στις σύγχρονες εκστρατείες του και την περίθαλψη αμάχων στις εμπόλεμες ζώνες από τις στρατιωτικές μονάδες θυμίζουν πόσος χώρος υπάρχει για την κοινότητα να συζητήσει το ιδεολογικό πλαίσιο γύρω από έναν «αμυντικό» θεσμό.¹⁴ Πρόσφατες μελέτες για την ανάδυση της στρατιωτικής ιατρικής και τις μορφές που αυτή πήρε στη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας μάς επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τις μετακινήσεις των εμπειρικών και επιστημόνων ιατρών, τα κίνητρα με τα οποία συμμετείχαν και τη σχέση της ιατρικής με τις εμπόλεμες ζώνες.¹⁵ Στις πρόσφατες έρευνες που συνομιλούν με τη διεθνή συζήτηση ανήκει η μελέτη του τραυματικού στρες (γνωστό ως shell shock) των απόμαχων στρατιωτών από το πεδίο των μαχών.¹⁶

Νομίζω ότι μια διάσταση που απασχολεί αρκετά τις συζητήσεις στα διεθνή συνέδρια είναι αυτό που κατανοούμε ως φυσικό κέλυφος του νοσοκομείου. Τα κτίρια δηλαδή, ο σχεδιασμός και η κατασκευή των οποίων απασχολεί ιστορικούς που συνομιλούν με την ιστορία της αρχιτεκτονικής. Οι εικαστικές παραστάσεις στις καμάρες των ιταλικών μεσαιωνικών νοσοκομείων μαρτυρούν τις μεθόδους περίθαλψης και τα είδη των ασθενειών από τα οποία έπασχαν όσοι προσέρχονταν. Η συζήτηση με την αρχιτεκτονική λαμβάνει χώρα κυρίως γιατί συνδέεται με το σχέδιο εξυγίανσης και προσαρμογής της δομής των νοσοκομειακών εγκαταστάσεων στις ανάγκες των ασθενών.¹⁷ Ο διάλογος ανάμεσα στην ιατρική κοινότητα και εκείνη των αρχιτεκτόνων ξεκίνησε από τον 19ο αιώνα με αφορμή την ανάγκη οικοδόμησης του μεγαλύτερου δικτύου

14. Lauren Frances Turek, *To Bring the Good News to All Nations: Evangelical Influence on Human Rights and U.S. Foreign Relations*, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 2022· Αλέξανδρος Μακρής, «Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους». *Παλαιοί πολεμιστές, ανάπηροι, και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1940). Πρόνοια οργανώσεις, μνήμη*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2023· Γιάννης Στογιαννίδης, «'Σαν λαμπάδα το σώμα μου λυώνη': Το ζήτημα της περίθαλψης των φυματικών Ελλήνων στρατιωτών (1912-1922)», στο Δημήτρης Καμούζης, Αλέξανδρος Μακρής, Χαράλαμπος Μηνασίδης (επιμ.), *Έλληνες στρατιώτες και Μικρασιατική εκστρατεία. Πτυχές μιας οδυνηρής εμπειρίας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2022, 279-312.

15. Θανάσης Μπαρλαγιάννης, *Ιατρική ιστορία της επανάστασης του 1821*, Αθήνα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2022.

16. Fiona Reid, *Medicine in First World War Europe. Soldiers, Medics, Pacifists*, Λονδίνο, Bloomsbury Publishing, 2017· Michael Robinson, *Shell-Shocked British Army Veterans in Ireland, 1918-39*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2022· Αλέξανδρος Μακρής, «Πόλεμος και ψυχικά νοσήματα: Στρατιωτικοί στο Δρομοκαίτειο κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», στο Γιώργος Κόκκινος και Έλλη Λεμονίδου (επιμ.), *Εγκλεισμοί και ιστορία*, Αθήνα, Πεδίο, 2024, 91-108.

17. Κωσταντίνος Ξανθόπουλος, *Το νοσοκομείο στις διασταυρώσεις της αρχιτεκτονικής με την ιατρική*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2016· Άλκηστις Ρόδη και Παναγιώτης Τουρνικιώτης (επιμ.), *Εκδοχές του μοντέρνου στην Αθήνα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Futura, 2010· Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Πού είναι το μοντέρνο;*, Αθήνα, Futura, 2006.

νοσοκομείων, των σανατορίων. Συνεχίστηκε και διαμόρφωσε το μοντέρνο νοσοκομείο τη δεκαετία του 1930 και έπειτα, οπότε οι χώροι πλέον έπρεπε να υπηρετούν τις ανάγκες των ασθενών. Διακριτές πτέρυγες για ασθενείς πρώιμων και τελευταίου σταδίου, ώστε να μην επηρεάζει η εικόνα του τέλους την ψυχολογία των νοσηλευόμενων. Μεγάλες επιφάνειες για την εκγύμναση του σώματος και συστηματική εισαγωγή νέων τεχνολογιών. Οι καινοτομίες συνδέονται με τα νέα μοντέλα διοίκησης των νοσοκομείων. Ο Μεσοπόλεμος είναι η περίοδος του μάνατζμεντ και της εισαγωγής του στο αμερικάνικο νοσοκομείο. Έρευνες αποδίδουν αυτή τη μεταβολή στην απήχηση του βιομηχανικού μάνατζμεντ, δηλαδή στο νέο παράδειγμα της αναδιοργάνωσης των σύνθετων τομέων και χώρων ενός εργοστασίου.

Με τη σειρά της η ιατρική κοινότητα από το 1930 και εξής πρόταξε την ανάγκη δημιουργίας ερευνητικών κέντρων μέσα στα νοσοκομεία και επιχείρησε να ικανοποιήσει την πάγια ανάγκη της να μελετά όλο και περισσότερο το ανθρώπινο σώμα. Ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι η συζήτηση για το Αιγινήτειο και τα κριτήρια επιλογής ασθενών με προοπτικές ίασης, ώστε να παρακολουθούν οι νέοι γιατροί το παράδειγμα στη διάρκεια της εκπαίδευσής τους, αλλά να μην επιβαρύνει ο ασθενής τον οργανισμό με μακρά νοσηλεία.¹⁸ Αντίστοιχες μελέτες επαναφέρουν το ερώτημα ποιος είναι ο ωφελούμενος των υπηρεσιών περίθαλψης.

Κλείνω με ένα σχόλιο για την ιστορία των θεσμών. Δεν γνωρίζω πόσοι και πόσες ιστορικοί δηλώνουμε σήμερα ότι ασχολούμαστε με την ιστορία των θεσμών. Είμαι, όμως, βέβαιος ότι οι θεσμοί βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και ανανεώνουν τις συζητήσεις μας. Μέσα από τους θεσμούς κατανοούμε τις επίσημες πολιτικές, δηλαδή τον σχεδιασμό και την εφαρμογή τους. Παρακολουθούμε τις αντιστάσεις σε αυτούς και τις διεκδικήσεις των πολιτών μέσω της κοινωνικής διαμαρτυρίας, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα στον ιστορικό χρόνο. Οι θεσμοί, άλλοτε κρατικής εμβέλειας και άλλοτε τοπικής, αντανακλούν μέρος της σύνθετης καθημερινότητας που βιώνουν τα ιστορικά υποκείμενα. Η ιστορία των θεσμών επιβιώνει στην ιστοριογραφία όσο οι ιστορικοί επιχειρούν να κατανοούν την αλληλόδραση ανάμεσα στον πολίτη και τις πολιτικές.

18. Δέσπω Κριτσωτάκη, «Το Αιγινήτειο Νοσοκομείο στις αρχές του 20ού αι.: επιστημονικές κατευθύνσεις και κοινωνικές προκλήσεις της πρώτης ελληνικής πανεπιστημιακής νευρολογικής και ψυχιατρικής κλινικής», στο Κοινωνοφελές Ίδρυμα Αθανάσιος Κ. Λασκαρίδης, *Η ευεργεσία και νεότερος ελληνισμός*, ό.π., 57-67.

[κενή σελίδα]

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ, ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

επιμ. Χρήστος Τριανταφύλλου

[κενή σελίδα]

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

Άννα Καρακατσούλη

Σύμφωνα με τη διάκριση που πρότεινε ο Marshall MacLuhan στον Γουτεμβέργειο Γαλαξία το 1962, η ιστορία του βιβλίου στην έντυπη μορφή του αφορά την τρίτη ιστορική εποχή στην διαχείριση της πληροφορίας.¹ Όταν κυκλοφόρησε η μελέτη του MacLuhan, είχαν προηγηθεί οι εποχές της προφορικής και της χειρόγραφης κουλτούρας και στο μέλλον αχνοχάραζε η «ηλεκτρονική» εποχή. Η εξέταση της Ιστορίας του βιβλίου από την οπτική της διαχείρισης της πληροφορίας μας υποχρεώνει να συμπεριλάβουμε, πέρα από τις μεθόδους παραγωγής των εντύπων, τα δίκτυα διακίνησης, τους αναγνώστες ή τους τρόπους ανάγνωσης, και την αλληλεπίδραση περιεχομένου, μορφότυπου και πλαisiώσης, προκειμένου να αναγνωρίσουμε τις αρχές και τους τρόπους που επιτρέπουν τον έλεγχο της ροής της ενημέρωσης, ολοένα εντονότερης και κρισιμότερης στην εποχή μας.²

Η επαναστατική τεχνολογία της τυπογραφίας τυποποίησε τα κείμενα (όλα τα αντίτυπα μίας έκδοσης ήταν ίδια, ακόμη και στα τυπογραφικά λάθη τους, σε αντίθεση με την προσωποποιημένη έκδοχή των χειρογράφων και τη διαμεσολάβηση του αντιγραφέα) και πρόσφερε πρόσβαση στη γνώση στους «πολλούς», ανοίγοντας τον δρόμο στην επιστημονική έρευνα και την κριτική σκέψη. Ταυτόχρονα έθεσε τις βάσεις για τη διευρυμένη συμμετοχή της

1. Marshall MacLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Τορόντο, University of Toronto Press, 1962.

2. Jérôme Lamy και Johann Petitjean, «Du livre à l'information: un tournant historiographique», *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique* 150 (2021), 169-192.

κοινωνίας στη θρησκεία (Μεταρρύθμιση), την πολιτική (δημοκρατία) και την οικονομία (μαζική κατανάλωση). Το έντυπο βιβλίο εξασφάλιζε την ταχύτητα της αναπαραγωγής, την οικονομική παραγωγή σε μεγάλες ποσότητες και τη σταθερότητα κειμένου και εικόνας (χάρτες, αστρονομικοί πίνακες, μαθηματικά δεδομένα, κλπ.). Ακόμη, συγκέντρωνε κείμενα διάσπαρτα μέχρι τότε σε ηγεμονικές και μοναστηριακές βιβλιοθήκες σε εύχρηστους τόμους και επέτρεψε την κριτική μελέτη τους. Ο αναγνώστης ήταν σε θέση να συγκρίνει κείμενα, πηγές και εκδόσεις, οι πληροφορίες πολλαπλασιάζονταν και κρίνονταν. Υπό αυτή την έννοια, η τυπογραφία οδήγησε σε μια βαθιά επιστημολογική μεταμόρφωση.

Ο κίνδυνος του τεχνολογικού ντετερμινισμού, της πρωτοκαθεδρίας του μέσου και της τεχνολογίας στη μελέτη της πληροφορίας και του περιεχομένου γενικότερα, έχει αντιμετωπιστεί από την Ιστορία του βιβλίου με δύο τρόπους. Η πρώτη «Σχολή», αγγλοσαξονική, θεωρεί ότι τα βιβλία «φτιάχνουν» την Ιστορία («books make history») και εξετάζει το έντυπο βιβλίο ως σημαίνον αίτιο για μια σειρά από ιστορικές εξελίξεις, όπως η Επιστημονική Επανάσταση, η Μεταρρύθμιση και η Αναγέννηση, η προετοιμασία και η διάδοση της Γαλλικής Επανάστασης, η οργάνωση της αντίστασης σε αυταρχικά καθεστώτα, ή αντίστοιχα, για την απουσία ανάλογων εξελίξεων σε περιοχές του κόσμου όπου η λογοκρισία εμποδίζει την ελεύθερη κυκλοφορία των εντύπων και των ιδεών.³ Η άλλη «Σχολή», που αναπτύχθηκε πρώτα και κύρια στην Γαλλία, υποστηρίζει ότι τα βιβλία είναι γεννήματα της ιστορίας («books are made by history») και δίνει έμφαση στην αλληλεπίδραση μεταξύ του βιβλίου και της κοινωνίας, της πολιτικής και της οικονομίας. Το βιβλίο που φθάνει στον αναγνώστη αντιμετωπίζεται ως δημιούργημα όχι μόνο του συγγραφέα του αλλά ολόκληρου του «κυκλώματος του βιβλίου», δηλαδή του τυπογράφου, του βιβλιοδέτη, του χονδρέμπορου και του βιβλιοπώλη ή του βιβλιοθηκονόμου, και του ίδιου του αναγνώστη εν τέλει. Για να κατανοήσει τη δημιουργία και την απήχηση των βιβλίων, αυτό το ρεύμα στην Ιστορία του βιβλίου εντάσσει τα κείμενα στην κοινωνία και συνεξετάζει τον ρόλο των κριτικών, των διακρίσεων, του εκπαιδευτικού συστήματος, της νομοθεσίας περί πνευματικών δικαιωμάτων, τις απαιτήσεις των αναγνωστών, την ελευθερία έκφρασης ή την απουσία της.

Η τυπογραφία άλλαξε επίσης τη διαχείριση της πληροφορίας, τον έλεγχο της ορθότητας και της αξιοπιστίας της. Στην αρχή το περιεχόμενο των εντύπων συγγεόταν με τον μύθο. Παράδειγμα, οι φανταστικές ιστορίες πόλεων όπως αυτές που περιέχει το εξαιρετικά δημοφιλές *Χρονικό της Νυρεμβέργης*, ένα

3. Elisabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, 2 τ., Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1980.

εικονογραφημένο αρχέτυπο του 1493 που κυκλοφόρησε στα λατινικά και τα γερμανικά και γνώρισε τεράστια επιτυχία.⁴ Ακολούθησε η κριτική σκέψη και η χειραφέτηση από την παπική αυθεντία που έφερε η Μεταρρύθμιση. Τα μαχητικά φυλλάδια αποτέλεσαν κρίσιμα όπλα στη σκληρή αντιπαράθεση Προτεσταντών και Καθολικών, με τους πρώτους να υπερτερούν χάρη στην έμφαση που το δόγμα τους έδινε στην ατομική ανάγνωση και στη χρήση της καθομιλούμενης γερμανικής γλώσσας έναντι των λατινικών της επίσημης Εκκλησίας. Η διάχυση του βιβλίου και της ανάγνωσης και οι δυνατότητες που πρόσφερε προσέλκυσαν το ενδιαφέρον της εξουσίας. Στο απολυταρχικό καθεστώς της Γαλλίας του 17ου αιώνα, η ενημέρωση των υπηκόων για τις ενέργειες του ηγεμόνα απέβλεπε στον θαυμασμό και την υπακοή τους.⁵ Πολύ σύντομα φάνηκε ότι η νέα τεχνολογία ενθάρρυνε την πολυφωνία και την άσκηση αντιπολίτευσης με αποτέλεσμα την ίδρυση βασιλικών και αυτοκρατορικών γραφείων λογοκρισίας και ελέγχου της έντυπης παραγωγής όπως και τη θέσπιση αυστηρών ποινών για τους παραβάτες.⁶ Άνθισαν έτσι οι παράνομες εκδόσεις, με ψευδή στοιχεία τυπογράφων και συγγραφέων, ένα παράδειγμα των οποίων είναι η γαλλική μετάφραση της πραγματείας του 1733 του Jonathan Swift με θέμα τις έριδες μεταξύ ευγενών και λαού, που έφερε ως τόπο έκδοσης την «Αληθοβαθοψευτούπολη» με εκδότη την «Καθαρή Αλήθεια». Είναι χαρακτηριστικό ότι το αγγλικό πρωτότυπο κυκλοφόρησε ελεύθερα.⁷ Τα απαγορευμένα βιβλία τυπώνονταν σε τυπογραφεία σε γειτονικές χώρες, πιο ανεκτικές, την Ελβετία και την Ολλανδία στη γαλλική περίπτωση, και ανθηρά λαθρεμπορικά δίκτυα μετέφεραν τα δοκίμια των φιλοσόφων του Διαφωτισμού μαζί με τα πορνογραφικά ευπώλητα.⁸

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη διάδοση της πληροφορίας μέσω του εντύπου (όπως και μέσω της οθόνης των ηλεκτρονικών συσκευών) είναι η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτή. Αυτή συνεπάγεται εγγραμματοσύνη, διαθεσιμότητα των εντύπων (βιβλία σε προσιτές τιμές, δίκτυα διακίνησης και δημόσιες

4. Σώζονται ακόμα σήμερα περίπου 400 αντίτυπα στα λατινικά και 300 στα γερμανικά, υψηλοί αριθμοί που επιτρέπουν να υποθέσουμε πολύ μεγάλη παραγωγή. Ήταν επίσης το πρώτο κλεψίτυπο της νεότερης ιστορίας, καθώς η παράνομη αναπαραγωγή του ξεκίνησε ήδη το 1496 στην Αυγούστα.

5. Michèle Fogel, *Les cérémonies de l'information dans la France du XVIe au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Fayard, 1989.

6. Ο πρώτος κατάλογος απαγορευμένων βιβλίων (*Index Librorum Prohibitorum*) εκδόθηκε από την Καθολική Εκκλησία το 1529.

7. Jonathan Swift, *Traité des dissensions entre les nobles et le peuple dans les républiques d'Athènes & de Rome, etc.: L'art de ramper en poésie, et l'art du mensonge politique*, Alethobathopseudopolis, chez Bold Truth, 1733. Το πρωτότυπο κείμενο τυπώθηκε από τον John Nutt στο Λονδίνο το 1701 με τα στοιχεία του εκδότη-τυπογράφου στην προμετωπίδα του.

8. Christian Jouhaud και Alain Viala (επιμ.), *De la publication entre Renaissance et Lumières*, Παρίσι, Fayard, 2002· Robert Darnton, "What is the History of Books?", *Daedalus* 111/3 (1982), 65-83.

βιβλιοθήκες, και πλέον πρόσβαση στο διαδίκτυο και σε ηλεκτροδότηση), και ελευθερία έκφρασης.⁹ Το ενδιαφέρον των μελετητών στράφηκε κατά συνέπεια στο αναγνωστικό κοινό και τους τρόπους διακίνησης (χονδρέμποροι, πλανόδιοι, εμποροπανήγυρες, βιβλιοθήκες και λαϊκά αναγνωστήρια, συνδρομητικές εκδόσεις, κλπ.) και ανάγνωσης (μεγαλόφωνη και συλλογική ή σιωπηλή και ατομική; εντατική ή εκτατική;). Καθώς το βιβλίο καθίστατο προσιτό σε περισσότερους αναγνώστες, ευνοούνταν η μετάβαση από την προφορικότητα στην εγγραμματοσύνη και από την ακουστική στην οπτική κουλτούρα.¹⁰ Η πρόσληψη της πληροφορίας και η διαχείρισή της συνδέθηκαν επίσης με το ζήτημα των υλικών συνθηκών παραγωγής και κυκλοφορίας. Για παράδειγμα, η κατηγορία των φθηνών εντύπων, με χαμηλή ποιότητα χαρτιού και φθαρμένα τυπογραφικά στοιχεία αλλά με πλατιά απήχηση, μελετήθηκε ως μια βιβλιοπαραγωγή στο μεταίχμιο μεταξύ προφορικότητας και χειρογράφου, μεταξύ λαϊκής και «υψηλής» κουλτούρας.¹¹ Μια άλλη ειδική κατηγορία εντύπων της Νεοτερικότητας, που συνδέονται με την διακίνηση εξειδικευμένης πληροφόρησης, είναι τα επιστημονικά περιοδικά. Αρχίζουν να εμφανίζονται στα τέλη του 17ου αιώνα, με πρώτα το *Journal des sçavans* και το *Philosophical Transactions of the Royal Society* που κυκλοφόρησαν στο Παρίσι και το Λονδίνο αντίστοιχα, και τα δύο το 1665 με διαφορά λίγων εβδομάδων, και καθόρισαν τον μορφότυπο και τους κανόνες της επιστημονικής ανακοίνωσης για τους επόμενους αιώνες.

Το υλικό υπόβαθρο δεν μεταβάλλεται στιγμιαία ούτε ριζικά. Τα χειρόγραφα εξακολούθησαν να κυκλοφορούν στη Γουτεμβέργειο εποχή, ιδιαίτερα για είδη που είχαν περιορισμένη ζήτηση, όπως κείμενα σε σπάνια αλφάβητα ή μουσικές παρτιτούρες, για να προσφερθούν ως πολύτιμο δώρο, σε ανθολογίες προσωπικής χρήσης (commonplace books), και φυσικά στις προσωπικές αλληλογραφίες και τα ημερολόγια. Χειρόγραφες εφημερίδες απαντώνται σε πρόσφατες εποχές υπηρετώντας έκτακτες συνθήκες: στα δύο πρώτα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης για παράδειγμα, πριν φθάσουν τα τυπογραφικά πιεστήρια από τη Δύση, τα νέα των μαχών αντιγράφονταν στο χέρι για τα φύλλα της *Εφημερίδας του Γαλαξειδίου*, της *Εφημερίδος Αιτωλική* και του *Αχελώου*, συνήθως διογκωμένα για την εμπύχωση των αγωνιστών. Αντίστοιχα σώζονται αρκετές παράνομες χειρόγραφες εφημερίδες από πολιτικούς εξόριστους και

9. Robert Darnton, «“La France, ton café fout le camp !” De l’histoire du livre à l’histoire de la communication», *Actes de la recherche en sciences sociales* 100 (1993), 16-26.

10. Roger Chartier, *Culture écrite et société. L’ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle)*, Παρίσι, Albin Michel, 1996.

11. Massimo Rospocher, Jeroen Salman, Hannu Salmi (επιμ.), *Crossing Borders, Crossing Cultures: Popular Print in Europe (1450-1900)*, Όλντενμπουργκ, Walter De Gruyter & Co, 2019.

και φυλακισμένους από τα χρόνια του Εμφυλίου και την ανώμαλη περίοδο που ακολούθησε.¹²

Η πληροφορία κυκλοφορεί με πλείστους τρόπους και το έντυπο είναι μόνο ένας από αυτούς. Είναι όμως καθοριστικός. Όπως καίρια επισημαίνει ο Robert Darnton σε σχέση με τους λιβέλλους στην προεπαναστατική Γαλλία κωδικοποιώντας το «αποτέλεσμα του βιβλίου» («l'effet livre»), η μεταφορά μιας φήμης, ενός περιστατικού, μιας είδησης σε τυπωμένη μορφή τη συντηρεί, τη διαδίδει, την επαυξάνει, της προσδίδει κύρος και την νοσηματοδοτεί στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αφηγήματος.¹³ Η ίδια η εξέλιξη της επιστήμης της πληροφορίας συνδέεται άρρηκτα με τα βιβλία και την οργάνωση των βιβλιοθηκών. Ο κλάδος συγκροτήθηκε στις δεκαετίες του 1960 και 1970 αλλά το αντικείμενό του διακρίνεται αναδρομικά σε πέντε φάσεις: την εμφάνιση της βιβλιογραφίας και της τεκμηρίωσης ήδη τον 15ο αιώνα, τη θέσπιση της βιβλιοθηκονομίας, τη συνεργασία των πρώτων «επιστημόνων της πληροφορίας» στην υπηρεσία των θετικών επιστημών, την τεχνολογική πρόοδο και τη θεμελίωση στη μαθηματική θεωρία.¹⁴ Η θετικιστική προσέγγιση της πληροφορίας που εστιάζει στις έννοιες της μετάδοσης, της κωδικοποίησης και της γλώσσας, απαλλαγμένη από υποκειμενικές ερμηνείες και αξιολογήσεις, την κατέστησε ένα «επιστημονικό αντικείμενο» ανεξάρτητο από τον ερευνητή του.¹⁵

Η διόγκωση και προσβασιμότητα της πληροφορίας γέννησε εξαρχής έντονες ανησυχίες και προκάλεσε την εξέγερση των αντιγραφών χειρογράφων: «Τυπώνουν πια τόσο φθηνά, που ο καθείς διαλέγει / και παίρνει απεριόριστα. Σπουδάζουν κι οι γαιδάροι. / Οι τυπογράφοι με κρασί μεθούν και ασωτεύουν, / ρεκάζουν και καταγελούν. Και οι γραφείς – στον στάβλο.»¹⁶ Στον σύγχρονο κόσμο έθεσε επιπλέον το πρόβλημα της αποθήκευσης και επέφερε την ανάγκη αυτοματοποίησης της αναζήτησης ώστε το σύστημα να παραμείνει λειτουργικό. Τα τεκμήρια του παρελθόντος έγιναν μικροφίλμ και στη συνέχεια ψηφιοποιήθηκαν προκειμένου να διατεθούν στην έρευνα. Θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα όπως η κωδικοποίηση και η οργάνωση

12. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα 1821-1827*, 3 τ., Αθήνα, Ερμής, 1971· Δημήτρης Σέρβος, *Παράνομες χειρόγραφες εφημερίδες απ' τις φυλακές και τις εξορίες*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2003.

13. Robert Darnton, «La France, ton café fout le camp!», *ό.π.*, 16-26.

14. Claude Shannon και Warren Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, Urbana, The University of Illinois Press, 1949.

15. Carlos Alberto Ávila Araújo, «Epistémologie des sciences de l'information: histoire intellectuelle des concepts, théories et paradigmes», *Revue française des sciences de l'information et de la communication* 24 (2022), <http://journals.openedition.org/rfsic/12443>.

16. Filippo de Strata, *Λίβελος κατά της τυπογραφίας*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2007. Ο λιβέλος γράφτηκε στα λατινικά στην Βενετία το 1473/74 και ήταν μια έκκληση του Βενεδικτίνου μοναχού προς τον Δόγη για να σταματήσει την εισβολή των τυπογραφικών πιεστηρίων στην πόλη.

της ταξινόμησης, η παρέμβαση του χρήστη και ο ρόλος της μνήμης αφορούν συνήθως τους επαγγελματίες των αρχείων και της ιστορικής έρευνας. Όμως σήμερα η πληροφορία και η επιστημονική αυθεντία κλονίζονται. Η πληροφορία συνδέεται με έννοιες όπως κουλτούρα, μνήμη, οικειοποίηση, γνώση. Όλα όσα πλέον αποτελούν πεδίο εφαρμογής των εργαλείων της τεχνητής νοημοσύνης υπονομεύοντας την αντίληψή μας για την πραγματικότητα. Το κύμα της αμφισβήτησης έχει υπερβεί τα όρια του κλειστού κύκλου των μελετητών και πλημμυρίζει την κοινωνία. Η διάκριση μεταξύ αυθεντικού και προϊόντος μηχανικής αναπαραγωγής στατιστικών επιλογών δυσχεραίνεται. Παραπονημένες ειδήσεις κυκλοφορούν ευρέως, η απήχηση των θεωριών συνωμοσίας πολλαπλασιάζεται ενώ η καθολική χρήση της αγγλικής γλώσσας ευνοεί το παγκόσμιο μοίρασμα της πληροφορίας και καλλιέργησε για κάποιο διάστημα την ψευδαίσθηση της άμεσης «δημοκρατίας του διαδικτύου» που θα ξεπερνούσε τα μειονεκτήματα των αντιπροσωπευτικών πολιτευμάτων.¹⁷ Μπορεί η Ιστορία να βοηθήσει ώστε το πληροφοριακό χάος να αποκτήσει προοπτική και νόημα;

Η Ιστορία συγκρίνει καταρχάς το υφιστάμενο πληροφοριακό σύστημα με εκείνα του παρελθόντος και αναδεικνύει το γεγονός ότι η κυκλοφορία της πληροφορίας υπήρξε ανέκαθεν αντικείμενο χειραγώγησης από την εξουσία. Για να δώσουμε δύο μόνο παραδείγματα από τις αρχές του 19ου αιώνα, την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων, η βρετανική κυβέρνηση αύξησε υπέρμετρα τη φορολόγηση των εφημερίδων προκειμένου το απαγορευτικό κόστος των φύλλων να περιορίσει τη διάδοση «επικίνδυνων» ιδεών στα λαϊκά στρώματα. Στην Γαλλία της Παλινόρθωσης, εκτός από τον δρακόντειο έλεγχο της λογοκρισίας, επιβλήθηκαν επίσης υψηλά τέλη στους εκδότες βιβλίων και Τύπου ώστε να ελεγχθούν οι φιλελεύθερες και ριζοσπαστικές απόψεις. Διάφορα κέντρα εξουσίας – πολιτικά, θρησκευτικά, οικονομικά – χρησιμοποίησαν και χρησιμοποιούν την κατασκευή και την κυκλοφορία της πληροφορίας για να διαμορφώσουν την αντίληψη του κόσμου. Ούτε αυτό είναι νέο. Πολύ πριν την ανάπτυξη των σύγχρονων υπολογιστικών συστημάτων, συγκάλυψη, ψεύδη, παραποίηση της αλήθειας και δαιμονοποίηση των αντιπάλων διαμόρφωσαν σε όλον τον 20ό αιώνα μια στρεβλή αντίληψη για την πρόσφατη ιστορία του κόσμου υπηρετώντας πολιτικές σκοπιμότητες και αφηγήματα κυριαρχίας. Μπορεί κανείς να σταχυολογήσει διάφορα παραδείγματα παραπληροφόρησης: η συγκάλυψη των φυλετικών διακρίσεων στις ΗΠΑ (Νόμοι «Jim Crow»), η αποσιώπηση της σφαγής των Κομμουνιστών

17. Harem Karem, *Cyberdemocracy: Transforming Politics*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan Cham, 2024.

στην Ινδονησία (1965-1966), οι παραπονημένες φωτογραφίες της σοβιετικής περιόδου, η απόκρυψη της ευθύνης του Winston Churchill για τον λιμό της Βεγγάλης με τρία εκατομμύρια θύματα (1943), η υποβάθμιση της σοβιετικής συμβολής στην νίκη κατά της ναζιστικής Γερμανίας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η άρνηση της δράσης των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών στο εσωτερικό των ΗΠΑ, η λήθη των μεγάλων αφρικανικών βασιλείων και αυτοκρατοριών, η υποτίμηση των ιθαγενών εξεγέρσεων κατά της αποικιοκρατίας, η απόδοση των νεοφασιστικών τρομοκρατικών επιθέσεων στην Ιταλία στα τέλη της δεκαετίας του 1960-αρχές 1970 στην άκρα Αριστερά, η δαιμονοποίηση του Ροβεσπιέρου, κλπ. Ή ακόμα, της σύγχρονης διαστρέβλωσης του παρελθόντος από ισχυρά ΜΜΕ για την εξυπηρέτηση πολιτικών στόχων του παρόντος, όπως η εξύμνηση των επιτευγμάτων της δικτατορίας του Φράνκο στην Ισπανία ή ο καταλογισμός ψευδών βιαιοτήτων στους παρισινούς Κομμουνάρους του 1871.¹⁸

Η εργαλειοθήκη του ιστορικού αποκτά πλέον καθολική χρησιμότητα για την «πνευματική αυτοάμυνα» του πολίτη. Επαγγελματικά αντανakλαστικά όπως η συστηματική αμφιβολία για τις πηγές και η μεθοδική επαλήθευσή τους, η αξιοποίηση νέων μεθόδων, η αναζήτηση των κινήτρων, η κριτική της αυθεντίας, είναι αξιόπιστα και δοκιμασμένα. Ακόμη, η αποφυγή της παγίδας των αναχρονισμών και της σαγήνης των «πρωταγωνιστών της Ιστορίας», της γενίκευσης και του απλουστευτικού ντετερμινισμού, μπορούν να συνδράμουν στην κριτική της τρέχουσας πληροφορίας. Η ιστορική αφήγηση προσφέρει ερμηνευτικό πλαίσιο, η πληροφορία αντιμετωπίζεται προσθετικά και σωρευτικά: «[Η πληροφορία] δεν είναι φορέας νοήματος, ενώ η αφήγηση μεταφέρει νόημα. [...] Ο τωρινός κατακλυσμός εφήμερων αφηγημάτων, συμπεριλαμβανομένων των θεωριών συνωμοσίας, και το τσουνάμι της πληροφορίας είναι ουσιαστικά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Μέσα στο πέλαγος της πληροφορίας και των δεδομένων αναζητούμε ένα αφηγηματικό αγκυροβόλιο».¹⁹

Παραταύτα, πολλά είδη του λόγου γνωρίζουν, ακόμα και στην εποχή της μακράς κρίσης του βιβλίου που διανύουμε, μεγαλύτερη απήχηση από την επιστημονική ιστοριογραφία. Η pop ψυχολογία, τα βιβλία αυτοβοήθειας, οι αστικοί μύθοι, η ουφολογία πριν από μερικά χρόνια, είναι πολύ πιο δημοφιλείς θεματολογίες. Οι θεωρίες συνωμοσίες έχουν αφοσιωμένο κοινό, όπως και οι αποκαλύψεις «για όσα δεν θέλουν να μάθετε», και κυκλοφορούν πλέον στα κεντρικά βιβλιοπωλεία ενώ μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας

18. *Manuel d'autodéfense intellectuelle. Histoire, hors-série, Le Monde diplomatique*, 2024. Τα δύο τελευταία παραδείγματα δημοσιεύτηκαν στη συντηρητική γαλλική εφημερίδα *Le Figaro*.

19. Byung-Chul Han, *Η κρίση της αφήγησης*, μτφρ. Βασίλης Τσαλής, Αθήνα, Opera, 2025, 13-14.

του 1990 διαδίδονταν μέσα από αυτοσχέδια περιθωριακά περιοδικά τύπου zine.²⁰ Σύμφωνα με τον Francis Wheen, «ο νέος ανορθολογισμός εκφράζει την απελπισία εκείνων που νιώθουν ανήμποροι να βελτιώσουν την ζωή τους και υποψιάζονται ότι βρίσκονται στο έλεος μυστικών και απρόσωπων δυνάμεων, είτε αυτές είναι το Πεντάγωνο είτε πρόκειται για εισβολείς από τον πλανήτη Άρη. Οι πολιτικοί ηγέτες τον αποδέχονται σαν μια ασφαλή δικλείδα κατά των αντιφρονούντων, η οποία εκπληρώνει περίπου την ίδια λειτουργία που ο Μαρξ απέδιδε στην θρησκεία».²¹

Θα ήταν ορθότερο ίσως να αναγνωρίσουμε ευθύς ότι οι περισσότερες ιστορικές μονογραφίες γράφονται και διαβάζονται εντός της ιστορικής κοινότητας. Η «επίσημη γνώση» με την αυστηρή μεθοδολογία, την ειδική ορολογία και τον κριτικό έλεγχο των συμπερασμάτων δεν προορίζεται για «εκτός των τειχών» απεύθυνση. Εκεί κυριαρχούν ολοένα περισσότερο η μεταστροφή από την αφήγηση στην πληροφορία, η ικανοποίηση με την τελευταία επικαιρότητα κάθε είδους, η διάσπαση της προσοχής από τα νέα που φθάνουν καταιγιστικά από διάφορες πηγές σε συνεχή σύνδεση με το διαδίκτυο. Αντίστοιχα υποχωρούν ο αναστοχασμός και η κριτική σκέψη και η ίδια η πραγματικότητα μετατρέπεται σε μια σειρά στιγμιαίων οπτικών πληροφοριών και αποσπασματικών δεδομένων (selfies, κοινοποιήσεις παρουσίας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κλπ.) που προσφέρονται με τη σειρά τους ως αντικείμενα εμπορίου και εκμετάλλευσης.²²

Συνεπώς, δεν διανύουμε μόνο μια εποχή μετάβασης στην τεχνολογία της γνώσης από το ένα μέσο στο άλλο, από το έντυπο στην οθόνη δηλαδή, αλλά ταυτόχρονα μεταβάλλονται ριζικά η μορφή και το περιεχόμενο του μηνύματος. Σύμφωνα με τους ειδικούς των Νευροεπιστημών, αλλάζει επίσης η δομή και η ανατομία του ανθρώπινου εγκεφάλου καθώς προσαρμόζεται στην παρορμητική ανταπόκριση και την επεξεργασία σύντομων οπτικών ερεθισμάτων ενώ ατροφούν παραδοσιακές σύνθετες δεξιότητες δια ζώσης επικοινωνίας, κοινωνικής αλληλεπίδρασης και μάθησης. Η πληροφορία παρέχεται σε ολοένα μικρότερα αποσπάσματα απεκδυόμενη τελικά το κειμενικό στοιχείο, στην διαδοχή από το Facebook (εμφανίστηκε το 2004) στο Twitter (2006) μέχρι τα Instagram (2010), Snapchat (2012) και TikTok (2016), που περιέχουν μόνο φωτογραφίες και βίντεο των χρηστών.²³ Αντίστοιχα, το μυθιστόρημα, αυτό το

20. Clare Birchall, *Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip*, Οξφόρδη, Berg Publishers, 2006, 52-54, <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/34636>.

21. Francis Wheen, *How Mumbo-Jumbo Conquered the World*, Νέα Υόρκη, Harper Collins Publishers, 2004, 12.

22. Byung-Chul Han, *ό.π.*, 63-77.

23. Martin Jan Stransky, *The Rise and Fall of the Human Mind*, Πράγα, Improovio, 2024, 160-175.

εμβληματικό λογοτεχνικό είδος του 18ου και 19ου αιώνα που άνθισε παράλληλα με τη μοναχική, σιωπηλή και καθηλωτική ανάγνωση, γίνεται δυσπροσπέλαστο για τους αναγνώστες της ψηφιακής εποχής. Οι νεότερες ηλικιακές ομάδες, οι «ψηφιακοί ιθαγενείς», δυσκολεύονται να παρακολουθήσουν μια πολυπρόσωπη πλοκή και τις διαφορετικές χρονικότητες που συχνά περιέχει. Η σύγχρονη λογοτεχνία ακολουθεί τις προτιμήσεις του κοινού της, μετασχηματίζεται, η πλοκή θρυμματίζεται και οι χαρακτήρες σχηματοποιούνται και γίνονται σχεδόν συμβολικές απεικονίσεις συναισθημάτων και αντιλήψεων.²⁴

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι ο «γραμμικός λογοτεχνικός νους» που διαμόρφωσε η επινόηση του Γουτεμβέργιου στα μέσα του 15ου αιώνα, εκείνος που καταβυθίζεται σε μακροσκελή κείμενα τα οποία αναπτύσσουν σύνθετες λογικές αλληλουχίες και απαιτούν τη συνεχή προσήλωση του αναγνώστη, έχει πια ξεπεραστεί από τις νέες τεχνολογίες και τον σύγχρονο τρόπο ζωής. Σήμερα διατρέχουμε το διαδίκτυο σε αναζήτηση της μεμονωμένης πληροφορίας που μας ενδιαφέρει και την ανακτούμε αποκομμένη από τα συμφραζόμενά της, σε ποσότητες και ταχύτητες τόσο μεγάλες που αποτρέπουν την ανάλυση και ερμηνεία της.²⁵ Η μελέτη της Ιστορίας του βιβλίου ωστόσο αποκαλύπτει πως η πληροφορία υπήρξε πάντοτε πεδίο ελέγχου, εξουσίας και αντίστασης. Από την τυπογραφία μέχρι την ψηφιακή εποχή, ο μορφότυπος μεταβάλλει όχι μόνο τον τρόπο πρόσληψης της γνώσης, αλλά και την ίδια την ανθρώπινη σκέψη. Σήμερα οι αρχικές προσδοκίες για μαζική συμμετοχή μέσω του διαδικτύου, στιβαρή επιχειρηματολογία, μεγαλύτερη ισότητα, διαφάνεια και έλεγχο της εξουσίας, έχουν διαψευστεί. Πληθώρα από ψευδείς ειδήσεις και κακόβουλα bots εξαπατούν τους χρήστες με σκοπό το κέρδος, την πολιτική επικράτηση, τη δημιουργία ηθικών πανικών και τη χειραγώγηση των χρηστών. Μέσα στον καταιγισμό πληροφορίας και παραπληροφόρησης, η ιστορική σκέψη δεν είναι πολυτέλεια αλλά αναγκαιότητα: λειτουργεί ως εργαλείο πνευματικής αυτοάμυνας, προσφέρει ερμηνευτικό πλαίσιο και μας βοηθά να δώσουμε νόημα στο χαοτικό παρόν.

24. Eleni Chatzi, "New Orality and Contemporary Literature: Literary Character in the Bardo", *Etc: A Review of General Semantics* 84 (Ιούλιος 2024), 291-296.

25. Nicholas Carr, *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains*, Νέα Υόρκη, W. W. Norton & Company, 2011, 9-10.

[κενή σελίδα]

Η ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ ΩΣ ΒΑΣΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ: Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΝΕΟΤΕΡΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Παναγιώτης Γεωργακάκης

Όσο και αν ακούγεται υπερβολικό, οι Ευρωπαίοι της Πρώιμης Νεότερης περιόδου ήταν αρκετά αυστηροί με όσα διάβαζαν. Οι Ευρωπαίοι συνέλλεγαν τα φύλλα των εφημερίδων που διάβαζαν και στις οποίες ήταν συνδρομητές και στο τέλος της χρονιάς τις έδεναν σε τεύχη, μελετώντας τις ξανά. Με αυτόν τον τρόπο έκριναν ποιες εφημερίδες παρείχαν ακριβή νέα και ποιες ήταν γεμάτες ψευδείς ειδήσεις και ιστορίες. Ο Jeroen Blaak στο βιβλίο του *Literacy in Everyday Life: Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries* παρουσιάζει την ιστορία του δασκάλου David Beck, ο οποίος συγκέντρωνε τις εφημερίδες που διάβαζε και τις μελετούσε ξανά, γράφοντας στο ημερολόγιό του ποιοι εκδότες –και επομένως και εφημερίδες– είναι έγκυροι και ποιοι γράφουν ψευδείς ιστορίες.¹ Εδώ όμως θα πρέπει να διαχωρίσουμε αυτού του είδους τη διαχείριση της πληροφορίας. Ο Beck αναφέρεται σε εκδότες που χρησιμοποιούν στις εφημερίδες τους μυθολογικές ιστορίες για μυθικά τέρατα που βρέθηκαν σε ταξίδια, για περιοχές με τεράστιες ποσότητες χρυσού κ.ά. και όχι για εκείνους τους εκδότες που εξέδιδαν εφημερίδες με τον φόβο της λογοκρισίας. Οι πρώτοι σκόπευαν να αυξήσουν την πελατεία τους με ιστορίες για παιδιά, όπως αναφέρει και ο Beck στο ημερολόγιό του, ενώ οι υπόλοιποι πάλευαν για την επιβίωσή τους σε ένα περιβάλλον ελεγχόμενο.

1. Jeroen Blaak, *Literacy in Everyday Life: Reading and Writing in Early Modern Dutch Diaries*, Λάιντεν, Brill, 2009.

Η δύναμη της πληροφορίας καθώς και της εφημερίδας έγιναν άμεσα αντιληπτές από τις ευρωπαϊκές εξουσίες. Η διαχείριση της πληροφορίας ήταν ζωτική για την εξουσία και γι' αυτό έπρεπε να ελεγχθεί. Έτσι, υπήρχε η διαδικασία των προνομίων έκδοσης, μέσω της οποίας οι αξιωματούχοι έλεγχαν αν κάποιος θα μπορούσε να εκδώσει εφημερίδα.² Στη Γαλλία, μια χώρα 20.000.000 κατοίκων, κυκλοφορούσε μια εφημερίδα από το 1631 έως και το 1789. Το προνόμιο έκδοσης δόθηκε διά της βίας στον προσωπικό ιατρό του βασιλιά Λουδοβίκου 13ου, τον Théophraste Renaudot, από τον Καρδινάλιο Richelieu. Ο έλεγχος ήταν πολύ στενός. Συχνά ο Richelieu απειλούσε τον Renaudot πως θα δώσει το προνόμιο έκδοσης σε κάποιον άλλον, αν η εφημερίδα του, *La Gazette*, δεν έγραφε ό,τι επιθυμούσε το στέμμα. Δεν χρειάστηκε σαφώς να προβεί σε αντικατάσταση, μιας και τα μηνύματα λαμβάνονταν επιτυχώς από τον εκδότη.³

Στη Βρετανία, κατά την περίοδο της Αγγλικής Επανάστασης και του Εμφυλίου, κάθε στρατόπεδο εξέδιδε τις δικές του εφημερίδες τις οποίες και δύσκολα ξεχώριζες από τα προπαγανδιστικά φυλλάδια που διακινούνταν την ίδια περίοδο. Από το 1665 και ως το 1696 η Βρετανία θα έχει μόνο μια, επίσημη πλέον, εφημερίδα, τη *London Gazette*, η οποία και θα εκφράζει τις θέσεις της κυβέρνησης. Κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη.⁴

Τη διαφορά την παρατηρούμε στην Ολλανδική Δημοκρατία εξαιτίας της ίδιας της κρατικής της οντότητας. Ήταν μια συνομοσπονδία περιφερειών, όπου κάθε περιφέρεια είχε αρκετή τοπική ισχύ αλλά και δική της νομοθεσία. Αρκετές φορές λοιπόν η λογοκρισία ήταν αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί. Αυτό δεν έγινε φανερό με τη δημιουργία των εφημερίδων, αλλά προϋπήρχε και με την έκδοση βιβλίων. Μιας και η Ολλανδική Δημοκρατία βίωνε τον 17ο αιώνα τη χρυσή της περίοδο, οι πόλεις της αποτελούσαν κέντρα προσέλευσης και εγκατάστασης χιλιάδων ξένων, από μετανάστες μέχρι διπλωμάτες. Έτσι παρατηρείται το φαινόμενο να εκδίδονται στην Ολλανδική Δημοκρατία ξενόγλωσσες

2. Mogens Laerke (επιμ.), *The Use of Censorship in the Enlightenment*, Λάιντεν, Brill, 2009· Alastair Duke & Coenraad Tamse, *Too Mighty to be Free: Censorship and the Press in Britain and the Netherlands*, Ζούτφεν, De Walburg Pers, 1987. Αναμένουμε με τεράστιο ενδιαφέρον και τα αποτελέσματα της έρευνας του πανεπιστημίου του Όσλο 'Before Copyright: Printing Privileges and the Politics of Knowledge in Early Modern Europe' που διενεργείται υπό την αιγίδα του ERC.

3. Stephen Haffemayer, *L'Information dans la France du XVIIe Siecle, la Gazette de Renaudot de 1647 à 1663*, Παρίσι, Champion Éditeur, 2002· Gilles Feyel, *L'Annonce et la Nouvell. La Presse d'information en France sous l'Ancien Régime (1630-1788)*, Οξφόρδη, Voltaire Foundation, 2000.

4. Jason Peacy, *Politicians and Pamphleteers, Propaganda during the English Civil Wars and Interregnum*, Φάρναμ, Ashgate, 2004· David Underdown, *A Freeborn People, Politics and Nation in seventeenth century England*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1996· David Zaret, *Origins of Democratic Culture: Printing, Petitions and the Public Sphere in Early Modern England*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2000.

εφημερίδες, των οποίων ο αριθμός ξεπερνά εκείνων που εκδίδονταν στα υπόλοιπα κράτη. Εκδίδονταν 3 ισπανικές εφημερίδες, όταν στην Ισπανία υπήρχε μόνο η *Gazetta de Madrid* και εκείνη της Σεβίλλης που αποτελούσε αντιγραφή της, ενώ υπήρχαν και 14 γαλλόφωνες εφημερίδες, έναντι μιας καθεστωτικής στη Γαλλία. Οι εφημερίδες αυτές θεωρούνται οι πρώτες διεθνείς εφημερίδες, αφού επικεντρώνονταν σε νέα από όλες τις μεγάλες πόλεις, και όχι μόνο ευρωπαϊκές. Γενικά, παρέμεινε έως και τα μέσα του 18ου αιώνα η προτίμηση σε διεθνείς ειδήσεις σε σχέση με εσωτερικές.

Αρκετές φορές οι ολλανδοί αξιωματούχοι προσπάθησαν να επιβάλουν ποινές, ένα είδος ελεγχόμενης λογοκρισίας. Ελάχιστες φορές ήταν εξοντωτικοί και συνήθως ενημέρωναν τον εκδότη να προσέχει με τον τρόπο έκφρασής του. Οι βαρύτερες ποινές ήταν εξορία και πρόστιμο, αλλά οι πιο συχνές ήταν απαγόρευση έκδοσης για έναν με δυο μήνες. Το ενδιαφέρον είναι πως οι αξιωματούχοι δεν συνέχιζαν το κυνήγι σε περίπτωση που ο εκδότης αποφάσιζε να συνεχίσει την έκδοση φύλλων αλλάζοντας μόνο τον τίτλο της εφημερίδας. Ο λόγος ήταν πως με αυτόν τον τρόπο δεν θα έχαναν χρήματα από τους φόρους που πλήρωνε, μιας και η εφημερίδα του θα κυκλοφορούσε έστω και σε πειρατική μορφή. Πολλές φορές μάλιστα αναγκάζονταν να προβούν σε ποινές υπό το φόβο εξωτερικής αντίδρασης.⁵ Σε αυτές τις περιπτώσεις οι ποινές ήταν περισσότερο εικονικές. Αναπόφευκτα, ένας τέτοιος χαλαρός ελεγκτικός μηχανισμός ευνοούσε την ανάπτυξη του Τύπου.⁶

Ενδιαφέρον είναι επίσης πως κατά τον 17ο και 18ο αιώνα τα κράτη με σκληρό έλεγχο πάνω στον Τύπο, όπως η Γαλλία, επέτρεπαν να κυκλοφορούν ευρέως μέσα στην επικράτειά τους εφημερίδες που εκδίδονταν στο εξωτερικό. Έτσι παρατηρείται οι γαλλόφωνες εφημερίδες της Ολλανδικής Δημοκρατίας να έχουν τη μεγαλύτερη κυκλοφορία μέσα στη Γαλλία. Μόνο κατά την περίοδο πολέμων με τη Γαλλία ο αριθμός μειώθηκε, με το Παρίσι να πέφτει από την πρώτη θέση. Πολλές φορές οι εκδότες της *La Gazette* διαμαρτύρονταν στους Γάλλους αξιωματούχους πως, επιτρέποντας την κυκλοφορία των γαλλόφωνων

5. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η ποινή έκδοσης για δυο μήνες της εφημερίδας *La Gazette d'Amsterdam* τον Σεπτέμβριο του 1679, όταν και εκδιδόταν υπό τον Ολλανδό Cornelis van Swoll. Ο Van Swoll επιτέθηκε στους Καπουτσίνους μοναχούς σε σειρά φύλλων και οι αξιωματούχοι του Άμστερνταμ αποφάσισαν να τον τιμωρήσουν, για να αποφύγουν τη γαλλική αντίδραση. Είχε μόλις άλλωστε συναφθεί η συνθήκη ειρήνης που τερμάτιζε τον γαλλο-ολλανδικό πόλεμο και φοβούνταν μήπως οι επιθέσεις αυτές αποτελέσουν την αφορμή για επανέναρξη του πολέμου. Η ποινή όμως αυτή δεν ενθουσίασε τον Γάλλο βασιλιά, που με τον πρέσβη του Κόμη του Avaux ζήτησε την απόσυρση της ποινής. Βλ. Count of Avaux to Pomponne, 21 September 1679 στο George Depping (επιμ.), *Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV*, τ. 4, Παρίσι 1855.

6. Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700*, Λάιντεν, Brill, 2017.

εφημερίδων, μείωναν την εγκυρότητα της *La Gazette* από τη στιγμή που οι ειδήσεις της αντικρούονταν με πειστικά επιχειρήματα.⁷ Όπως εύστοχα επισήμανε ο Elmer Edwardson, εκδότης της εφημερίδας *Chicago Herald* το 1898, «οτιδήποτε επιθυμεί ένας πάτρωνας να εκδοθεί, είναι διαφήμιση. Οτιδήποτε θέλει να μείνει κρυφό, τότε αυτό είναι είδηση». Η διαχείριση της πληροφορίας λοιπόν αποτελεί ιστορική έννοια. Ο τρόπος που διαχειρίζεται και διακινεί ένα κράτος, ένας εκδότης ή ένας ρεπόρτερ μια είδηση παράγει αποτελέσματα και αντιδράσεις, που με τη σειρά τους οδηγούν σε ποικίλες προσλήψεις από τους δέκτες.

Τεχνολογία και ιστορική εξέλιξη: τεχνολογικός ντετερμινισμός ή εργαλείο;

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει σίγουρα επηρεάσει και την επιστήμη της ιστορίας. Όλο και περισσότερα τεχνολογικά εργαλεία επιδρούν στην ιστορική εξέλιξη, ενώ και για τους ίδιους τους ερευνητές η τεχνολογία αποτελεί σημαντικό σύμμαχο –σε τέτοιο βαθμό ώστε οδηγούμαστε στο ερώτημα αν τελικά η ίδια η ιστορία αποτελεί κομμάτι της τεχνολογικής εξέλιξης. Με λίγα λόγια, άρχισε να εμφανίζεται όλο και συχνότερα η άποψη πως η ιστορική εξέλιξη καθορίζεται από τις τεχνολογικές ανακαλύψεις. Πώς μπορούμε λοιπόν να αποφύγουμε αυτόν τον τεχνολογικό ντετερμινισμό που αναπόφευκτα εμφανίζεται όλο και συχνότερα στις δημόσιες συζητήσεις;

Για να αποφύγουμε τον τεχνολογικό ντετερμινισμό στη μελέτη της ιστορίας των μέσων και της επικοινωνίας, είναι απαραίτητο να αντιμετωπίζουμε την τεχνολογία όχι ως τον κύριο ή μοναδικό καθοριστικό παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης, αλλά ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού, πολιτιστικού και οικονομικού πλαισίου. Η τεχνολογία δεν ενεργεί σε ένα κενό, αλλά διαμορφώνεται και αλληλεπιδρά με την ανθρώπινη δράση, τις κοινωνικές σχέσεις, τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και τις πολιτισμικές αξίες. Τα έργα των Raymond Williams και Roger Chartier προσεγγίζουν την τεχνολογική ανάπτυξη υπογραμμίζοντας πως αποτελεί προϊόν κοινωνικών συνθηκών και αναγκών και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτόνομος παράγοντας κοινωνικής ή πολιτισμικής αλλαγής.⁸

7. Joseph Klaitz, *Printed Propaganda under Louis XIV, Absolute Monarchy and Public Opinion*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1976· Howard Solomon, *Public Welfare, Science, and Propaganda in Seventeenth Century France. The Innovations of Théophraste Renaudot*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1972.

8. Raymond Williams, *Culture and Society, 1780-1950*, Νέα Υόρκη, Vintage Publishing, 1958· Roger Chartier και Pierre Bourdieu, *Ο Κοινωνιολόγος και ο Ιστορικός*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2017· Guglielmo Cavallo, Roger Chartier και Lydia Cochrane, *Ιστορία της Ανάγνωσης στον δυτικό κόσμο*, μτφρ. Αφροδίτη Θεοδωρακάκου, Αθήνα, Μεταίχιμο, 2023· Asa

Όσο αφορά την περίοδο με την οποία ασχολούμαι, η τυπογραφία παρουσιάστηκε ως φορέας αλλαγής της κοινωνίας και πολλές φορές η ανακάλυψη αυτή επικάλυψε τη σημασία των ιστορικών γεγονότων. Για παράδειγμα, συνδέθηκε άμεσα με τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και τη δυνατότητα που παρείχε στον Λούθηρο να επικοινωνήσει τις απόψεις του. Ωστόσο, ο Λούθηρος δεν ήταν ο πρώτος που άσκησε δριμεία κριτική στην Καθολική Εκκλησία. Όπως δεν ήταν η ίδια η τυπογραφία που καθόρισε την πορεία της Αναγέννησης ή της Μεταρρύθμισης. Οι κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές αλλαγές της εποχής καθόρισαν τη χρήση της τυπογραφίας και το τι ακριβώς τυπωνόταν. Για παράδειγμα, οι θρησκευτικές και πολιτικές συγκρούσεις ευνόησαν την άνθιση των προπαγανδιστικών και θρησκευτικών κειμένων, ενώ η ίδια η τεχνολογία χρησιμοποιήθηκε από διάφορες πλευρές με διαφορετικούς σκοπούς.

Το ίδιο ισχύει και με το ζήτημα της πληροφορίας. Οι Ευρωπαίοι της Πρώιμης Νεότερης περιόδου δεν περίμεναν τη δημιουργία των εφημερίδων για να ενημερωθούν. Η ανακάλυψη νέων εδαφών, νέων πληθυσμών και προϊόντων ανάγκαζε τους Ευρωπαίους εμπόρους, διπλωμάτες και αξιωματούχους στο κυνήγι νέων ευκαιριών. Για να γίνει αυτό, οι πληροφορίες από ταξιδιώτες, ναυτικούς και εμπόρους ήταν άκρως χρήσιμες και αμείβονταν πολλές φορές αδρά. Παράλληλα, οι συνεχείς εμπόλεμες συγκρούσεις μεταξύ των κρατών δημιουργούσαν επιπλέον εμπόδια. Μια πληροφορία για ναυτικούς αποκλεισμούς ή για πολεμικά πλοία που επιτίθενται σε ξένα εμπορικά ήταν εξίσου ή και περισσότερο σημαντική από τη δημιουργία νέας αγοράς στις Ινδίες. Έτσι, σε περιοχές που συνέρρεαν ναυτικοί και έμποροι, όπως τα μεγάλα λιμάνια της Ευρώπης και οι αγορές των μεγάλων πόλεων, συναντούσε κανείς κάθε λογής ανθρώπους που επιθυμούσαν να γίνουν κοινωνοί χρήσιμων νέων.⁹

Ας γίνω πιο συγκεκριμένος: οι Ευρωπαίοι του 15ου και 16ου αιώνα συγκέντρωναν πληροφορίες είτε με τον πατροπαράδοτο τρόπο, δηλαδή από στόμα σε στόμα σε μέρη συγκέντρωσης ξένων ή ταξιδιωτών, είτε με τη χρήση της αλληλογραφίας. Η αλληλογραφία ήταν ένας διαδεδομένος τρόπος ανταλλαγής γνώσεων: από τις αρχές του 16ου αιώνα έμποροι δημιουργούσαν αντιπροσωπείες και γραφεία σε ξένα κράτη, στέλνοντας συγγενείς τους με σκοπό τόσο να επεκτείνουν τις επιχειρήσεις τους όσο και να έχουν πρόσβαση

Briggs και Peter Burke, *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*, Κέμπριτζ, Polity, 2002· Elisabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Culture Transformations in Early-Modern Europe*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2009.

9. Andrew Pettegree, *The Invention of News: How the World Came to Know about Itself*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press, 2014.

σε πληροφορίες από αλλού. Επιπλέον, πολλοί έμποροι χρησίμευαν ως πληροφοριοδότες των αξιωματούχων των κρατών τους. Για παράδειγμα, ο Hendrik van Bilderbeek είχε σταλεί από τον πατέρα του στην αντιπροσωπεία της εταιρίας του στην Κολωνία. Ο ίδιος πληρωνόταν από τον επικεφαλής της Ολλανδικής Δημοκρατίας για να τον ενημερώνει για κάθε πολιτική, οικονομική ή πολεμική εξέλιξη που μάθαινε. Αυτή η συνεργασία απέφερε πολλά χρήματα στους van Bilderbeek.¹⁰

Επίσης, από το 1500 άρχισαν να κυκλοφορούν χειρόγραφα δελτία ειδήσεων, τα λεγόμενα «anvisi». Τα anvisi πρωτοεμφανίστηκαν στην Ιταλία και προορίζονταν για τους εύπορους Ευρωπαίους που πλήρωναν αδρά για πληροφορίες. Μιας και ήταν χειρόγραφα, η παραγωγή τους ήταν μικρή και έτσι απευθύνονταν σε μια κλειστή ομάδα ατόμων (πολιτικοί, εύποροι έμποροι, διπλωμάτες). Εφόσον η πελατεία ήταν συγκεκριμένη, ο συγγραφέας του κάθε ανvisο επέλεγε τις πληροφορίες που θα συμπεριελάμβανε για κάθε πελάτη του. Ήταν, με άλλα λόγια, δελτία ειδήσεων κατά παραγγελία. Το ερευνητικό πρόγραμμα «Euronews» του πανεπιστημίου του Cork με επικεφαλής τον Brendan Dooley ασχολείται κυρίως με τη διακίνηση της πληροφορίας μέσω αλληλογραφίας και κυρίως μέσω αυτών των χειρόγραφων δελτίων ειδήσεων.¹¹ Επομένως, η τεχνολογία δεν γέννησε την κοινωνία της πληροφορίας. Η τυπογραφία και η βελτίωση του οδικού δικτύου την επέκτειναν και στα κατώτερα ταξικά στρώματα, με μια περιοδική επανάληψη. Επηρεάστηκε μάλιστα τόσο από τα παλαιότερα μοντέλα διακίνησης ειδήσεων όσο και από τις κοινωνικές και πνευματικές εξελίξεις, όπως ο Διαφωτισμός.

Το 1605 εμφανίστηκε η πρώτη έντυπη εφημερίδα στο Στρασβούργο, από τον Γερμανό βιβλιοπώλη Johann Carolus. Ο Carolus αντέγραψε το πλαίσιο των anvisi και σταδιακά οι εφημερίδες κυριάρχησαν στον τομέα των ειδήσεων εξαιτίας της τεχνολογικής ανάπτυξης.¹² Ο τρόπος παρουσίασης παρέμεινε ίδιος για περίπου έναν αιώνα. Στις αρχές κάθε τυπογραφείου τύπωνε περίπου 200 φύλλα την ημέρα, όταν ένας γραφέας anvisο έγραφε μέχρι 20. Από το 1680 και με τη χρήση μεταλλικών πλακών, ο αριθμός αυξήθηκε κατακόρυφα. Η μεγάλη αύξηση τυπωμένων φύλλων μείωνε και το κόστος τους, ενώ η ποιότητα χαρτιού δεν ήταν η ίδια ανάμεσα σε εφημερίδα και anvisο. Έτσι, η εφημερίδα απευθυνόταν σε πολύ μεγαλύτερο κοινό, το οποίο δεν χρειαζόταν να γνωρίζει να διαβάζει, μιας και συχνά κάποιος εγγράμματος διάβαζε φωναχτά τις

10. Andrew Pettegree και Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World: Making and Trading Books in the Dutch Golden Age*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press, 2019.

11. Βλ. τη διεύθυνση www.euronewsproject.org (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026).

12. Thomas Schröder, 'The Origins of German Press', στο Brendan Dooley και Sabrina Baron (επιμ.), *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2001, σ. 133.

ειδήσεις στο πλήθος. Παρόλα αυτά, τα ανvisi συνέχιζαν να κυκλοφορούν κυρίως ανάμεσα στις ελίτ έως το 1750, μιας και θεωρούνταν ως πιο έγκυρα δελτία ειδήσεων, ενώ ο κόσμος συνέχιζε να συρρέει στα λιμάνια και στις αγορές για να γίνει κοινωνός φρέσκων πληροφοριών.¹³ Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η ανάπτυξη των εφημερίδων δεν συντελέστηκε στην Ευρώπη ομοιόμορφα· ο τεράστιος εκδοτικός οργανισμός εφημερίδων που παρατηρείται στην Ολλανδική Δημοκρατία ερχόταν σε αντίθεση με την ανύπαρκτη σχεδόν εκδοτική παραγωγή των ανατολικών κρατών της Ευρώπης. Αυτή η πενία στην έκδοση νέων μάλιστα ερχόταν σε αντίθεση με την έκδοση βιβλίων, η οποία και παρουσίαζε άνθιση στις Βαλτικές χώρες.

Συμπερασματικά, η ιστορία των μέσων και της επικοινωνίας πρέπει να εξετάζεται μέσα από ένα ευρύ και πολυδιάστατο πρίσμα, το οποίο αναγνωρίζει την τεχνολογία ως σημαντικό αλλά όχι ως κυρίαρχο παράγοντα στην ιστορική εξέλιξη. Αυτόν τον ρόλο επιτελούν οι ανθρώπινες δράσεις καθώς και οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Η ιστορική προοπτική στην κατανόηση της ροής πληροφοριών

Η ιστορική επιστήμη μας επιτρέπει να δούμε τη ροή πληροφοριών σε ένα πλαίσιο συνέχειας και αλλαγής, προσφέροντάς μας ένα εργαλείο για να κατανοήσουμε την «πληροφοριακή έκρηξη» της σημερινής εποχής. Όπως από τον 16ο έως και τον 18ο αιώνα οι Ευρωπαίοι συνωστίζονταν στα καφέ, σε λιμάνια, αγορές και χρηματιστήρια για να ακούσουν τις ειδήσεις, έτσι και σήμερα παρακολουθούμε την παγκόσμια ειδησεογραφία, αλλά με πρωτόγνωρη ταχύτητα και έκταση. Η μετάδοση πολεμικών γεγονότων όπως στην Ουκρανία και τη Γάζα σε ζωντανή μετάδοση δημιουργεί την αίσθηση ότι ζούμε την Ιστορία σε πραγματικό χρόνο. Αυτό το φαινόμενο όμως, αν και εντυπωσιακό, δεν είναι νέο. Η εισαγωγή της τυπογραφίας και η κυκλοφορία των πρώτων εφημερίδων κατά τον 17ο έφεραν αντίστοιχα επαναστατικές αλλαγές στη διακίνηση της πληροφορίας, προκαλώντας ανάλογες συζητήσεις για την αξιοπιστία, την υπερφόρτωση και τη λογοκρισία.

Στη σύγχρονη εποχή, τα social media κυριαρχούν ως νέοι πομποί πληροφόρησης, αλλά η ροή πληροφοριών τους συχνά οδηγεί σε μια νέα μορφή υπερφόρτωσης. Η συνεχιζόμενη έκθεση σε ειδήσεις που μεταδίδονται live τείνει να προκαλεί αναισθησία ή αδιαφορία στους καταναλωτές πληροφοριών, οι οποίοι

13. Andrew Pettegree, *The Invention of News*, ό.π., σ. 183.

14. Arthur der Weduwen και Barnaby Cullen, 'A Nordic Press: The Development of Printing in Scandinavia and the Baltic States before 1700 from a European perspective', *Mémoires du livre / Studies in Book Culture* 13/1 (2022), 1-30.

δυσκολεύονται να ξεχωρίσουν την ουσία μέσα από τον καθημερινό καταιγισμό ειδήσεων. Παράλληλα, τα παραδοσιακά ΜΜΕ υποχωρούν, με πολλές ιστορικές εφημερίδες να περιορίζονται στην κυκλοφορία ενός εβδομαδιαίου φύλλου, κυρίως της Κυριακής, για να αντιμετωπίσουν τα μειωμένα έσοδα. Αυτός ο «μαρασμός» συνοδεύεται από το γεγονός ότι τα μέσα ενημέρωσης σήμερα ελέγχονται συχνά από λίγους επιχειρηματίες, δημιουργώντας ολιγοπώλια στην ενημέρωση, όπως επισημαίνει και η πρόσφατη έρευνα του Solomon για τα ελληνικά ΜΜΕ.¹⁵ Όμως, αυτή η συγκέντρωση εξουσίας δεν είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής: αντίστοιχες δομές εξουσίας υπήρχαν και σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους.

Η σημασία της ιστορίας στην κριτική προσέγγιση της πληροφορίας

Μέσα από την ιστορική μελέτη της πληροφορίας και των μέσων που τη μεταφέρουν, μπορούμε να προσφέρουμε στους μαθητές και φοιτητές της «ψηφιακής γενιάς» μια πιο βαθιά κατανόηση των σημερινών μέσων πληροφοριών. Παραδείγματα από την Πρώιμη Νεότερη περίοδο όπως η εμφάνιση των εφημερίδων, οι πρώτες μορφές προπαγάνδας και η αντίδραση σε λογοκρισία μάς επιτρέπουν να εξετάσουμε με κριτική ματιά τη σημερινή πραγματικότητα. Παράλληλα, η διδασκαλία της κριτικής σκέψης και της αναλυτικής προσέγγισης στη μελέτη της ιστορίας βοηθά τους μαθητές να αξιολογούν την αξιοπιστία των πηγών και να διαχειρίζονται την υπερπληροφόρηση, κάτι που είναι απαραίτητο σε μια εποχή όπου οι ψευδείς ειδήσεις μπορούν να κυκλοφορήσουν ευρέως πριν καν ελεγχθούν.

Η χρήση των ψηφιακών ανθρωπιστικών επιστημών είναι αναμφισβήτητη χρήσιμη για την επικοινωνία και την ανάδειξη της έρευνας. Τα ψηφιακά εργαλεία προσφέρουν νέους τρόπους αναπαράστασης και διάχυσης της γνώσης, όμως πρέπει να θεωρούνται ως μέσα και όχι ως αυτοσκοπός. Η ψηφιοποίηση των πηγών ή η χρήση ψηφιακών πλατφορμών είναι ουσιαστική για την έρευνα, αλλά δεν πρέπει να υποκαθιστά τη βαθιά ιστορική ανάλυση και την κατανόηση των δεδομένων.

Επομένως, η μελέτη της εξέλιξης των Μέσων και η ανάπτυξη κριτικής σκέψης είναι θεμελιώδεις για να βοηθήσουμε τους μαθητές και τους φοιτητές να κατανοήσουν τις προκλήσεις της σημερινής εποχής της πληροφορίας. Με την ιστορική επιστήμη ως οδηγό, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των μέσων του χθες και του σήμερα, και να προετοιμάσουμε τις επόμενες γενιές να διαχειρίζονται με κριτική ματιά τον καταιγισμό της πληροφορίας.

15. Δανάη Μαραγκουδάκη, Σταύρος Μαλιχούδης, Ηλιάνα Παπαγγελή, Κορίνα Πετρίδη, Ελίζα Τριανταφύλλου, «Ποιοι ελέγχουν τα ΜΜΕ στην Ελλάδα: 12+1 συμπεράσματα από την έρευνα του Solomon», *Solomon*, 29/10/2024, διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://wearesolomon.com/el/mag/format-el/erevnes/poioi-elegxoy-n-ta-mme-stin-ellada-12-1-symperasmata/> (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026).

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ ΣΤΟ ΨΗΦΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Στάθης Παυλόπουλος

Στον σημερινό δημόσιο λόγο αλλά και στις ιδιωτικές συζητήσεις φτάνει κανείς να αναφέρει δύο έννοιες προκειμένου να προσελκύσει τα βλέμματα και την προσοχή των συνομιλητριών του: ψηφιακότητα και Τεχνητή Νοημοσύνη (AI). Οι έννοιες μεμονωμένα ή σε σύνδεση έχουν διαμορφώσει ένα παγκόσμιο χρηματιστήριο οικονομικών αξιών και συμβολισμών, όπου κάθε αναφορά τους, είτε συνιστά μια μετωνυμία της καινοτομίας, της ευημερίας και της προόδου, είτε πυροδοτεί δυστοπικές εικόνες των μελλοντικών κοινωνιών έστω και με χιουμοριστικές αποδόσεις: «απευθύνομαι με καλό τρόπο στο ChatGPT για να το θυμάται όταν τα ρομπότ κυβερνήσουν τον κόσμο», μου έλεγε πρόσφατα ένας φίλος αστειευόμενος.

Η παραπάνω εικόνα είναι δηλωτική ενός ορόσημου, ενώπιον του οποίου βρίσκεται ο σύγχρονος κόσμος. Βρισκόμαστε αναμφίβολα ενώπιον μιας παγκόσμιας τομής για την ιστορία της πληροφορίας. Το πληθυντικό, συχνά αόριστο και ρευστό σύμπαν της ψηφιακότητας μεταβάλλει άρδην τους τρόπους πρόσβασης και αναπαραγωγής της πληροφορίας, συντελώντας σε ευρύτερους μετασχηματισμούς και αναπροσαρμογές στις κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές συνήθειές μας αναφορικά με την επικοινωνία και τον δημόσιο λόγο. Οι αλλαγές αυτές είναι ιδιαίτερως ορατές και στο επίπεδο των ερευνητικών πρακτικών και μεθοδολογιών της ιστορικής επιστήμης, η οποία τελεί υπό ένα καθεστώς υβριδικότητας, όπου τόσο οι αναλογικές όσο και οι ψηφιακές μεθοδολογίες συναρμόζουν αυτό το νέο υπόδειγμα εργασίας.

Θέτοντας ένα αφητηριακό ερώτημα σχετικά με το τι μπορούμε να μάθουμε για μια κοινωνία εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζεται την πληροφορία θα άξιζε καταρχάς να διερωτηθούμε γύρω από μια διαχρονική συνθήκη των νεωτερικών κοινωνιών: το ζήτημα του χρόνου και των εννοιολογήσεών του. Η ευκολία και οι γρήγοροι χρόνοι πρόσβασης στο πληροφοριακό απόθεμα έχουν αλλάξει ριζικά τους τρόπους και τους όρους με τους οποίους οι σύγχρονες κοινωνίες χρηστών θέλουν να εντοπίζουν, να αφομοιώνουν, να αναπαραγάγουν την πληροφορία και τελικά να σχετίζονται και να επικοινωνούν με άλλους ανθρώπους. Το ίδιο το διαδίκτυο ως μέσο και ως χώρος συσσώρευσης της πληροφορίας προάγει ολοένα και περισσότερο το σήμερα, το τώρα, τους γρήγορους χρόνους επίσκεψης και πρόσβασης στα δεδομένα. Θα λέγαμε ότι το ίδιο το διαδίκτυο είναι εγγενώς κατασκευασμένο με βασικό του άξονα τον χρόνο. Είναι χαρακτηριστικό σε αυτή τη συνάφεια των γρήγορων αλλαγών ότι οι ιστοσελίδες των αρχών της δεκαετίας του 2000 εγγράφονται εδώ και πολύ καιρό σε μια «αρχαιολογία» της τεχνολογίας και της πληροφορίας. Συγχρόνως όμως ενώ το διαδίκτυο είναι κάτι που μεταβάλλει τις χρονικότητες, την κοινωνική πρόσληψη και κατανομή του χρόνου καθώς και τις πρακτικές γύρω από την διαχείρισή του, ο κυρίαρχος λόγος για το ίδιο το διαδίκτυο το αναπαριστά ως κάτι σχεδόν άχρονο, χωρίς παρελθόν. Αλλά σίγουρα όμως πανταχού παρόν. Η συνθήκη αυτή εντείνεται περαιτέρω αν σκεφτούμε τους χρόνους απόκρισης και ανάλυσης της πληροφορίας στις εφαρμογές Τεχνητής Νοημοσύνης.

Έχει ξεχωριστή σημασία να σημειώσουμε ότι τέτοιες πολιτισμικές διαστάσεις του ανθρώπινου χρόνου και της συσχετίσής τους με την διακίνηση και αναπαραγωγή της πληροφορίας στο διαδίκτυο εισήγαγε emphaticά στον δημόσιο διάλογο ο Eric Schmidt το 2010, ως τότε επικεφαλής της Google. Ο ίδιος, στο πλαίσιο ομιλίας του σε συνέδριο της εφημερίδας *Guardian* αναφέρθηκε στην έννοια του «εδώ και τώρα» του διαδικτυακού κόσμου (notion of powness).¹ Σχεδόν αναπάντεχα, ο ίδιος έθετε την έννοια σε ένα πλαίσιο διερώτησης και αναστοχασμού χωρίς να εξυμνεί τις αρετές του παγκόσμιου πληροφοριακού μέσου που ο ίδιος κατεξοχήν υπηρετούσε.

Σε ένα πιο εστιασμένο πλαίσιο, στο επίπεδο της έρευνας και των πρακτικών της στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΨΑΕ), η Smiljana Antonijević ανθρωπολόγος – ερευνήτρια των ΨΑΕ έθετε το ζήτημα αυτών των

1. «Google chief Eric Schmidt gives keynote speech at Guardian Activate 2010», διαδικτυακή έκδοση εφημερίδας *Guardian*, 02/07/2010. Ολόκληρη η ομιλία παρατίθεται βιντεοσκοπημένη στην ιστοσελίδα της εφημερίδας στο <https://www.theguardian.com/media/video/2010/jul/02/google-eric-schmidt-activate>, (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026). Το σχετικό απόσπασμα από το 1:34.

μετασχηματισμών σε ανάλογη διερώτηση. Μέσα από το βιβλίο της *Amongst Digital Humanists: An Ethnographic Study of Digital Knowledge Production*,² η Antonijević συνομιλώντας με την βιβλιογραφία της, αναφέρονταν σε μια νέα γενιά ερευνητών που «θέλει τα ερευνητικά της δεδομένα και πληροφορίες εδώ και τώρα» (“the generation of I want it now scholars”).³ Σύμφωνα με την ίδια, αυτή η απαίτηση της άμεσης πρόσβασης στην ερευνητική πληροφορία ερχόνταν να μεταβάλει ερευνητικές πρακτικές χρόνων, ενίοτε θέτοντας εν αμφιβόλω την ποιότητα και την πληρότητα των μελετών.

Για την ελληνική περίπτωση και τις ιστορικές σπουδές, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις ενδιαφέρουσες και διορατικές προβληματικές που έθετε ο ιστορικός Σπύρος Ασδραχάς σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρχειοτάξιο*. Ο ίδιος, με αφορμή την παρουσίαση του πρώτου ψηφιακού προγράμματος των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), με τίτλο «Πολιτισμός και Αριστερά στο 20ο αιώνα», προχωρούσε σε κάποιες γενικότερες σκέψεις γύρω από την διακίνηση της ιστορικής πληροφορίας στο διαδίκτυο, θέτοντας ως άξονα της προσέγγισής του τους ερευνητικούς χρόνους:

Ηλεκτρονικώς αναλφάβητος εγώ, υποψιάζομαι τη δυναμική, δηλαδή την άμεση σύνδεση των ενδιαφερομένων μεταξύ τους και την ταχύτητα της πληροφόρησής τους ή, τουλάχιστον, της πρόσβασής τους στις πηγές των πληροφοριών, εν μέρει εμμέσως, κάποτε συνολικώς αμέσως στους τίτλους και στα περιεχόμενα με τη βοήθεια των πολλαπλών ανακλήσεων. Πριν από την τωρινή στιγμή, όλα αυτά προϋπόθεταν πολύ χρόνο κι ακόμη πολύ χρήμα. Όλα αυτά είναι ωραία και οδηγούν, ανάμεσα στ’ άλλα, στην αναπρόσληψη της χρονικότητας. Συνεχίζουν ωστόσο να υπάρχουν οι σταθερές: για να διαβάσεις τα Μετά τα Φυσικά, το Κεφάλαιο ή ακόμη και τις Βυζαντινές Μελέτες του Ζαμπέλιου χρειάζεται ένας χρόνος πού υπακούει σε άλλες ταχύτητες· για να κατανοήσεις τα κείμενα αυτά χρειάζεται μια επίσκεψη εννοιών και πραγμάτων που κι αυτή υπακούει στον δικό της αργό χρόνο. Το αιτούμενο είναι με ποιους τρόπους συντίθενται οι ταχύτητες αυτές ώστε να γίνεται δυνατή η συγκρότηση πνευματικών προσωπικοτήτων, ιστορικών για το δικό μας μικρό, ίσως, αλλά πολυσήμαντο πεδίο.⁴

Επιχειρώντας να συνδεθούμε με το αρχικό μας ερώτημα, θα λέγαμε ότι οι παραπάνω απόψεις προερχόμενες από διαφορετικούς ανθρώπους και κλάδους, κι εστιάζοντας σε διαφορετικά σημεία, μας καλούν να ξανασκεφτούμε

2. Smiljana Antonijević, *Amongst Digital Humanists: An Ethnographic Study of Digital Knowledge Production*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2015.

3. Στο ίδιο, 43.

4. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Πολιτισμός και Αριστερά στον 20ό αιώνα. Το σκεπτικό», *Αρχειοτάξιο* 9 (2007), 197.

το ζήτημα των μεταβολών στα πολιτισμικά φαινόμενα και τις πρακτικές, ως απόρροια των νέων συνθηκών αναπαραγωγής και διάδοσης της πληροφορίας. Αν κατά το 19ο αιώνα, ο Τύπος, τα περιοδικά και οι ποικίλες εθελοντικές συσσωματώσεις όπως οι φιλολογικοί σύλλογοι συγκροτούσαν τους βασικούς πόλους της δημόσιας σφαίρας, διαχέοντας κι εκλαϊκεύοντας εθνικά και κοινωνικά αιτήματα, στη σύγχρονη εποχή πρέπει να αναζητήσουμε τις αλλαγές και τα νέα αιτήματα της ψηφιακής δημόσιας σφαίρας, κατανοώντας τις λογικές και τα συμφραζόμενα του νέου μέσου.

Χωρίς να υπαινισσόμαστε κάποιες απόλυτες, ευθύγραμμες και νομοτελειακές συνδέσεις μεταξύ του διαδικτύου και των πολιτισμικών μεταβολών, θα μπορούσαμε με ασφάλεια να μιλήσουμε για κάποιους κρίσιμους δείκτες νέων πολιτισμικών φαινομένων. Ως μια ενδεικτική περίπτωση θα αναφέραμε την συντελούμενη μετατόπιση από αφηγήσεις με επίκεντρο το κείμενο, στις αφηγήσεις με άξονα την εικόνα, είτε ως φωτογραφία είτε ως οπτικοακουστικό περιεχόμενο που παρατηρείται στο ψηφιακό περιβάλλον. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δίνουν αυτόν το ζωτικό χώρο και τα εργαλεία για την ανάδυση νέων δυναμικών αυτό-παρουσίασης στο δημόσιο πεδίο, αυτό-εξιστόρησης και νέων αναπαραστάσεων του εαυτού και του Άλλου.

Πέρα όμως από το ζήτημα του χρόνου, η ψηφιακή συνθήκη μεταβάλλει άρδην τους όγκους της παραγόμενης πληροφορίας. Και πάλι εδώ οι οπτικές του Eric Schmidt είναι διαφωτιστικές: «Από την αυγή του πολιτισμού έως το 2003 είχαν δημιουργηθεί 5 έξαμπαιτς πληροφορίας. Ο ίδιος όγκος πληροφορίας έχει δημιουργηθεί μέσα στις τελευταίες δύο μέρες», σημείωνε χαρακτηριστικά στο πλαίσιο της ανακοίνωσής του στο συνέδριο της εφημερίδας *Guardian* κατά το 2010.⁵ Από την εποχή αυτής της παρουσίασης έχουν περάσει 15 χρόνια και μερικές κατακλυσμιαίες αλλαγές έχουν συντελεστεί, όπως λ.χ. ο πολλαπλασιασμός και η αναβάθμιση των δυνατοτήτων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Αλλαγές που σε κάθε περίπτωση έχουν εκτινάξει τον όγκο και τον ρυθμό παραγωγής της πληροφορίας σε δυσθεώρητα ύψη. Είναι χαρακτηριστικό έτσι ότι το τεράστιο αυτό πληροφοριακό απόθεμα συνοψίστηκε με τον όρο *exaflood*, ως μια πλημμυρίδα πληροφορίας.⁶ Όρος που πλέον είναι ήδη ξεπερασμένος ποσοτικά.

5. Βλ. «Google chief Eric Schmidt gives keynote speech», διαδικτυακή έκδοση εφημερίδας *Guardian*, 02/07/2010. Ολόκληρη η ομιλία παρατίθεται βιντεοσκοπημένη στην ιστοσελίδα της εφημερίδας στο <https://www.theguardian.com/media/video/2010/jul/02/google-eric-schmidt-activate>, (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026). Το σχετικό απόσπασμα από το 11:58. Τα 5 έξαμπαιτς ισοδυναμούν με 5 δισεκατομμύρια γκίγκαμπαιτς.

6. Για μια αποτύπωση της έννοιας βλ. Bret Swanson, George Gilder, «Estimating the Exaflood. The Impact of Video and Rich Media on the Internet. A “zettabyte” by 2015?», Discovery Institute, Seattle Washington, 01/2008, προσβάσιμο στο <https://www.discovery.org/m/securepdfs/2021/03/Estimating-the-Exaflood-paper-28-Jan-08-G.pdf> (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026).

Στο πλαίσιο της θεματικής του παρόντος τόμου θα άξιζε ίσως να εστιάσουμε λίγο περισσότερο στις συνέπειες του τεράστιου αυτού ψηφιακού πληροφοριακού αποθέματος στις ερευνητικές πρακτικές της ιστορικής επιστήμης. Τα νέα μεθοδολογικά ζητήματα από την υπερπροσφορά πληροφορίας επιχείρησαν να θεωρητικοποιήσουν ιστορικοί του πεδίου της Ψηφιακής Ιστορίας ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Το πρόβλημα της διαχείρισης της αφθονίας των ψηφιακών ιστορικών πηγών, συγχρόνως της αξιοπιστίας της ψηφιακής πληροφορίας εισήγαγε στην ιστοριογραφική συζήτηση κατά το 2003 ο Roy Rosenzweig, πρωτοπόρος του πεδίου της Ψηφιακής Ιστορίας, στην βασική της κοιτίδα, τις ΗΠΑ. Ακολούθησαν και άλλες θεωρητικές συμβολές όπως εκείνες του Andreas Fickers, ιστορικού και καθηγητή Ψηφιακής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Λουξεμβούργου.⁷

Πράγματι, η υπερπροσφορά ιστορικής πληροφορίας και ψηφιακών πηγών συνθέτει ένα κρίσιμο ερευνητικό πρόβλημα με το οποίο έχουν να αναμετρηθούν οι σύγχρονοι/ες ιστορικοί. Ένα πρόβλημα το οποίο γίνεται εντονότερο αν συνυπολογίσουμε ότι η υπερπροσφορά ψηφιακών πηγών κι εργαλείων συνυπάρχει με την θραυσματικότητα της ιστορικής πληροφορίας στο ψηφιακό περιβάλλον.⁸ Έτσι ο πλούτος των ψηφιακών πηγών που έχει παραχθεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 κι εξής, δεν συνεπάγεται αντίστοιχες πολυθεματικές εστιάσεις και πρωτότυπες θεάσεις ιστορικών φαινομένων με την αξιοποίηση αυτού του ψηφιακού αποθέματος. Αντιθέτως, η αναπαραγωγή, διάχυση και τελικώς η δημοφιλία μιας πληροφορίας είτε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, είτε στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα ευρύτερα, είναι εντελώς ανεξάρτητη από την ιστορική εργασία και την τεκμηριωτική διαδικασία. Το διαδίκτυο δημιουργεί τους δικούς του ψηφιακούς κοινούς τόπους και τις δικές του οικείες εικόνες και αναπαραστάσεις ενώ μια πληροφορία γίνεται «viral» για τους δικούς της τεχνολογικούς, αλγοριθμικούς και πολιτισμικούς λόγους.

Τα παραπάνω ζητήματα θέτουν στο επίκεντρο της οπτικής μας ένα νέο εξαιρετικά ρευστό και μεταβαλλόμενο τοπίο διακίνησης και αναπαραγωγής της πληροφορίας, είτε αυτή είναι γενικής φύσης, είτε ιστορικού χαρακτήρα. Ένα τοπίο που το παρόν άρθρο επιχειρεί να κατανοήσει πέραν μιας τυφλής εμπιστοσύνης σε νομοτελειακές κι ευθύγραμμες πορείες της τεχνολογικής

7. Για το θεωρητικό ζήτημα της αφθονίας των ψηφιακών ιστορικών πηγών βλ. Roy Rosenzweig, «Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era», *American Historical Review* 108 (2003), 735-762 και Andreas Fickers, «Towards A New Digital Historicism? Doing History in the Age of Abundance», *Journal of European History and Culture* 1 (2012), χ.αρ.

8. Για την έννοια της θραυσματικότητας της ιστορικής πληροφορίας στο διαδίκτυο βλ. Μήτσος Μπιλάλης, «Από την παρουσία στη φετιχοποίηση: διαδρομές της ιστορικής πληροφορίας στο διαδίκτυο», *Αρχειοτάξιο* 9 (2007), 202-208.

εξέλιξης. Αντιθέτως, υπό την οπτική μας, η κατανόηση του τοπίου της ψηφιακής πληροφορίας και του ψηφιακού περιβάλλοντος γενικότερα, μπορεί να επιτευχθεί μόνο σε συνεξέταση και οργανική σύνδεση της τεχνολογίας με την κοινωνική και πολιτισμική συνθήκη, καθώς και σε συνάρτηση με ευρύτερα διανοητικά πλαίσια. Επιχειρώντας να προσεγγίσουμε το ερώτημα του πώς μπορούμε να παρακολουθήσουμε κομβικές εξελίξεις για την ιστορία της πληροφορίας, της επικοινωνίας και της δημόσιας σφαίρας χωρίς να αποδεχόμαστε μια λογική τεχνολογικού ντετερμινισμού, είναι αναγκαίο να θέσουμε τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις μας στην βάση της ιστορικοποίησης. Να αντιληφθούμε δηλαδή εξελίξεις όπως το διαδίκτυο και η Τεχνητή Νοημοσύνη όχι ως ευθύγραμμες πορείες αλλά ως σύνθετες διεργασίες ιστορικής εξέλιξης. Παράλληλα να προσεγγίσουμε την τεχνολογική συνθήκη ως φαινόμενο που δεν μπορεί να γίνει κατανοητό εκτός του πολιτισμικού και κοινωνικού συγκείμενου. Για τις οπτικές αυτές, χρήσιμες είναι οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Eric Schatzberg, ιστορικού της επιστήμης και της τεχνολογίας στο The Georgia Institute of Technology, ο οποίος τονίζει αυτή την αναγκαιότητα συσχέτισης και συνεξέτασης των παραμέτρων αυτών.⁹

Η ιστορικοποίηση εννοιών και όρων του ψηφιακού περιβάλλοντος, όπως οι έννοιες «πληροφορία» και «δεδομένα», θα μπορέσουν ενδεχομένως να σταθούν ως ένα κριτικό ανάχωμα στην κρατούσα αίσθηση της αχρονικότητας και παροντικότητας του ψηφιακού κόσμου για την οποία μιλήσαμε ανωτέρω. Ο ψηφιακός κόσμος δεν επινόησε τα πάντα σήμερα, στο παρόν, ούτε έλυσε τα διαχρονικά προβλήματα των κοινωνιών. Ασφαλώς δεν προδιαγράφει κάποιες βεβαιότητες για το μέλλον. Αναφερόμενοι στην πληροφορία και τα δεδομένα θα ήταν χρήσιμο να προχωρήσουμε σε κάποιες εννοιολογικές διασαφήσεις. Συχνά οι έννοιες δεδομένα και πληροφορία χρησιμοποιούνται στον δημόσιο λόγο ως ταυτόσημες. Ο κλάδος της Πληροφορικής έχει προχωρήσει σε μια χρήσιμη διάκριση των εννοιών, ορίζοντας ως «δεδομένα» τα σκόρπια, τα ανεπεξέργαστα στοιχεία και την πληροφορία ως το αποτέλεσμα της διανοητικής επεξεργασίας και απόδοσης νοήματος στα ανεπεξέργαστα δεδομένα (raw data). Υπό αυτό το πρίσμα, πολλά και ετερογενή δεδομένα που τυποποιούνται κι επεξεργάζονται θα υποστούν τις αναγκαίες αφαιρέσεις και θα δώσουν μικρότερες ποσότητες πληροφορίας, συμβάλλοντας στην παραγωγή νέας γνώσης, σε ένα πυραμιδικό όπως αποτυπώνεται συνήθως σχήμα.¹⁰ Σε μια ανάλογη ίσως οπτική στο πλαίσιο

9. Βλ. Eric Schatzberg, *Technology. Critical History of a Concept*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2018.

10. Βλ. ενδεικτικά, Min Chen, David Ebert, Hans Hagen κ.ά., «Data, Information, and Knowledge in Visualization», *IEEE Computer Graphics and Applications* 29/1 (2009), 12-19.

της ιστορικής επιστήμης θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα ψηφιοποιημένα και εξ' αρχής (born digital) ψηφιακά δεδομένα μόνο τιθέμενα στην διαδικασία της ιστορικής τεκμηρίωσης, της εισαγωγής κατάλληλων μεταδεδομένων κι ερμηνευτικών σχολίων μπορούν να αποκτούν ευρύτερη πληροφοριακή αξία και σημασία.

Στο πλαίσιο της προτεινόμενης ιστορικοποίησης των εννοιών και κατανόησης των μακρών διεργασιών στην ιστορία της πληροφορίας, χρήσιμο είναι να παραβάλουμε μικρές όψεις της θεωρητικής συζήτησης. Η διεθνής βιβλιογραφία έχει σε ορισμένο βαθμό προχωρήσει σε μια εννοιολογική διασάφηση και παρακολούθηση της ιστορικής πορείας σύγχρονων εννοιών του ψηφιακού κόσμου, όπως τα «δεδομένα» (data). Στο πλαίσιο αυτό, άξιο μνείας είναι το άρθρο του Daniel Rosenberg, καθηγητή διανοητικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Oregon, με τίτλο «Data before the fact».¹¹ Σε αυτό, ο Rosenberg επιχειρεί να παρακολουθήσει την ιστορική εξέλιξη της έννοιας δεδομένα στην βρετανική φιλολογία, από τον 17ο αιώνα έως τον σύγχρονο ψηφιακό κόσμο. Από την μελέτη του Rosenberg προκύπτει ότι ο όρος «δεδομένα» (ως data) απαντά για πρώτη φορά στο Oxford English Dictionary κατά το 1646, ως ένα συνώνυμο των Βιβλικών γραφών, ως θεολογική «αλήθεια». Παρακολουθώντας την μετεξέλιξη της έννοιας κατά τον 18ο αιώνα, ο Rosenberg μετακινείται στο έργο *Lectures on History and General Policy* του φιλοσόφου και θεολόγου Joseph Priestley, με έτος έκδοσης το 1788.¹² Στο έργο αυτό εντοπίζεται μια μετατόπιση της έννοιας δεδομένα από τα θεολογικές συνδηλώσεις στα ιστορικά γεγονότα. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, η έννοια θα αποκτούσε και πάλι νέο περιεχόμενο, υποδηλώνοντας τα στοιχεία που υπηρετούν ή τεκμηριώνουν την αλήθεια. Έως ότου τελικά φτάσει στις σύγχρονες σημασίες και ως μηχαναγνώσιμα στοιχεία, στοιχεία δηλαδή που γίνονται κατανοητά από τους υπολογιστές.

Η μελέτη του Daniel Rosenberg εκτός των άγνωστων πραγματολογικών στοιχείων που φέρνει στο φως, υποδεικνύει έναν γόνιμο, υπό την οπτική μας δρόμο ιστορικής κατανόησης εννοιών που σήμερα βρίσκονται στο επίκεντρο της συζήτησης γύρω από την ψηφιακή συνθήκη. Οι έννοιες αυτές στο διάβα των αιώνων ανανοηματοδοτούνται από τα νέα μέσα και τα πλαίσια στα οποία διακινούνται. Σήμερα η έννοια δεδομένα, είναι παντού στη συζήτηση, σηματοδοτώντας σχεδόν τα πάντα. Υποδηλώνει το ψηφιακό περιεχόμενο και τους πληροφοριακούς πόρους, ενώ εννοιολογεί και το κρίσιμο αποτύπωμα

11. Daniel Rosenberg, «Data before the Fact», στο Lisa Gitelman (επιμ.), «Raw Data» is an Oxymoron, Κέμπριτζ, The MIT Press, 2013.

12. Joseph Priestley, *Lectures on History, and General Policy*, [Δουβλίνο] 1788.

της ανθρώπινης δραστηριότητας: «τα δεδομένα είναι ο νέος χρυσός», συχνά διαβάζουμε σε διαδικτυακά άρθρα, που επισημαίνουν την αναγκαιότητα συλλογής κι επεξεργασίας αυτού του ψηφιακού ίχνους για εμπορικούς και διαφημιστικούς σκοπούς στο πλαίσιο μιας εξατομικευμένης προώθησης αγαθών και υπηρεσιών.¹³

Το ψηφιακό τοπίο σε αυτές τις συνθήκες υπερπαραγωγής δεδομένων γίνεται ολοένα και πιο χαώδες ενώ η διαχείριση της πληροφορίας σχεδόν αδύνατη. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι αν μπορεί η ιστορική επιστήμη να αναμετρηθεί με αυτό το τοπίο και μια συνθήκη όπου όλα είναι ψηφιακό περιεχόμενο (digital content). Η απάντηση στο ερώτημα και πάλι δεν είναι εύκολη και μονοσήμαντη. Υπό προϋποθέσεις ωστόσο, τα διαχρονικά εργαλεία της ιστορικής επιστήμης μπορεί να υποδεικνύουν ένα χαρτογραφημένο δρομολόγιο πλοήγησης στην ψηφιακή πληροφορία. Εδώ οι οπτικές του Andreas Fickers, δίνουν έναν ενδιαφέροντα τόνο. Απέναντι στην αφθονία της πληροφορίας και τους όρους ενός νέου «ψηφιακού θετικισμού» που έχει διαμορφωθεί κατά την τελευταία εικοσαετία, συνθήκη για την οποία μιλούσε ο επικεφαλής της Google, ο Fickers αντιτείνει την ανάγκη ενίσχυσης της κριτικής προσέγγισης του ψηφιακού. Προτείνει δε την ανάγκη επανεπίσκεψης στις μεθόδους του κριτικού υπομνηματισμού των φιλολόγων και ιστορικών του τέλους του 19ου αιώνα.¹⁴ Υπό την οπτική του, τα ψηφιακά εργαλεία επισημείωσης (annotation), μπορούν να αναδειχθούν χρήσιμα εμπλουτίζοντας τους ψηφιακούς πόρους με ερμηνευτικές περιγραφές, πέραν των βασικών και απαιτητών στο διαδικτυακό περιβάλλον.

Αν και η πρόταση του Fickers συνιστά ένα πρώτο και ίσως αμήχανο βήμα στην κατεύθυνση τιθάσευσης και αξιολόγησης της πληροφορίας, η βασική προβληματική που θέτει είναι σημαντική. Ενδεχομένως η «τυραννία» του content μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο αν θυμηθούμε την αξία του context. Να επικαιροποιήσουμε δηλαδή την ανάγκη απόδοσης μεγαλύτερου νοήματος και σημασίας στις προβαλλόμενες ψηφιακές πηγές και πληροφορίες, αποδίδοντας τους το μέγιστο δυνατό πληροφοριακό τους συγκείμενο. Αποφεύγοντας επιπλέον, τις αποσπασματικές κι εκτός πλαισίου μεταφορές πόρων από τον αναλογικό στον ψηφιακό κόσμο.¹⁵

13. Βλ. ενδεικτικά Sandro Shubladze, «How To Make Use Of The New Gold: Data – Forbes», διαδικτυακό περιοδικό Forbes, 27 Μαρτίου 2023, προσβάσιμο στο <https://www.forbes.com/councils/forbestechcouncil/2023/03/27/how-to-make-use-of-the-new-gold-data/>(τελευταία πρόσβαση 17/01/2026).

14. Βλ. Andreas Fickers, «Towards A New Digital Historicism?».

15. Βλ. σχετικά Vajcner Mark, «The Importance of Context for Digitized Archival Collections», *Journal for the Association for History and Computing* 11 (2008), MPublishing, University of

Τέλος, η εφαρμογή της επιλεκτικότητας σε αντίστιξη προς την ποσότητα, της ψηφιακής πληροφορίας και νέων ψηφιακών προϊόντων, δύναται να συγκροτεί αρτιότερο ψηφιακό περιεχόμενο και να αποφεύγει την πολύ συχνά παρατηρούμενη έμφαση στην φαντασμαγορία των εντυπωσιακών συνεργειών, εφαρμογών και τεχνουργημάτων του ψηφιακού περιβάλλοντος και την φετιχοποίηση της τεχνολογικής συνθήκης. Τα ερευνητικά ερωτήματα και οι σκοποί πρέπει να διαμορφώνουν τα μέσα και όχι το αντίθετο. Με αυτό τον τρόπο, στο πεδίο της παραγωγής ψηφιακών ιστορικών προγραμμάτων, το οποίο γίνεται ολοένα και πιο ευρύ, θα μπορέσουμε να παραγάγουμε ψηφιακές αφηγήσεις με σαφές στίγμα κι ερωτήματα. Αν κατά τις αρχές της νέας χιλιετίας στο πλαίσιο χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων παρήχθη ένα πολύ πλούσιο σώμα αρχειακών πηγών κι ερευνητικών δεδομένων, η εποχή για την αξιοποίηση αυτού του αποθέματος σε νέες ιστοριογραφικές αφηγήσεις, είτε πρωτογενώς ψηφιακές, είτε αναλογικές, ακόμα και υβριδικές είναι πιο ώριμη από ποτέ.

[κενή σελίδα]

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

επιμ. Δήμητρα Βασιλείαδου

[κενή σελίδα]

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

Συλλογικό

Δήμητρα Βασιλειάδου: *Τι σας οδήγησε στην ιστορία των συναισθημάτων; Ποιο ερευνητικό ερώτημα σας απασχολούσε, ποια υπόθεση εργασίας θέλατε να δοκιμάσετε, με ποιο πρωτογενές υλικό δουλέψατε;*

Ελευθερία Ζέη: Στην ιστορία των συναισθημάτων οδηγήθηκα αρχικά μέσα από μια ιστορία του θανάτου με φόντο τα νησιά στον 17ο και 18ο αιώνα και τις διαφορετικές τοπικές πρακτικές πένθους. Τα ταξιδιωτικά κείμενα υπήρξαν το πρώτο υλικό που μου έδωσε το έναυσμα, και στη συνέχεια οι διαθήκες και τα κανονιστικά θρησκευτικά κείμενα για το πένθος (17ος αι. - 19ος αι.). Στα κείμενα αυτά αρχικά μελέτησα τις περιγραφές των συλλογικών/τελετουργικών σωματικών κωδίκων της θλίψης και του πένθους (θρήνος-μοιρολόι, οδυρμός, δάκρυα). Προέρχομαι από την κοινωνία της Κρήτης που έχει αναγάγει η ίδια, μέσα από τις αφηγήσεις του τοπικού εαυτού, τη μελαγχολία, τη θλίψη και το πένθος σε ταυτοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία όχι μόνο έχω βιώσει και εσωτερικεύσει κι εγώ, αλλά έχω συντελέσει και στην αναπαραγωγή τους. Μου γεννήθηκε έτσι το ερώτημα πόσο το περίφημο «κρητικό πένθος» –που είναι και ένα αφήγημα το οποίο φαίνεται να μοιράζονται όλες οι νησιωτικές κοινωνίες της Μεσογείου με ανάλογη οικογενειακή δομή και οργάνωση– ήταν/είναι μια πολιτική διαχείρισης των σχέσεων μέσα στις οικογένειες, ιδιαίτερα στις διευρυμένες οικογένειες, όπως είναι τα κρητικά γένη, και μια πολιτική των έμφυλων ρόλων μέσα σ' αυτές, και επομένως αν οι μεταβολές στις πρακτικές πένθους και θλίψης σηματοδοτούσαν αλλαγές στην κατανομή της εξουσίας

μέσα στην οικογένεια, και κατ' επέκταση μέσα στις τοπικές νησιωτικές κοινωνίες. Ένας τέτοιος προβληματισμός μού επέτρεψε μια άλλη ανάγνωση, π.χ. των μεταβολών που παρατηρούμε στη μεταβίβαση και τη διανομή της πατρογονικής ή μητρογονικής περιουσίας στο εσωτερικό της οικογένειας στις Κυκλάδες του 18ου αιώνα, ακόμη και μια άλλη ανάγνωση της ίδιας της νησιωτικής «οικογένειας».

Από την άλλη, θλίψη και μελαγχολία, μολονότι είναι συναισθήματα τα οποία έχουν δουλευτεί πολύ στη βιβλιογραφία, έχουν μελετηθεί αποκλειστικά ως «αρνητικά» ή παθολογικά συναισθήματα. Αυτό με απασχόλησε κυρίως σε σχέση με μια σύγχρονη διεθνή συζήτηση που αντιμετωπίζει τη μελαγχολία ως δυναμικό συναίσθημα, ως κινητήριο μοχλό της αλλαγής ή ως συστατικό συγκρότησης ενός νεωτερικού και μάλιστα ενός επαναστατικού εαυτού από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα (στα κείμενα του λεγόμενου ευρωπαϊκού «Διαφωτισμού», της Γαλλικής Επανάστασης κλπ.). Μια συζήτηση που έρχεται να αναθεωρήσει την αποκλειστική σύνδεση της μελαγχολίας με την αποτυχία και την ήττα των επαναστάσεων¹ ή με τη δυσκολία προσαρμογής των πρωταγωνιστών τους στις αλλαγές που έφεραν.

Δημήτρης Μ. Μόσχος: Το να μιλήσει ένας ιστορικός της αρχιτεκτονικής για την ιστορία των συναισθημάτων αποτελεί ίσως εκ πρώτης όψεως παράδοξο. Παρόλα αυτά, μια τέτοια σύνδεση φαντάζει λιγότερο άτοπη αν αναλογιστεί κανείς τις βαθύτατες συναισθηματικές και ψυχικές αξιώσεις που είχε η αρχιτεκτονική, ειδικά στον 20ό αιώνα, αλλά και τον συναισθηματικό βαθμό επένδυσης και εμπλοκής που έχουν οι κάτοικοι με τις πόλεις τους.

Ως εκ τούτου, μια συναισθηματική ιστορία της αρχιτεκτονικής που θα προσπαθούσε να ακολουθήσει και να κατανοήσει την αρχιτεκτονική και το συναίσθημα στον 20ό αιώνα θα έπρεπε να μιλήσει χονδρικά για δύο διακριτά αλλά και πολλές φορές συγκρουσιακά φαινόμενα: αφενός τις επίσημες και διακηρυγμένες συναισθηματικές αξιώσεις του σχεδιασμού και της συγκρότησης του κτιστού περιβάλλοντος, αφετέρου τις μνήμες, τις αφηγήσεις και τα συναισθήματα των ετερογενών κατοίκων προς την πόλη τους, την ιστορία της, και την αίσθηση του εαυτού και του ανήκειν σε αυτήν. Μιλάμε συνεπώς για μια ιστορία της συναισθηματικής πολιτικής μέσω της αρχιτεκτονικής με σκοπό τη συγκρότηση μιας συγκεκριμένης συναισθηματικής κοινότητας. Η συζήτηση όμως αφορά και μια ιστορία των συναισθημάτων γύρω από αυτή την πολιτική ή καλύτερα πολιτικές. Μεταξύ αυτών των δύο πόλων δεν παρατηρείται

1. Michael Lowy και Robert Sayre, *Εξέγερση και μελαγχολία. Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Δέσποινα Καβαδαία, Αθήνα, Εναλλακτικές εκδόσεις, 1999.

απόλυτη σύγκρουση αλλά καλύτερα διαπραγμάτευση, διαφορά, αντίφαση και ανταλλαγή, αυτό που θα ορίσουμε παρακάτω ως «συναισθηματικές οικονομίες».

Η συναισθηματική φόρτιση αυτών των δύο αξόνων γίνεται ακόμα εντονότερη αν κάποια/κάποιος εμπλακεί, όπως εγώ, με την ιστορία της ανατολικής Ευρώπης. Οι προσωπικές συναισθηματικές προσδοκίες και ο βαθιά συναισθηματικά καθορισμένος λόγος των προσωπικών βιωμάτων των κατοίκων της ανατολικής Ευρώπης διαρκώς ταλαντεύεται μεταξύ των πολιτικών της νοσταλγίας και πολιτικών της άρνησης του παρελθόντος και των τραυμάτων του. Ο ίδιος ο συναισθηματισμός, που πτυχές αυτού του παρελθόντος εξέφρασαν τα όνειρα για μια μεγάλη και ισχυρή πατρίδα, η νίκη επί των εχθρών ή οι εθνικοί σοσιαλιστικοί παράδεισοι, καθιστούν αδύνατη την αποφυγή του συναισθήματος μέσα στην ιστορική έρευνα. Έτσι, η έρευνα γύρω από τις βαλκανικές, σοσιαλιστικές νέες πόλεις, και ειδικά το Ντιμίτροφγκραντ και το Ρουντοζέμ στη Βουλγαρία, αφορά σε μεγάλο βαθμό τόσο τις συναισθηματικές αξιώσεις της «σοσιαλιστικής» αρχιτεκτονικής επί των κατοίκων τους όσο και τα συναισθήματα και τις ιστορίες των κατοίκων για αυτές τις αρχιτεκτονικές. Στην έρευνα γύρω από την ιστορία της αρχιτεκτονικής και της κατοίκησης περιλαμβάνεται πληθώρα υλικών, από αρχαιακά σύνολα, βίντεο, επίσημες φωτογραφίες, περιοδικά και τεχνικά σχέδια μέχρι προσωπικές αφηγήσεις και προσωπικές ξεναγήσεις σε προσωπικούς χώρους. Είναι αδύνατο να αγνοηθεί ο συναισθηματισμός που εμπεριέχει αυτό το υλικό και πώς το συναίσθημα επηρεάζει την πρόσληψη αυτού του υλικού. Το καλοκαίρι του 2023 και το καλοκαίρι του 2024, ευρισκόμενος στο Ντιμίτροφγκραντ μού ήταν αδύνατο να αποφύγω τον συναισθηματικό λόγο των κατοίκων στις συνεντεύξεις μαζί τους, από την προσωπική διάσταση της σχέσης τους με την πόλη μέχρι το συμβολικό και πολιτικό βάρος της ίδιας της πόλης και το πώς συσχετίζονταν συναισθηματικά με αυτό. Η ιστορία των συναισθημάτων είναι συνεπώς αναγκαία στιγμή της έρευνας της νεότερης αρχιτεκτονικής ιστορίας των Βαλκανίων, και ειδικά εδώ, της Βουλγαρίας.

Ποθητή Χαντζαρούλα: Τα συναισθήματα ήταν το κλειδί για να κατανοήσω την ταξική και εθνοτική ταυτότητα στα πεδία της ιστορίας της άμισθης και έμμισθης οικιακής εργασίας, της παιδικής ηλικίας των επιζώντων του Ολοκαυτώματος, της λεγόμενης αναπαραγωγικής εργασίας. Είναι τα αδιέξοδα που προέκυψαν από το χειρισμό του υλικού, στην περίπτωση μου των προφορικών μαρτυριών, που με ώθησαν στην αναζήτηση αναλυτικών εργαλείων από άλλες επιστήμες: την κοινωνιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία, τις μετα-αποικιακές σπουδές, την ψυχολογία και την ψυχανάλυση.

Το ερώτημα που συνέχει την έρευνά μου είναι πώς συγκροτείται η κοινωνική, ταξική, φυλετική, εθνοτική ταυτότητα όσων δεν ανήκουν στην κυρίαρχη ομάδα, πώς συγκροτείται «το άλλο, το αλλότριο, το ανοίκειο». Επικεντρώθηκα στο λόγο των υπάλληλων υποκειμένων, στη δική τους οπτική γωνία, προσπαθώντας να προσεγγίσω τη διαδικασία μέσα από την οποία παράγεται η υποτέλεια. Ξεκίνησα όχι από το λόγο αλλά από τη σιωπή, του τι επιτρέπει ο λόγος να ειπωθεί και τι όχι. Η ερμηνεία της σιωπής με οδήγησε στα συναισθήματα. Η άρνηση των πρώην οικιακών εργατριών να μου δώσουν συνέντευξη εκφραζόταν μέσα από έναν συναισθηματικό λόγο. Τα συγγενικά τους πρόσωπα τους απαγόρευαν να μιλήσουν και τα λόγια που ακολουθούσαν την άρνηση πριν μου κλείσουν το τηλέφωνο παρέπεμπαν στη ανάγκη της κατανόησης του μύχιου: «τι θέλεις να μάθεις, ότι με χτυπούσαν και ότι κοιμόμουν στο πατάρι;».² Οι καταστάσεις του τραύματος και η οδύνη μάς οδηγεί στο στίγμα, στο μίσος, στην ντροπή και στην ενοχή.³

Συνειδητοποιώ ότι ένα μεγάλο ζήτημα για να κατανοήσουμε την ταυτότητα των υπάλληλων υποκειμένων, της ίδιας της συγκρότησής τους ως υπάλληλων και κατ' επέκταση της κοινωνικής αναπαραγωγής, είναι ότι αυτό που χαρακτηρίζει τις υπάλληλες υποκειμενικότητες δεν είναι η κατάφαση, περηφάνεια ή η ταύτιση, αλλά η άρνηση, η αμφιθυμία, η απόκρυψη της ταυτότητας. Καθώς η ντροπή βρισκόταν στη βάση της άρνησης, της αμφιθυμίας και της απόκρυψης της ταυτότητας, αναδύθηκε ως το βασικό συναίσθημα για να κατανοήσω την ταυτότητα των υπάλληλων υποκειμένων.⁴

Οι προφορικές μαρτυρίες αναδεικνύουν τη σημασία της μνήμης για την κατανόηση του εαυτού στο παρελθόν και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Πώς το ίδιο το υποκείμενο αφηγείται τη διαδικασία μέσα από την οποία έμαθε τη θέση του στον κόσμο; Πώς οι άνθρωποι αναπαράγουν αυτή τη θέση, έχοντας όμως συνείδηση του πώς έχουν διαμορφωθεί μέσα από τις διαπροσωπικές σχέσεις που έχουν πάντοτε κοινωνικό χαρακτήρα; Η μνήμη αποτελεί την αναστοχαστική διαδικασία που αποτελεί προϋπόθεση για τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής υποτέλειας από το υποκείμενο που υφίσταται την καταπίεση.

Μία βασική μεθοδολογική παραδοχή ήταν ότι η σιωπή μπορεί να ερμηνευτεί από την ιστορικό. Και τα συναισθήματα είναι το κλειδί για αυτό. Σταθμός στην έρευνά μου ήταν η έννοια του στίγματος του Erving Goffman. Η κοινωνική

2. Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή: Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, 84.

3. Για την οδύνη στο πλαίσιο της εργασιακής εμπειρίας βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι: Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009.

4. Π. Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή*, ό.π.

ταυτότητα καταστρέφεται όταν τα χαρακτηριστικά του ατόμου ξεφεύγουν από αυτά της κατηγορίας. Ενώ το στίγμα αναφέρεται σε ένα χαρακτηριστικό που είναι απαξιωτικό, το στίγμα αποκτά νόημα για την ταυτότητα του ατόμου στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων. Για τον Goffman το στιγματισμένο άτομο έχει τα ίδια πιστεύω με το κανονικό άτομο: «τα κριτήρια που έχει ενσωματώσει από την ευρύτερη κοινωνία τον κάνουν ικανό να αντιλαμβάνεται ενδόμυχο εκείνο που θεωρούν ατέλειά του, και αυτό συνεπάγεται αναπόφευκτα πως, έστω και για λίγες στιγμές, συμφωνεί ότι πράγματι υπολείπεται αυτού που θα έπρεπε να είναι».⁵ Η ντροπή προκύπτει από την συνειδητοποίηση ότι κάποιο από τα χαρακτηριστικά του αποτελεί ένα αποτρόπαιο κτήμα. Παρόλο που ο Goffman θεωρεί την κατώτερη ταξική θέση ως στίγμα –το οποίο περικλείει στην τυπολογία του φυλετικού στίγματος (μαζί με τη φυλή, την εθνικότητα και τη θρησκεία)–, ασχολείται αποκλειστικά με το ατομικό στίγμα και τη διαχείρισή του στις διαπροσωπικές σχέσεις. Παρ’ όλα αυτά αναγνωρίζει ότι, για να κατανοήσουμε τόσο το φυλετικό όσο και ταξικό στίγμα, πρέπει να τα εξετάσουμε στο ιστορικό πλαίσιο στο οποίο αναδύονται και σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις.

Η προσέγγιση της ντροπής από την Helen Merrel Lynd είναι χρήσιμη για να κατανοήσουμε την σιωπή και την απόκρυψη της ταυτότητας στην οικιακή εργασία, καθώς αναγνωρίζει την σημασία αλλά και την σχέση της ντροπής με την ταυτότητα και τοποθετεί την ντροπή στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο στα οποία αναδύεται.⁶ Η Pamela Fox αναγνώρισε πρόσφατα την χρησιμότητα του έργου της Λυντ στην πολιτισμική κατασκευή της τάξης.⁷

Από εκεί και πέρα η ίδια η έννοια της ντροπής έγινε ένα είδος εμμονής και η εμμονή αυτή με οδήγησε σε ένα νέο πεδίο: στην ιστορία του Ολοκαυτώματος. Η οδός ήταν ο Primo Levi και το κεφάλαιό του «Η ντροπή» στο βιβλίο *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*.⁸ Ο Levi αναφέρεται στην ντροπή και στην ενοχή. Τη ζωή μετά το θάνατο, δηλαδή την ενοχή του επιζώντος για την επιβίωσή του. Και την ντροπή για όσα υπέστη. Μας μιλάει για το μίσος εναντίον των Εβραίων, για τον αντισημιτισμό και μας εισάγει στο ζήτημα του τραύματος και της έγκλησης.

5. Erving Goffman, *Στίγμα: Σημειώσεις για τη φθαρμένη ταυτότητα*, εισ.-μτφρ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2001, 69-70.

6. Helen Merrel Lynd, *On Shame and the Search for Identity*, Σαν Ντιέγκο, Harcourt, 1958.

7. Pamela Fox, *Class Fictions: Shame and Resistance in the British Working-Class Novel, 1890–1945*, Ντάραμ, Duke University Press, 1994, 12-20.

8. Primo Levi, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα, Άγρα, 2006.

Η ιστορία της παιδικής ηλικίας και η αναγνώριση μιας διακριτής υποκειμενικότητας στα παιδιά και πιο συγκεκριμένα στα παιδιά που επέζησαν του Ολοκαυτώματος απουσίαζε μέχρι πρόσφατα. Τα παιδιά ήταν ισχυρά σύμβολα της καταστροφής των εβραϊκών κοινοτήτων. Όπως υποστηρίζει η Marianne Hirsch, «η εικόνα του παιδιού προσφέρεται για την κανονικοποίηση και την παραγωγή στερεοτύπων».⁹ Οι εικόνες παιδιών έχουν γίνει «η τυπική και εμβληματική αναπαράσταση μέσω της οποίας μνημονεύεται ‘κανονικά’ η φρίκη του Ολοκαυτώματος».¹⁰ Η μεταφορική εικονικότητα¹¹ των παιδιών στις φωτογραφίες του Ολοκαυτώματος αναφορικά με την ικανότητά τους να υποδηλώνουν τη φρίκη έχει αφαιρέσει από τα παιδιά την ιδιαιτερότητα, το ιδιοσυγκρασιακό χαρακτήρα τους και την υποκειμενικότητά τους. Οι γονείς απέρριπταν την ιδέα ότι τα παιδιά τους ήταν επιζώντες ή ότι είχαν επηρεαστεί από το παρελθόν. Η επιβαρυνμένη δυναμική μεταξύ των γενεών επηρεαζόταν από αυτή την αντιμετώπιση. Οι προσδοκίες που είχαν οι ενήλικες για τη συμπεριφορά των παιδιών δεν συναρμόζονταν με τα πραγματικά αισθήματα των παιδιών και τη δική τους εμπειρία από τον πόλεμο. Επιπλέον υποβίβαζαν τα παιδιά στο ρόλο του θύματος. Όταν τα παιδιά έδειχναν το σθένος τους και εξέφραζαν υπερηφάνεια για το γεγονός ότι επέζησαν από τη Shoah, οι «μη εξοικειωμένοι» με την εμπειρία τους στη Βρετανία επέκριναν αυτή την αυτοπεποίθηση ως ακατάλληλη.

Η διερεύνηση του αντισημιτικού λόγου από τη σκοπιά εκείνων που αποτελούσαν το στόχο του περιλαμβάνει τη σχέση ανάμεσα στη μνήμη, το τραύμα, την ιστορία. Τα συναισθήματα με βοήθησαν να δω πώς μια ομάδα του πληθυσμού –τα παιδιά, τα οποία είχαν αναπαρασταθεί ως αθώα θύματα χωρίς όμως να αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητα της εμπειρίας και της μνήμης τους– βίωσαν το Ολοκαύτωμα.¹² Το να δοθεί έμφαση σε αυτή τη γενιά είναι σημαντικό τόσο για να καταλάβουμε πώς βιώνεται το ιστορικό τραύμα στην παιδική ηλικία αλλά και το πώς διαμορφώθηκε η εβραϊκή ταυτότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα – στη μετά τη Shoah εποχή. Τι σήμαινε για κάποιον να γνωρίζει ότι η εβραϊκή του καταγωγή ισοδυναμούσε με θανατική καταδίκη; Πώς ο διάχυτος

9. Marianne Hirsch, «Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy», στο Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer (επιμ.), *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*, Λέμπανον, University Press of New England, 1999, 16.

10. Susannah Radstone, «Social Bonds and Physical Order: Testimonies», *Cultural Values*, 5 (2001), 1: 63. Στο άρθρο της η Radstone δίνει μια κριτική ερμηνεία στην εφαρμογή των εννοιών της «μεταμνήμης» και της «ετεροπαθητικής μνήμης» σε εικόνες παιδιών από την Hirsch.

11. Η «εικονικότητα» [iconicity] αποτελεί γλωσσολογικό όρο που δηλώνει την αντιστοιχία ανάμεσα στη μορφή και την έννοια.

12. Ποθητή Χαντζαρούλα, *Τα παιδιά θυμούνται το Ολοκαύτωμα: Μαρτυρία, ιστοριογραφία, μνήμη*, μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Αθήνα, Πλέθρον, 2022.

αντισημιτισμός στη μεταπολεμική εποχή ενσωματωμένος στους θεσμούς –όπως η Εκκλησία, ο στρατός, η εκπαίδευση, το δικαστήριο, η αστυνομία–, στις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των μαθητών, μεταξύ εβραίων μαθητών και καθηγητών, μεταξύ εβραίων και χριστιανών γειτόνων, διαμόρφωσε την αυτοαντίληψη των παιδιών. «Ήταν στιγματισμένος ο Εβραίος. Δεν τολμούσα να πω ότι είμαι Εβραίος».¹³ Τόσο το ταξικό όσο και το φυλετικό στίγμα αποτελούν μια μάχη αναπαράστασης.

Δήμος Σπαθάρας: Η ιστορία των συναισθημάτων μπορεί να νοηθεί ως μέρος της ιστορίας των εννοιών. Τα συναισθήματα δεν συνιστούν αντανάκλαστικές αντιδράσεις, όπως λόγου χάρη το γέλιο που προκαλείται από το γαργάλημα, αλλά αντίθετα η φαινομενολογία τους περιλαμβάνει αποβλεπτικές εκτιμήσεις. Τα συναισθηματικά σενάρια που βρίσκουμε στις πηγές μας συνιστούν πολύτιμο ευριστικό εργαλείο με το οποίο μπορούμε να προσεγγίσουμε τις ιδεολογίες, τις κανονιστικές αντιλήψεις, τα στερεότυπα και εν τέλει τις νοοτροπίες των κοινωνιών που προσελκύουν το ενδιαφέρον μας. Στην έρευνά μου, αξιοποιώ τα συναισθήματα προκειμένου να μελετήσω κυρίως τις ιδεολογίες αρχαίων κοινωνιών, όπως αυτές αποτυπώνονται στον δημόσιο λόγο, ιδίως στην ρητορεία.

Αφετηριακό σημείο της έρευνάς μου σχετικά με την ιστορία των συναισθημάτων ήταν οι χρήσεις του φθόνου στον δημόσιο λόγο της κλασικής Αθήνας.¹⁴ Οι ελίτ συγγραφείς της κλασικής αρχαιότητας παρουσιάζουν τον φθόνο ως αναπόσπαστο χαρακτηριστικό των μαζών. Τηρουμένων των αναλογιών, η αυθαίρετη αυτή απόδοση συναισθημάτων φθόνου στους πολλούς είναι συγκρίσιμη με την λεγόμενη «πολιτική του φθόνου», η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση των ιδεολογημάτων του νεοφιλελευθερισμού και ιδίως στην έννοια της ατομικότητας που αυτά προωθούσαν. Η Margaret Thatcher, επί παραδείγματι, στιγμάτιζε συλλήβδην τις εξισωτικές αξιώσεις των πολιτικών της αντιπάλων αποδίδοντάς τες στον φθόνο τους για τους επιτυχημένους. Σε συνέδριο των Tories, η Thatcher κατήγγελλε τους Εργατικούς επειδή «καθήλωναν τους ευέλκτους, όσους έχουν αυτοπεποίθηση και τους ισχυρούς, όπως καθήλωσαν οι μικροί Λιλιπούτσιοι τον Γκιούλιβερ».¹⁵

Οι προπαγανδιστικές χρήσεις του φθόνου στην κλασική Αθήνα παρουσιάζουν ομοιότητες με την ρητορική της Θάτσερ, αν και το αμεσοδημοκρατικό πλαίσιο

13. Συνέντευξη με τον Αλέξανδρο Σιμχά, γεννημένο στην Καβάλα το 1937. Συνέντευξη στην Ποθητή Χαντζαρούλα, 21 Φεβρουαρίου 2017.

14. Dimos Spatharas, *Emotions and Persuasion in the Public Discourse of Classical Athens*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη, De Gruyter, 2019.

15. <https://www.margaretthatcher.org/document%2F103764> (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026).

λειτουργίας της πόλης επέβαλλε τα δικά του χαρακτηριστικά στις χρήσεις αυτές. Σε ένα περιβάλλον που αναδεικνύει την πολιτική ισότητα σε ακρογωνιαίο λίθο της δημοκρατίας, η εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων, τουλάχιστον ανάμεσα στους πολίτες, μπορεί να φαντάζει περισσότερο εφικτή. Για τον λόγο αυτό, η δημοκρατική ιδεολογία της κλασικής Αθήνας δεν στιγματίζει τον πλούτο των εκπροσώπων της αθηναϊκής ελίτ καθ'αυτόν, αλλά την διαχείρισή του. Αυτό αποτυπώνεται με σαφήνεια σε δικανικά κείμενα της κλασικής Αθήνας, στα οποία οι εκάστοτε πλούσιοι διάδικοι τονίζουν τις υπηρεσίες τους στην πόλη, ιδίως τις δαψιλείς τους δαπάνες στο πλαίσιο των λειτουργιών, ή αντίθετα την ιδιοτελή απροθυμία των αντιπάλων τους να διαθέτουν μέρος της περιουσίας τους για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πόλης.

Οι χρήσεις κανονιστικών αντιλήψεων σχετικά με την διαχείριση του πλούτου στα δικανικά κείμενα παρουσιάζει προφανείς αντιστοιχίες με αξιακούς όρους, όπως η φιλοτιμία ή η χάρις, που βρίσκουμε σε τιμητικές επιγραφές. Η χρήση αυτού του λεξιλογίου αναδεικνύει τις αξίες εκείνες που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν την σχέση των μαζών με την ελίτ και τις προϋποθέσεις που καθιστούν επιτρεπτή την απονομή τιμών σε προβεβλημένα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας. Όπως υποστηρίζω, η δημοκρατική ιδεολογία ρυθμίζει την οικονομία της απόδοσης τιμών σε μέλη της ελίτ, και συνεπώς την δημόσια προβολή τους, αναγνωρίζοντας στις μάζες το αποκλειστικό προνόμιο να απονέμει τιμές μέσω πλειοψηφικών αποφάσεων. Η αναγνώριση αυτού του αποκλειστικού προνομίου στις μάζες συνιστά τιμή για τις ίδιες, εφόσον μόνον εκείνες μπορούν να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη (χάριν) του δήμου για τους φιλότιμους λειτουργούς απονέμοντάς τους τιμητικά προνόμια.

Χρησιμοποιώντας την θεωρία του Quentin Skinner σχετικά με την γλώσσα της ιδεολογίας,¹⁶ υποστηρίζω ότι ο φθόνος χρησιμοποιήθηκε από την αθηναϊκή ελίτ ως μέσο στιγματισμού των εξισωτικών διεκδικήσεων των μαζών. Η εδραίωση της δημοκρατίας στην κλασική Αθήνα συνέτεινε στην ανάγκη να αντιμετωπιστεί η ουσιοκρατικά θεμελιωμένη απόδοση κινήτρων φθόνου στις εξισωτικές διεκδικήσεις των μαζών. Όπως υποστηρίζω, η δημοκρατική ιδεολογία αντέδρασε ανασηματοδοτώντας τα κριτήρια εφαρμογής του φθόνου. Έτσι, ο όρος αυτός απέκτησε την πρόσθετη σημασία της «αγανάκτησης», ενός «ηθικού» συναισθήματος το οποίο στρεφόταν ενάντια σε μέλη της ελίτ που χαρακτηρίζονταν ή παρουσιάζονταν να χαρακτηρίζονται από ιδιοτελή χρήση του πλούτου τους, μια χρήση η οποία τους εξασφάλιζε ενδεχομένως προσωπική προβολή, απομονώνοντάς τους, όμως, από το σώμα των πολιτών.

16. Quentin Skinner, *Visions of Politics: Regarding Method*, τ. 1, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2002.

Δ.Β.: Ποια θεωρητικά σχήματα σας φάνηκαν χρήσιμα, εάν σας φάνηκαν χρήσιμα, από αυτά που έχουν κατατεθεί στη διεθνή ιστοριογραφία (λόγου χάρη, η «συναισθηματολογία» των Peter και Carol Stearns, οι «συναισθηματικές κοινότητες» της Barbara Rosenwein,¹⁷ «emotives» και «συναισθηματικά καθεστώτα» του William Reddy,¹⁸ η προβληματική της Monique Scheer τα συναισθήματα ως πρακτικές,¹⁹ οι «συναισθηματικές αρένες» του Mark Seymour,²⁰ κ.λπ.). Πώς τα αξιοποιήσατε στην έρευνά σας;

Δ.Μ.Μ.: Θέλω σε ό,τι ακολουθεί να μιλήσω λιγότερο για μια ιστορία των συναισθημάτων ως αυτόνομο πεδίο έρευνας και περισσότερο για μια ιστορία των συναισθημάτων ως εργαλείο και πρίσμα ιστορικής έρευνας. Μια έρευνα που περιλαμβάνει τόσο τις επίσημες συναισθηματικές αξιώσεις όσο και τις ανεπίσημες, μη θεσμοθετημένες συναισθηματικές αξιώσεις, προσλήψεις και διαδράσεις της αρχιτεκτονικής, μπορεί να διεξαχθεί κατά τη γνώμη μου ακολουθώντας δύο έννοιες: την ιστορικά συγκεκριμένη συναισθηματική οικονομία και τη συναισθηματική κοινότητα. Παρουσιάζοντας εν συντομία τις δύο έννοιες, η πρώτη, η συναισθηματική οικονομία, που αναπτύχθηκε από την Ute Frevert στη βάση άλλων θεωριών για το συναίσθημα (ενσωματώνοντας δηλαδή θεωρίες όπως οι συναισθηματικές αρένες ή τα συναισθήματα ως αντικειμενότερες πρακτικές ή επιτελέσεις), αναφέρεται στην κοινωνική και πολιτική χρησιμότητα των συναισθημάτων και συνεπώς στην «κυκλοφορία» τους μεταξύ κοινωνικών ομάδων.²¹ Τα συναισθήματα είναι αφενός κοινωνικά συγκροτημένες κατηγορίες, συνεπώς έχουν ιστορία, αφετέρου, μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, τα συναισθήματα είναι αντικειμενοστραφή, έχουν δηλαδή κοινωνικά προσδιορισμένο και χρήσιμο σκοπό, συγκροτούν και υποστηρίζουν κοινωνικές δραστηριότητες, έχουν «αντικείμενα-στόχους». Τα συναισθήματα δεν είναι παθητικές, υποκειμενικές αντιδράσεις αλλά μια διαρκής εξωτερίκευση και εσωτερίκευση του τι νιώθουμε για την πραγματικότητα

17. Barbara Rosenwein, «Worrying about Emotions in History», *American Historical Review* 107/3 (2002), 821-45.

18. William Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2001.

19. Monique Sheer, «Are Emotions a Kind of Practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion», *History and Theory* 51/2 (2012), 193-220.

20. Mark Seymour, *Emotional Arenas. Life, Love and Death in 1870's Italy*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2020.

21. Ute Frevert, *Emotions in History – Lost and Found*, Βουδαπέστη, Central European University Press, 2011, 3-18.

στην οποία ζούμε, τη θέση μας σε αυτή, το πώς επιδρούμε πάνω της και το τι προσδοκούμε ενεργητικά. Ως εκ τούτου τα συναισθήματα συνδέονται με αναγκαιότητες της πραγματικής οικονομίας, της κρατικής και μη πολιτικής και των συγκρούσεών της. Είναι τόσο αντικείμενο της «μεγάλης πολιτικής» όσο και ενεργό συστατικό της ευρύτερης κοινωνίας και των διαιρέσεων της.

Από την άλλη, η έννοια της συναισθηματικής κοινότητας της Barbara Rosenwein μας προτείνει μια αλλαγή κλίμακας. Σε αντίθεση με την ιστορική οικονομία των συναισθημάτων, η Rosenwein μεταχειρίζεται το συναίσθημα σαν συγκολλητικό ιστό κοινωνικών ομαδοποιήσεων. Το συναίσθημα μπορεί να συγκροτεί κοινότητες αλλά και να συγκροτείται μέσα σε ήδη θεσμοθετημένες σε άλλη βάση κοινότητες, όπως επαγγελματικούς κύκλους, ομάδες πίεσης, να τις διασπά ή να τις ισχυροποιεί.²² Το συναίσθημα όμως μπορεί να δημιουργεί κοινότητες που υπερβαίνουν άλλες κοινωνικές ομαδοποιήσεις και θεσμούς που συμμετέχουν τα άτομα, δημιουργώντας έτσι ένα περίπλοκο, αλληλοεπικαλυπτόμενο και πολλές φορές αντιφατικό μωσαϊκό συναισθημάτων και ταυτίσεων είτε μεταξύ ατόμων είτε και στο ίδιο το άτομο. Αυτό που δεν πρέπει να παραβλέπεται και στις δύο αυτές προσεγγίσεις είναι ο μη μηχανιστικός χαρακτήρας των συναισθημάτων. Το συναίσθημα είναι μεν κάτι που μαθαίνεται, που είναι ιστορικά εύπλαστο αλλά μόνο σε κάποιο βαθμό. Όπως έχει καταδείξει η ψυχανάλυση και η νευροψυχολογία, το συναίσθημα διατηρεί έναν απρόβλεπτο, δυναμικό και δημιουργικό χαρακτήρα,²³ που ενώ διαλέγεται πάντα με την ιστορία δεν είναι το απόλυτο αιτιατό της.

Π.Χ.: Πιστεύω στον νομαδισμό των εννοιών.²⁴ Και με αυτό εννοώ ότι αφουγκραζόμαστε το υλικό μας, τις προφορικές μαρτυρίες. Ξεκινάμε «κοντά στο έδαφος», για να χρησιμοποιήσω τη διατύπωση του Jacques Revel.²⁵ Η ερμηνεία, η διαλεκτική μεταξύ της μαρτυρίας και της θεωρίας, είναι μια διαδικασία που στην πραγματικότητα δεν σταματάει ποτέ. Η ιστορία, όπως και η ανθρωπολογία, δεν παράγουν θεωρία. Πρόσφατα ξανακοίταξα τις προφορικές μαρτυρίες των Μικρασιατιστών και κατάλαβα ότι η έννοια της «συναισθηματικής κοινότητας» με βοήθησε να κατανοήσω την αντίσταση των

22. B. Rosenwein, «Worrying about Emotions in History», ό.π.

23. Margaret Boden, *The Creative Mind: Myths and Mechanisms*, Λονδίνο, Weidenfeld and Nicolson, 1990, 25-39.

24. Gilles Deleuze, «Nomad Thought», στο David B. Allison (επιμ.), *The New Nietzsche. Contemporary Styles of Interpretation*. MIT, 1985, 142-149. Βλ. επίσης, www.fylopedia.uoa.gr/index.php/Νομαδισμός

25. Jacques Revel, «L'histoire au ras du sol», πρόλογος στη γαλλική έκδοση του βιβλίου του Giovanni Levi, *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Παρίσι, Gallimard, 1989, i-xxxiii.

προσφύγων δεύτερης γενιάς απέναντι στην μικρασιατική ταυτότητα.²⁶ Οι Μικρασιάτισσες αφηγούνταν την ιστορία τους σε ένα πλαίσιο αφηγημάτων για το γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής, στο οποίο η οικιακή εργασία ήταν μέρος του. Ανήκοντας στην πρώτη και στη δεύτερη γενιά μπορούσαν να αφηγηθούν την ιστορία τους έχοντας ενσωματώσει αφηγήσεις για το γεγονός, μνήμες, έχοντας έρθει σε επαφή με διαφορετικούς αφηγηματικούς τρόπους και εκδοχές του γεγονότος όχι μόνο της επίσημης ιστορίας αλλά και μιας δημόσιας αφήγησης της οποίας ήταν κοινωνοί, μέσω των συλλόγων, της γειτονιάς, των συγγενών, των προσφυγικών κοινοτήτων που είχαν γεννηθεί στις ομοιογενείς και συμπαγείς προσφυγικές γειτονιές.

Το «συναισθηματικό καθεστώς» που εγκαθιδρύθηκε από τις προσφυγικές συλλογικότητες της πρώτης γενιάς στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή παρέπεμπε στην επιθυμία για αναγνώριση της οδύνης, του πόνου, της ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία. Αυτό το καθεστώς ενσωματώνεται στο συναισθηματικό λόγο των υποκειμένων της επόμενης γενιάς, αλλά αυτή η γενιά αισθάνεται περιορισμένη σε αυτό το συναισθηματικό καθεστώς και θέλει να το διευρύνει προσδοκώντας μεγαλύτερη συναισθηματική ελευθερία που περιλαμβάνει την πικρία και την απογοήτευση απέναντι στην γενιά των γονιών τους.

Η κεντρική θέση των συναισθημάτων στη συγκρότηση της υποκειμενικότητας έχει αναλυθεί από φεμινίστριες ακαδημαϊκούς και θεωρητικούς των *queer studies*, όπως η Judith Butler, η Wendy Brown, η Ann Cvetkovich και η Laurent Berlant.²⁷ Έχουν εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο τα συναισθήματα μπορεί να μας κάνουν να προσκολληθούμε στις ίδιες τις συνθήκες της καθυπόταξής μας. Η ανάλυσή μου για την υποκειμενικότητα των παιδιών που επέζησαν δείχνει τη δυναμική ισχύ των συναισθημάτων που κάνουν το υποκείμενο να προσκολλάται στην καθυπόταξή του αλλά την ίδια στιγμή του επιτρέπουν να της αντιστέκεται.

Είναι σημαντικό να ακούσουμε τους λόγους και να μελετήσουμε τις σχέσεις, να ακούσουμε τις σωματικές διαθέσεις. Η ντροπή, όπως λέει ο Emmanuel

26. Οι συναισθηματικοί δεσμοί που αναγνωρίζουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στις μεταξύ τους σχέσεις και οι εκφραστικοί τρόποι που συνίστανται στο τι προσδοκούν, υπομένουν, αντέχουν, υφίστανται και αποδοκιμάζουν δημιουργούν συναισθητικές κοινότητες. Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, Ίτακα, Cornell University Press, 2006, 20-29.

27. Judith Butler, *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, Λονδίνο, Routledge, 1997· Wendy Brown, *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1995· Ann Cvetkovich, *An Archive of Feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Culture*, Ντάραμ, Duke University Press, 2003· Lauren Berlant, *A Female Complaint*, Ντάραμ, Duke University Press, 2008. Η ένταξη των συναισθημάτων στην ιστορία της οικογένειας και του φύλου έχει ανανεώσει σημαντικά την ιστοριογραφία και έχει φωτίσει τις έμφυλες υποκειμενικότητες. Βλ. Δήμητρα Βασιλειάδου, *Στον τροπικό της γραφής. Οικογενειακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850-1930*, Αθήνα, Gutenberg, 2018.

Levinas, θεμελιώνεται στην αδυναμία του είναι μας να απομακρυνθεί και να διαχωριστεί από τον εαυτό του. Η ντροπή δεν προέρχεται από τη συνειδητοποίηση μιας ατέλειας ή κάποιας έλλειψης στο είναι μας από την οποία θέλουμε να απομακρυνθούμε· αντίθετα «η οικειότητά μας, δηλαδή, η παρουσία μας στον εαυτό μας είναι που προκαλεί την ντροπή».²⁸ Ο Jacques Rolland υποστηρίζει ότι οι απαρχές αυτής της σκέψης του Levinas για το σώμα βρίσκονται στον ναζιστικό αντισημιτισμό. Ο Rolland παραθέτει ένα άρθρο που δημοσίευσε ο Levinas το 1935, στο οποίο έγραφε ότι στην πραγματικότητα του χιτλερισμού «[η] θλιβερή μοίρα να είναι κανείς Εβραίος γίνεται μοιραία... Ο Εβραίος καθλώνεται αμετάκλητα στον ιουδαϊσμό του».²⁹

Η Sara Ahmed δεν προσεγγίζει τα συναισθήματα εξετάζοντας τι είναι αλλά τι κάνουν στην κυκλοφορία τους.³⁰ Ακολουθώντας την Ahmed, η Liz Bondi, ο Joyce Davidson και ο Mick Smith υποστηρίζουν ότι μια θεώρηση των συναισθημάτων ως σχεσιακών ροών και ρευμάτων μεταξύ ανθρώπων και τόπων ανατρέπει την αντιμετώπιση των συναισθημάτων ως αντικειμένων.³¹ Αυτή η διατύπωση οδηγεί σε μια μεθοδολογία η οποία αναλύει τη σχεσιακή διάσταση των συναισθημάτων, την ικανότητά τους να επηρεάζουν τους άλλους αλλά και να επηρεάζονται από τους άλλους. Δίνοντας προσοχή στα συναισθήματα όχι σαν ιδιότητες του εαυτού αλλά σαν στοιχεία που παράγονται από την επαφή ανάμεσα στον εαυτό και τον κόσμο, υποστηρίζει ότι η επίδρασή τους ανασχηματίζει τον κοινωνικό χώρο. Για παράδειγμα το μίσος, όπως δείχνει η Ahmed, διαμορφώνει τον κοινωνικό χώρο μέσα από το διαχωρισμό των σωμάτων.³² Το μίσος δημιουργεί την επιφάνεια των σωμάτων μέσα από τον τρόπο με τον οποίο τα σώματα ευθυγραμμίζονται μεταξύ τους και ενάντια σε άλλα σώματα. Η σχολική εμπειρία των παιδιών που είχαν επιζήσει από το Ολοκαύτωμα ήταν γεμάτη προσβλητικές επιθέσεις, τόσο σωματικές όσο και λεκτικές, οι οποίες δημιουργούσαν ρήγματα ανάμεσα στα εβραϊόπουλα και τα χριστιανόπουλα. Τα σώματά τους σημαδεύονταν ή απομακρύνονταν μέσα από

28. Emmanuel Levinas, *On Escape*, εισαγωγή και σχόλια J. Rolland, μτφρ. B. Bergo, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2003 [1982].

29. Στο ίδιο, 74. Ο Primo Levi αναγνώριζε την ντροπή ως θεμελιώδες συναίσθημα στη ζωή των επιζώντων· P. Levi, *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, ό.π.. Ο Agamben βασίστηκε στην ανάλυση του Λέβι για την ντροπή χρησιμοποιώντας το έργο του Levinas· Giorgio Agamben, *Αυτό που μένει από το Άουσβιτς*, μτφρ. Παναγιώτης Καλαμαράς, Αθήνα, Εξάρχεια, 2015.

30. Sara Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 200. Επίσης, Σάρα Άμεντ, «Συν-αισθηματικές οικονομίες», στο Ειρήνη Αβραμοπούλου (επιμ.), *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό: Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ο. Τσιάκαλου, Αθήνα, Νήσος, 129-168.

31. Joyce Davidson, Liz Bondi και Mick Smith, «Introduction: Geography's "Emotional Turn"», στο των ίδιων, (επιμ.) *Emotional Geographies*, Φάρναμ, Ashgate, 2007, 3.

32. Ahmed, *Politics of Emotion*, ό.π., 55.

πρακτικές που προέρχονταν από την ενσωμάτωση του αντιεβραϊκού και του σύγχρονου φυλετικού αντισημιτικού λόγου.

Ωστόσο μια τέτοια ταυτότητα δεν θα μείνει ριζωμένη για πάντα στο τραύμα, αλλά οι δυνατότητες ανανοηματοδότησης θα τροποποιήσουν και θα διαταράξουν την παθιασμένη προσκόλληση στην καθυπόταξη χωρίς την οποία η συγκρότηση –και ανασυγκρότηση– του υποκειμένου δεν μπορεί να επιτύχει.³³ Με παρεμφερή τρόπο, ο Alfred Garwood έχει θεωρήσει την ενοχή των επιζώντων μια μορφή ενδυνάμωσης του εαυτού που ενισχύει την ενεργητική στάση του θύματος απέναντι στην ίδια του την ιστορία.³⁴

Δ.Σ.: Η θεωρία των συναισθημάτων αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αρχαίας ηθικής φιλοσοφίας. Υπό την έννοια αυτή, ο μελετητής ή η μελετήτρια της ιστορίας των συναισθημάτων στην αρχαιότητα είναι υποχρεωμένος/η να εξοικειώνεται με κείμενα, κυρίως φιλοσοφικά, τα οποία επιχειρούν συστηματικές, αν και συνήθως προγραμματικές προσεγγίσεις στο φαινόμενο των συναισθημάτων. Η υποχρέωση αυτή απορρέει από την ίδια την φύση της μελέτης των συναισθημάτων στον αρχαίο κόσμο, η οποία σε μεγάλο βαθμό βασίζεται κατ' ανάγκην σε λογοτεχνικά (ή μη λογοτεχνικά κείμενα, όπως οι επιγραφές) και όχι σε αρχαιολογικό υλικό. Δεδομένου ότι τα λογοτεχνικά κείμενα της αρχαιότητας συχνά συνομιλούν με την φιλοσοφία, η κατανόηση της αρχαίας λογοτεχνίας είναι σε αρκετές περιπτώσεις αδύνατη ερήμην της φιλοσοφίας. Η αρχαία φιλοσοφία είναι αναπόσπαστο μέρος της εν γένει μελέτης των συναισθημάτων στην αρχαιότητα και για τους εξής λόγους: (α) παρά τον προγραμματικό τους χαρακτήρα, οι εκάστοτε φιλοσοφικές συστηματοποιήσεις των συναισθημάτων εντάσσονται και αναφέρονται σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια και (β) επειδή οι φιλοσοφικές ή «επιστημονικές» προσεγγίσεις στα συναισθήματα προσφέρουν γόνιμο συγκριτικό μέγεθος για την εμβάθυνση σε κυρίαρχα 'μη επιστημονικά' μοντέλα κατανόησης των συναισθημάτων. Τέλος, σημαντικό μέρος της σύγχρονης ανάλυσης των συναισθημάτων βασίζεται σε αρχαία φιλοσοφικά συστήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ευρέως

33. Judith Butler, «Subjection, Resistance, Resignification: Between Freud and Foucault», στο John Rajchman (επιμ.), *The Identity in Question*, Routledge, 1995, 246· Judith Butler και Athena Athanasiou, *Dispossession: The Performative in the Political*, Κέμπριτζ, Polity Press, 2013.

34. Το επιχείρημα του Garwood βασίζεται στην ερμηνεία της H. Klein για την ενοχή, η οποία υποστηρίζει ότι η ενοχή διατηρεί «ένα δεσμό με το παρελθόν του επιζώντος και με εκείνους που χάθηκαν, εξυπηρετώντας έτσι έναν υγιή στόχο προσαρμογής καθώς συντηρείται η αίσθηση ότι ανήκουν στη χαμένη τους οικογένεια και τον εβραϊκό λαό»· Alfred Garwood, «The Holocaust and the Power of Powerlessness: Survivor Guilt an Unhealed Wound», *British Journal of Psychotherapy* 13/2 (1996), 243-258.

πλέον εφαρμοζόμενη Γνωσιακή Συμπεριφορική Θεραπεία. Ο εισηγητής της, Aaron Beck, συμπεριελάμβανε στις κύριες επιρροές του την Στωική φιλοσοφία.³⁵

Η ανάδειξη της ιστορίας των συναισθημάτων σε αυτόνομο πεδίο των κλασικών σπουδών τα τελευταία χρόνια επέβαλε ως αναγκαστική συνθήκη την διεπιστημονικότητα. Οι μεθοδολογικές επιλογές που εξυπηρέτησαν την έρευνά μου διαμορφώθηκαν εν πολλοίς από τα εκάστοτε ερωτήματα που έθετα στις πηγές μου. Σε μια πρώτη και πιο ανώριμη φάση της έρευνάς μου εμπιστευτήκα την λεγόμενη «γνωσιακή» προσέγγιση στα συναισθήματα, η οποία αποδίδει κομβική σημασία στις αποβλεπτικές εκτιμήσεις του φορέα τους.³⁶ Η προσέγγιση αυτή μου επέτρεψε να δείξω τους περιορισμούς της κανονιστικής προβολής στις πηγές μας της ανορθολογικής και πολιτισμικά χαρακτηρισμένης διπολικής νοηματοδότησης του συναισθήματος ως κατηγορίας αντίθετης της λογικής. Αν οι εκάστοτε δημόσιοι ομιλητές είναι σε θέση να «εμποιοούν» συναισθήματα στους ακροατές, θα πρέπει να είναι ικανοί και να αντιλαμβάνονται ποιες αντιλήψεις προκαλούν την εκάστοτε συναισθηματική εμπειρία. Η κατανόηση άλλωστε των συναισθημάτων ως προϊόντων γνωσιακών διεργασιών επέτρεψε στον Αριστοτέλη να τα μελετήσει συστηματικά ως μέσα πειθούς.

Η ανάλυση των ιδεολογικών χρήσεων του φθόνου στην κλασική Αθήνα (βλ. ερώτηση 1) που επιχειρήσα στις δημοσιεύσεις μου βασίστηκε εν πολλοίς σε μια ούτως νοούμενη «γνωσιακή» προσέγγιση σεναρίων φθόνου και συγγενών προς αυτόν συναισθημάτων, η οποία μου επέτρεψε να μελετήσω τα πεδία εφαρμογής του όρου *φθόνος* στην κλασική Αθήνα, όπως αυτά ορίζονται από τον Quentin Skinner στο έργο του για την μελέτη της ιδεολογίας.

Οι προβληματισμοί μου σχετικά με τις χρήσεις της αηδίας, ενός ερευνητικά παραμελημένου συναισθήματος, το οποίο οι αρχαίες πηγές δεν αντιμετωπίζουν ως συναίσθημα (ίσως επειδή η έντονη σωματικότητα που το χαρακτηρίζει το κάνει να αντιστέκεται σε «γνωσιακούς» ορισμούς) κατέστησαν αναγκαία την στροφή στην πειραματική ψυχολογία.³⁷ Το κύριο ερώτημα που ήθελα να απαντήσω μελετώντας την αηδία ήταν οι τρόποι με τους οποίους εργαλειοποιείται το συναίσθημα αυτό με στόχο τον στιγματισμό

35. Βλ. επί παραδείγματι Andrea Cavanna, Giulia Purpura, Anna Riva, Renata Naciovich και Stefano Seri, «The Western Origins of Mindfulness Therapy in Ancient Rome», *Neurological Sciences* 44 (2023), 1861-1869.

36. Η προσέγγιση αυτή ανάγεται στους ορισμούς επιμέρους συναισθημάτων στην *Ρητορική* του Αριστοτέλη (βλ. την ιδρυτική μελέτη William W. Fortenbaugh *Aristotle on Emotion*, 2η εκδ., Λονδίνο, Bloomsbury Publishing, 2002 [1975]).

37. Βλ. Donald Lateiner-Dimos Spatharas, *The Ancient Emotion of Disgust*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2016 και «Projective Disgust and its Uses in Ancient Greece», στο Angelos Chaniotis (επιμ.), *Unveiling Emotions III: Arousal, Display, and Performance of Emotions in the Greek World*. Heidelberg Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, 63, Στουτγάρδη, Steiner Verlag, 2021, 37-77.

«αποκλινουσών» συμπεριφορών, την περιθωριοποίηση προσώπων ή ομάδων προσώπων και εν τέλει την εδραίωση κοινωνικών ιεραρχιών.

Ένα από τα πλέον δυσεπίλυτα ζητήματα στην μελέτη της αηδίας σχετίζεται με την ερμηνεία περιπτώσεων κατά τις οποίες το συναίσθημα αυτό δεν προκαλείται από φυσικούς παράγοντες (όπως λ.χ. οι σωματικές εκκρίσεις και απεκκρίσεις ή τα σηπόμενα πτώματα), αλλά από συμπεριφορές που περιβάλλονται από ηθική απαξία (όπως επί παραδείγματι η *κιναιδία* στην αρχαιότητα ή, κατά τον Donald Trump, το δικαστικό σύστημα του Μεξικού). Η πειραματική ψυχολογία δεν μπορεί να απαντήσει οριστικά στο ερώτημα αυτό, αλλά μας επιτρέπει να δούμε τους τρόπους με τους οποίους η αηδία συναιρεί την φυσική με την «ηθική» ακαθαρσία, κυρίως προβάλλοντας αποκρουστικά χαρακτηριστικά στα πρόσωπα ή τις κοινωνικές ομάδες εναντίον των οποίων στρέφονται οι προπαγανδιστικές, αισθητικές, σατιρικές ή άλλες χρήσεις της.

Η αηδία είναι επιβιωτικό συναίσθημα. Μας προστατεύει από τοξικούς ή μολυσματικούς παράγοντες και λειτουργεί ως πληροφορητικός μηχανισμός σχετικά με παράγοντες που θέτουν τη ζωή μας σε κίνδυνο (ο εμετός χαρακτηρίζεται από θόρυβο, συσπάσεις και έντονη δυσσομία). Επειδή ακριβώς η αηδία μας προστατεύει από πιθανούς θανατηφόρους παράγοντες, η προβολή αηδιαστικών χαρακτηριστικών σε πρόσωπα ή ομάδες προσώπων λειτουργεί ως αποανθρωποποιητικός μηχανισμός. Για τους ίδιους λόγους, και επειδή η (εκούσια) έκφραση αηδίας, ιδίως όταν μας παρατηρούν, συνιστά απόδειξη ότι είμαστε επαρκώς «εκπολιτισμένοι» (π.χ. όσο κι αν ξερογλειφόμαστε, δεν τρώμε τα αποφάγια των άλλων), τα υποκείμενα που δεν αποστρέφονται πρόσωπα με προβληματική πολιτισμική ιστορία (δλδ. πρόσωπα που έχουν έρθει σε επαφή με το «ακάθαρτο») καθίστανται και τα ίδια μολυσματικοί παράγοντες.

Στην πρόσφατη μελέτη μου για τον ομόφυλο έρωτα ανάμεσα σε άνδρες και την έκφρασή του στα συμπόσια,³⁸ χρησιμοποίησα την έννοια της «συναισθηματικής κοινότητας» της Barbara Rosenwein και το «μοντέλο δέσμευσης» του Robert Frank,³⁹ προκειμένου να εξηγήσω μιαν αντίφαση που φαίνεται να χαρακτηρίζει σταθερά σκηνές –λογοτεχνικές ή εικαστικές– ερωτικής επικοινωνίας ανάμεσα σε εραστές και ερώμενους. Η αντίφαση αυτή σχετίζεται με την παρουσίαση του κατά κανόνα ωριμότερου και κατά συνέπεια ανώτερου στην κοινωνική ιεραρχία εραστή ως υποδουλωμένου στο νεότερο ερώμενο. Η υποδούλωση

38. Dimos Spatharas, «Symptotic Gazes, Eros, and Commitment: Ibycus 287 PMG», στο Myrto Aloumpi, Antony Augoustakis (επιμ.), *LUX: Studies in Greek and Latin Literature: In Honor of Lucia Athanassaki*, Βερολίνο και Νέα Υόρκη, De Gruyter, 2024, 105-122.

39. Βλ. Robert H. Frank, *Passions Within Reason: The Strategic Role of the Emotions*, Νέα Υόρκη, W. W. Norton & Co., 1988 και B. H. Rosenwein, *Emotional Communities in the Early Middle Ages*, ό.π.

αυτή δηλώνεται στις λογοτεχνικές πηγές και στην αγγειογραφία της αρχαϊκής και κλασικής εποχής μέσω της ικετευτικής στάσης του εραστή, αλλά και του επίμονου, περιπαθούς του βλέμματος, το οποίο στα αρχικά στάδια της ερωτικής επικοινωνίας αρνείται να ανταποδώσει ο ερώμενος.

Αν υιοθετήσουμε την άποψη του Robert Frank ότι ο συχνά ανεξέλεγκτος χαρακτήρας των συναισθημάτων λειτουργεί και ως δέσμευση για την επικείμενη συμπεριφορά μας και ότι τα συναισθήματα μάς επιτρέπουν να επικοινωνούμε αυτήν την δέσμευση, η αντίφαση ανάμεσα στην υποδούλωση του εραστή και το πραγματικό του status στην κοινωνική ιεραρχία μπορεί να εξηγηθεί επί τη βάσει κανονιστικών αντιλήψεων σχετικά με τον ομόφυλο έρωτα. Συγκεκριμένα, επειδή η σεξουαλική συμπεριφορά του ερώμενου ενδέχεται να έχει σημαντικές επιπτώσεις στην τιμή του, θέτοντας σε κίνδυνο το μελλοντικό του κοινωνικό status, η υποδούλωση του εραστή λειτουργεί ως πληροφορητικός μηχανισμός δέσμευσης ότι θα τηρηθούν οι κανόνες που διέπουν τον ομόφυλο έρωτα.

Ως κατεξοχήν συναισθηματική κοινότητα, το συμπόσιο επιτρέπει όχι μόνο την επιβεβαίωση των κανόνων αυτών, αλλά και την χρήση τους –κυρίως μέσω της βλεμματικής επικοινωνίας– προκειμένου οι εραστές να διευκολύνονται στην ερωτική τους επικοινωνία με τα αγόρια που προσείλκυαν το ενδιαφέρον τους.

Ε.Ζ.: Χρησιμοποιώ συνδυαστικά τα ιστοριογραφικά εργαλεία, τα διασταυρώνω δοκιμάζοντας τα όριά τους. Η έννοια της *ευαισθησίας/ευαισθησιών*⁴⁰ με βοήθησε πολύ στην αρχή να ξεπεράσω την κλασική διάκριση συναισθήματος/λογικής. Σήμερα υπάρχει μια συζήτηση για το αν η γαλλική τουλάχιστον *ιστορία των ευαισθησιών* μπορεί να θεωρηθεί ως προσίμιο ή αν μπορεί να ενταχθεί σε μια σύγχρονη ιστοριογραφία για τα συναισθήματα· ωστόσο ο όρος «ευαισθησία» εντάσσεται στο λεξιλόγιο των συναισθημάτων. Ανάμεσα στα συναισθήματα ως πρακτικές της Monique Scheer⁴¹ και στη μελέτη των συναισθημάτων ως πεδίο πολιτικής πρακτικής ή και στρατηγικής (the politics of emotions) της βελγικής-ολλανδικής Urban History και της El. Crouzet-Pavan,⁴² η οποία υποδεικνύει και την ιστορική σχέση της λέξης emotion = συναίσθημα,

40. Lucien Febvre, «La sensibilité et l'histoire : Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?», *Annales d' Histoire Sociale* 1 (1941), 5-20· Alberto Tenenti, *Il senso della morte et l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia)*, Torino, Giulio Einaudi, 1957. Νομίζω ότι σε αυτήν την παράδοση κινείται και μια σύγχρονη ιστορία των αισθήσεων και του αισθητού (sensible) (Alain Corbin, Hervé Mazurel).

41. Monique Sheer, «Are Emotions a Kind of Practice», *ό.π.*

42. Elizabeth Crouzet-Pavan, «The politics of emotion in urban revolts. An introduction», στο: *Emotions in the Heart of the City (14th-16th century): Les émotions au coeur de la ville (XIVe-XVIe siècle)*, Tournaout, Brepols, 2005, 27-29.

συγκίνηση, με τις μεσαιωνικές και νεότερες emotions=ταραχές, εξεγέρσεις στα πρώιμα νεότερα χρόνια, μια πιο πρώιμη προσέγγιση στις συναισθηματικές αρένες του Mark Seymour,⁴³ οι συνδέσεις αλλά και οι εντάσεις υπήρξαν πολύ χρήσιμες. Η διασταύρωση των θεωριών και των αναλυτικών εργαλείων μου χρησίμευσε στην κατανόηση των νέων ερωτημάτων αλλά και στην προσέγγιση παλαιότερων συζητήσεων με νέους όρους:

α. ανακίνηση της συζήτησης ανάμεσα στη θεωρία περί βασικών συναισθημάτων⁴⁴ και στη θεωρία της ιστορικής, κοινωνικής κατασκευής του συναισθήματος (Bernard Vernier).

β. ανακίνηση των δίπολων: αρνητικά/θετικά συναισθήματα, ατομικά / συλλογικά συναισθήματα. Η παλιότερη συζήτηση ανάμεσα στο ατομικό-συλλογικό που άνοιξε π.χ. η ιταλική μικροϊστορία απέναντι στη γαλλική ιστοριογραφία, η αντιπαράθεση ανάμεσα στα συλλογικά συναισθήματα (π.χ. την ιστορία των συλλογικών φόβων της δεκαετίας 1980-1990) και τις ατομικές ευαισθησίες, μετατοπίζεται τώρα ανάμεσα στις συναισθηματικές κοινότητες (Barbara Rosenwein)⁴⁵ και την ατομικότητα, τη συγκρότηση του υποκειμένου, του εαυτού.⁴⁶ Νομίζω ότι το παράδειγμα του *πένθους* εγείρει κατεξοχήν αυτό το ζήτημα.

γ. αναθεώρηση των ιστορικών, γεωγραφικών ή πολιτισμικών στερεότυπων: ο λόγος π.χ. για τις ιστορικές κυριαρχίες συναισθημάτων ή τα συναισθηματικά καθεστώτα (emotional regimes).⁴⁷ Π.χ. η συναισθηματική υπερβολή (λεκτική, σωματική έκφραση) που αποδόθηκε στον «Μεσαίωνα» σήμερα μελετάται ως συστατικό στοιχείο ενός νεωτερικού εαυτού, σε αντίθεση με τον νεωτερικό έλεγχο των συναισθημάτων και του σώματος (Norbert Elias). Αναθεωρούνται οι γεωγραφικές/πολιτισμικές κυριαρχίες συναισθημάτων: για να ξαναγυρίσω στο παράδειγμα που μελετώ, αναθεωρείται η πολιτισμική ταύτιση της μεσογειακής θλίψης με το δάκρυ που έχει προκαλέσει και την ταύτιση του μεσογειακού πένθους με τον γυναικείο θρήνο, το μοιρολόι, τις έντονες σωματικές εκδηλώσεις, ενώ ο αδάκρυτος θρήνος ταιριάζει στους άνδρες (βλ τους *pleureurs* του γαλλικού νότου στην ιστορία του θανάτου του Michel Vovelle⁴⁸). Συζητιούνται ξανά τα πολιτισμικά-εθνικά στερεότυπα, όπως π.χ. το

43. Mark Seymour, *Emotional Arenas*, ό.π.

44. Βλ. το κλασικό άρθρο του Paul Ekman, «An Argument for Basic Emotions», *Cognition and Emotion* 6/3-4 (1992), 169-200.

45. B.H. Rosenwein, *Emotional Communities*, ό.π.

46. «Emotional and Social Communities. Historical Perspectives from the 18th Century to the Present Day», συνέδριο που οργανώθηκε από τους David Do Paço και Guillaume Piketty, Παρίσι, CHSP, 13 Μαρτίου 2020.

47. W. Reddy, *The Navigation of Feeling*, ό.π.

48. Michel Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 ως τις μέρες μας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2000.

αγγλικό spleen. Και βέβαια οι παραπάνω διασταυρώσεις θεωριών επιτρέπουν την κριτική της δυτικοκεντρικής, ευρωπαϊοκεντρικής ματιάς στην ιστορία των συναισθημάτων.

δ. Τέλος, βέβαια όλες οι παραπάνω θεωρίες δοκιμάζονται μέσα στο ιστορικό, τεκμηριωτικό υλικό, είτε πρόκειται για ατομικές αφηγήσεις εαυτού/ής, είτε για τις περιγραφές εξωτερικών παρατηρητών, και ελέγχονται μέσα από τα όριά τους.

Δ.Β.: *Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα των συναισθημάτων και την ανθρώπινη εμπειρία, στις λέξεις που χρησιμοποιούνται κάθε φορά και πώς αυτές αλλάζουν μέσα στον χρόνο;*

Π.Χ.: Η δυναμική διαδικασία της εναντίωσης στη νόρμα που καθυπόταξε το υποκείμενο και του μετασχηματισμού του στίγματος σε θετική ταύτιση φαίνεται σε καταστάσεις στις οποίες η κοινωνικότητα σημαδεύει το χώρο της μνήμης που ενεργοποιεί νέους σχηματισμούς υποκειμένου. Η Φλώρα Καμχή εντοπίζει τρία στάδια στην επίδραση του Ολοκαυτώματος στους Εβραίους: ντροπή που προκλήθηκε από την έλλειψη αυτοεκτίμησης και οδήγησε στη σιωπή, έπειτα θυμός και τέλος πείσμα. Ο θυμός έγινε η κινητήρια δύναμη που έκανε τα πράγματα να μετατοπιστούν. Η συμβολή της ντροπής στην επανεπεξεργασία της ταυτότητας και της αυτοαναγνώρισης δεν αποκαλύπτει μόνο τη μετασχηματιστική διάσταση των συναισθημάτων, αλλά φανερώνει τη συγκρότηση του υποκειμένου ως μια δυναμική διαδικασία στην οποία το υποκείμενο είναι παρόν στην ίδια του τη δημιουργία και παράγει υποκειμενικότητα. Η ντροπή μετασχηματίστηκε σε επιθυμία διακριθούν στη σχολική τάξη και συνέβαλε στην οικοδόμηση μιας θετικής ταυτότητας. Η Σαμουήλ, που δεχόταν εκφοβισμό από τις συμμαθήτριές της στο σχολείο, έγινε η πιο διακεκριμένη μαθήτρια. Η ντροπή μετατράπηκε σε αγώνα για αναγνώριση και όξυνε την αυτοσυνειδησία της.⁴⁹

Ο ψυχαναλυτής Erik Erikson, στο καθοριστικό του έργο για την παιδική και τη νεανική ταυτότητα, περιέγραψε εύγλωττα το δομικό ρόλο της ενοχής στη διαμόρφωση της εβραϊκής υποκειμενικότητας μετά τη Shoah. Ο καταστροφικός ρόλος του αντισημιτισμού και της γενοκτονίας για την υποκειμενικότητα πρέπει να επεκταθεί και στη γενιά των παιδιών που επέζησαν και στη δεύτερη

49. Βλ. και την προσέγγιση της Elspeth Probyn, η οποία αναλύει την ντροπή ως δυνάμει θετικό συναίσθημα, καθώς προδιαθέτει το υποκείμενο στο να αξιολογήσει την εμπειρία του και να μεταμορφωθεί μέσα από την ντροπή· *Blush: The Faces of Shame*, Μινεάπολις, University of Minnesota Press, 2005, xii-xiii.

γενιά.⁵⁰ Για τον Erikson μια κρίση στην οικογένεια πρέπει να γίνεται κατανοητή ως κρίση στην οικογενειακή ιστορία. Το νόημα της ταυτότητας βρίσκεται στη διαρκή αλληλεπίδραση με τις αρχές της ιστορίας ενός έθνους και των συμβόλων του: συμβόλων ιδιοκτησίας, κοινωνικού κύρους, ομοιότητας, επιλογής και αμφισβήτησης.⁵¹

Τα συναισθήματα λειτουργούν ως κοινότητα, συμβάλλουν στη δημιουργία ενός συναισθηματικού χώρου στον οποίο τα παιδιά μπορούσαν να νιώθουν θετικά για τον εαυτό τους και την ταυτότητά τους.

Είχαμε γίνει πολύ πιο Εβραίοι, μας άρεσε πιο πολύ να είμαστε μεταξύ μας, γιατί ήμασταν πιο ασφαλείς, έτσι πιο καλά, καλοπερνούσαμε εκεί, ήμαστε πολύ μεγάλη παρέα, αγαπιόμασταν τρελά και περνούσαμε πάρα πολύ καλά, δεν χρειαζόμασταν τίποτα και κανέναν άλλο. Δηλαδή άλλη διασκέδαση ούτε θέλαμε ούτε επιδιώκαμε.⁵²

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμη η έννοια του «συναισθηματικού καθεστώτος» του William Reddy για να καταλάβουμε πώς τα παιδιά αισθάνονται την ανάγκη να διανοίξουν αυτό το καθεστώς και ταυτόχρονα το επικυρώνουν μέσω της λήθης.⁵³ Οι γενιές είναι φορείς μνήμης και οι εμπειρίες μιας γενιάς μπορούν να δημιουργήσουν ταυτότητες. Συγκεκριμένες εμπειρίες λειτουργούν σαν ιδρυτικές στιγμές, αποτελούν ορόσημα και ενώνουν τους ανθρώπους που τις έζησαν. Τέτοια ορόσημα ήταν η Παιδική Κατασκήνωση και το Παιδικό Κέντρο, θεσμοί που δημιουργήθηκαν από τις εβραϊκές κοινότητες για τα παιδιά. Αποτελούν αποκαλυπτικές εμπειρίες για την διαμόρφωση της εβραϊκής τους ταυτότητας αλλά και για τη συνειδητοποίηση ότι την κατάσταση της ορφάνιας τους, για την οποία ντρέπονταν, την μοιράζονταν με άλλα παιδιά. Το μεταπολεμικό «συναισθηματικό καθεστώς» βασιζόταν στην αποσιώπηση της εμπειρίας του Ολοκαυτώματος στο δημόσιο πεδίο και χαρακτηρίζεται από την οδύνη, το πένθος και το φόβο. Αυτό το καθεστώς ενσωματώνεται στο

50. Βλ. τη μελέτη της Ραχήλ Φλωρεντίν για τη δεύτερη γενιά, «Συμβολή στην κατανόηση της επιθετικότητας των παιδιών από γονείς που επέζησαν του Εβραϊκού Ολοκαυτώματος: Συγκριτική μελέτη δύο κοινωνιών Ελλάδας και Ισραήλ», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1981.

51. Erik Erikson, *Childhood and Society*, Μπούλντερ, Paladin, 1977 [1951], 36.

52. Συνέντευξη με την Ρόζυ Σαλιτιέλ (Λεβή), γεννημένη στη Θεσσαλονίκη το 1935. VHA/USC Shoah Foundation, κωδικός συνέντευξης 44581. Συνέντευξη στην Νίνα Μόλχο, 18 Μαΐου 1998. Όπως δήλωσε επίσης η Φλώρα Μιχαέλ, «Αμέσως η Κοινότητα έκανε παιδικό κέντρο στην οδό Σπάρτης. Ήταν το στέκι μας, το σπίτι μας. Η εβραϊκή μου εκπαίδευση έχει τις βάσεις της σ' αυτό το παιδικό κέντρο». Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτο Ναρ, *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμέλεια Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2015 [1989], 113.

53. W. M. Reddy, *The Navigation of Feeling*, ό.π. Ο William Reddy συζητά για την ανάγκη να εννοιολογηθούν τα συναισθήματα πέρα από το πλαίσιο των εννοιών και της ορολογίας της ευρωπαϊκής ψυχανάλυσης.

συναισθηματικό λόγο των παιδιών, αλλά η γενιά των παιδιών αισθάνεται περιορισμένη σε αυτό το συναισθηματικό καθεστώς και θέλει να το διευρύνει προσδοκώντας μεγαλύτερη συναισθηματική ελευθερία που περιλαμβάνει την πικρία και την απογοήτευση απέναντι στην γενιά των γονιών τους. Μπορούμε να πούμε επίσης ότι οι ομιλιακές πράξεις τους μέσω των οποίων εκφέρονται τα συναισθήματα μπορούν να αλλάξουν την ίδια την πρόσληψη της εμπειρίας του παρελθόντος.

Αυτό που συνειδητοποιώ γράφοντας είναι τελικά αυτό που έχω συναντήσει περισσότερο στη δουλειά μου και αυτό που με έχει απασχολήσει είναι η αντίσταση στον απαξιωτικό προσδιορισμό εθνοτικών, θρησκευτικών, εργασιακών ταυτοτήτων από την εκάστοτε κυρίαρχη ομάδα και η απόκρυψη της ταυτότητας των υπάλληλων ή μειονοτικών υποκειμενικότητων. Η έννοια της υποκειμενικότητας είναι εξαιρετικά σημαντική επειδή αφήνει το περιθώριο στο φαντασιακό που έχει σχέση με το παρελθόν και στο φανταστικό που έχει σχέση με το μέλλον.

Δ.Σ.: Το ερώτημα αυτό θέτει μεθοδολογικά ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της κριτικής όσων αμφισβητούν την ιστορία των συναισθημάτων καθαυτήν ως ερευνητικό πεδίο που εστιάζει σε ένα σαφώς οριζόμενο αντικείμενο. Αν θεωρήσουμε ότι «η γλώσσα των συναισθημάτων» είναι διακριτή από την «ανθρώπινη εμπειρία», δηλαδή ότι βρίσκεται έξω από αυτήν, τότε η ιστορία των συναισθημάτων είναι ιστορία των εκάστοτε αναπαραστάσεών τους, όχι ιστορία της ανθρώπινης εμπειρίας. Η ανασκευή της μονομερούς αυτής κριτικής, η οποία εξομοιώνει τα συναισθήματα με «υποκειμενικές» εμπειρίες, δεν μπορεί να απαντηθεί ευχερώς εδώ, ωστόσο οι ενδιαφερόμενοι/ες θα βρουν εξαιρετικά χρήσιμα τα εύστοχα επιχειρήματα του Cairns.⁵⁴

Οι μελετητές της ιστορίας των συναισθημάτων αντιμετωπίζουν μια πρόκληση η οποία αφορά την ιστορία των εννοιών στην αρχαιότητα γενικότερα. Η πρόκληση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι οι όροι που χρησιμοποιούμε στις σύγχρονες γλώσσες για να δηλώσουμε τα συναισθήματα δεν είναι (πάντοτε) σημασιολογικά συνεκτατοί με τους όρους που βρίσκουμε στις πηγές μας. Για τον λόγο αυτό, οι μελετητές αξιοποιούν τα λεγόμενα *emotion scripts* (συναισθηματικά σενάρια). Τα συναισθηματικά σενάρια είναι μικροαφηγήσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν στοιχεία για την φαινομενολογία της εκάστοτε συναισθηματικής εμπειρίας: τις συνθήκες στις οποίες εκδηλώνεται

54. Douglas Cairns, «Emotions Through Time?», στο Martin Hinterberger, Aglae Pizzone, Matteo Zaccarini (επιμ.) *Emotions through Time from Antiquity to Byzantium*, Τίμπινγκεν, Mohr Siebek, 2022, 4-10.

το συναίσθημα, τις εκτιμήσεις σχετικά με τις συνθήκες αυτές, τις αντιδράσεις και τις προσπάθειες του φορέα να ελέγξει το συναίσθημα. Τα συναισθηματικά σενάρια επιτρέπουν στους μελετητές των συναισθημάτων να εντοπίζουν συναισθηματικά επεισόδια σε κειμενικά συμφραζόμενα τα οποία δεν περιέχουν όρους δηλωτικούς επιμέρους συναισθημάτων (π.χ. *φθόνος, οργή ή φόβος*). Ακόμη, όμως, και σε περιπτώσεις που οι όροι αυτοί απαντούν στα κείμενα που προσελκύουν το ενδιαφέρον μας, τα συναισθηματικά σενάρια προσφέρουν το εννοιακό πλαίσιο μέσω του οποίου μπορούμε να αχθούμε σε ακριβέστερες και πληρέστερες ερμηνείες της εκάστοτε συναισθηματικής εμπειρίας.

Η αφηγηματικότητα των συναισθηματικών σεναρίων αποκαλύπτει την στενή σχέση των συναισθημάτων με την αφήγηση.⁵⁵ Το γεγονός ότι κατανοούμε τα συναισθήματά μας και τα συναισθήματα των άλλων μέσω αφηγήσεων οφείλεται στο γεγονός ότι οι αφηγήσεις συνιστούν απαραίτητο γνωσιακό εργαλείο με το οποίο επιχειρούμε να κατανοήσουμε τον κόσμο. Ως συντελεστές νοήματος οι αφηγήσεις μάς επιτρέπουν να κατανοήσουμε τα συναισθήματά μας και να τα εκφράσουμε στους άλλους. Με άλλα λόγια, τα συναισθήματα έχουν συνήθως αφηγηματικό υπόβαθρο. Αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική, διότι οι λογοτεχνικές πηγές που κατά κανόνα μελετούμε χαρακτηρίζονται από αφηγηματικότητα, συχνά εξαιρετικά περίτεχνη, η οποία μας επιτρέπει να εξετάζουμε τα συναισθηματικά επεισόδια εν αναφορά προς συγκεκριμένα συμφραζόμενα εντός των οποίων αποκτούν και συγκεκριμένο νόημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *μήνις* του Αχιλλέα στην *Ιλιάδα*, ένα συναίσθημα το οποίο κινεί και ρυθμίζει την αφηγηματική δράση. Η στενή σχέση των συναισθημάτων με την αφήγηση επιτρέπει άλλωστε και την εμπλοκή μας με την λογοτεχνία, εφόσον μέσω του αφηγηματικού υλικού μπορούμε να ενεργοποιούμε την εγγενή μας τάση να αποδίδουμε κίνητρα ή να ερμηνεύουμε τις πράξεις του εκάστοτε φορέα δράσης. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό σχετικά με την συμβολή των συναισθημάτων στην δόμηση αφηγηματικού νοήματος υπήρξε και το ρηξικέλευθο συμπεριφοριστικό πείραμα των Fritz Heider και Marianne Simmel (1944) που έδειξαν πως ακόμη και όταν εκτίθενται σε στοιχειώδεις αφηγήσεις, οι άνθρωποι τείνουν να αποδίδουν κίνητρα ή και συναισθηματικό περιεχόμενο σε άψυχα σχήματα, όπως ένα τρίγωνο ή ένας κύκλος.

Μια ακόμη σημαντική θεωρητική προσέγγιση, προερχόμενη από τον χώρο της γνωσιακής γλωσσολογίας, αναδεικνύει την στενή σχέση των συναισθημάτων με την γλώσσα και μάς δίνει την δυνατότητα να διεισδύσουμε στον τρόπο που τα ιστορικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται την συναισθηματική

55. Peter Goldie, *The Mess Inside: Narrative, Emotion, and the Mind*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2012.

εμπειρία. Σύμφωνα με την θεωρία των εννοιακών μεταφορών,⁵⁶ η σημασιοδότηση αφηρημένων εννοιών, συμπεριλαμβανομένων και των συναισθημάτων, επιτυγχάνεται μέσω μεταφορών που τροφοδοτούνται από την άμεση και συχνά ενσώματη εμπειρία. Σύμφωνα με την θεώρηση αυτή, η μεταφορά δεν είναι μόνο γλωσσικό, είναι και γνωσιακό φαινόμενο. Οι μεταφορές συνεπώς ή οι μετωνυμίες με τις οποίες δηλώνουμε την συναισθηματική μας εμπειρία ενσωματώνουν κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις ή και πρακτικές μέσω των οποίων δηλώνεται η συναισθηματική εμπειρία. Συνεπώς, αν και δεν θα μπορούσαμε ποτέ να αχθούμε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικά με το πώς πραγματικά αισθάνονταν τα υποκείμενα ή οι ομάδες προσώπων που μελετούμε, οι μεταφορές μας δίνουν μια σαφή εικόνα σχετικά με τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτισμοί που εξετάζουμε νοηματοδοτούν την εκάστοτε συναισθηματική εμπειρία. Η έκφραση του συναισθήματος προκαθορίζεται συνεπώς τόσο από την βιολογία όσο και από τον πολιτισμό.

Σε μια σειρά από μελέτες του, ο Douglas Cairns στρέφει την προσοχή του στις εννοιακές μεταφορές με τις οποίες δηλώνονται διάφορα συναισθήματα στην αρχαία Ελλάδα.⁵⁷ Η περίπτωση του πένθους είναι ενδεικτική, εφόσον το συναίσθημα αυτό συχνά εκφράζεται με μεταφορές που το παρουσιάζουν ως αντικείμενο που περιβάλλει και εν τέλει καλύπτει το σώμα ή το πρόσωπο του φορέα του, ο οποίος ή η οποία χάνεται μέσα σε αυτό. Η μεταφορά αυτή είναι συμβατή με τις τελετουργικές πρακτικές του θρήνου που περιλαμβάνουν το κρύψιμο του σώματος με ενδύματα και συνεπώς ενσωματώνουν πολιτισμικές πρακτικές μέσω των οποίων μπορούμε να διεισδύσουμε στον τρόπο με τον οποίο βιώνεται το εκάστοτε συναίσθημα. Η προσωπική συναισθηματική εμπειρία με άλλα λόγια εκφράζεται μέσω της προβολής σε αυτήν ευρύτερων πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με το πώς την βιώνουν οι φορείς του. Οι αντιλήψεις αυτές συνδέουν το συναίσθημα με απτές πολιτισμικές πρακτικές μέσω των οποίων εκφράζεται το συναίσθημα, εν προκειμένω μέσω της χρήσης του ενδύματος. Η εξέταση των μεταφορών μάς επιτρέπει επίσης να οδηγηθούμε και σε συγκριτικά συμπεράσματα σχετικά με την βίωση του εκάστοτε συναισθήματος. Όταν στα νέα ελληνικά ζητούμε να «ανοίξει η γη να μας καταπιεί» όταν

56. Βλ. ενδεικτικά Douglas. L. Cairns, «Clothed in Shamelessness, Shrouded in Grief: the Role of 'Garment' Metaphors in Ancient Greek Concepts of Emotion», στο Giovanni Fanfani, Mary Harlow, Marie-Louise Nosch (επιμ.), *Spinning Fates and the Song of the Loom: the Use of Textiles, Clothing and Cloth Production as Metaphor, Symbol and Narrative Device in Greek and Latin Literature*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2016, 25-41. Του ίδιου, «Metaphors for hope in Archaic and Classical Greek poetry», στο Ruth R. Caston, Robert A. Kaster (επιμ.), *Hope, Joy and Affection in the Classical World*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2016, 13-44. Του ίδιου, «Mind, Body, and Metaphor in Ancient Greek Concepts of Emotion», *L'atelier du Centre de recherche historique* 16 (2016).

57. Βλ. σημ. 11.

ντρεπόμαστε, δηλώνουμε την δυσφορία μας με την έκθεση του προσώπου μας στα ελεγκτικά μάτια όσων γνωρίζουν ή φανταζόμαστε ότι γνωρίζουν την επίμεμπτη συμπεριφορά για την οποία νιώθουμε άβολα. Στην αρχαιότητα, όμως, η ανάγκη για κάποιο είδος κάλυψης που θα ρηγματώσει απότομα την συνήθη διάδραση του φορέα του με άλλα πρόσωπα δεν περιλαμβάνει μόνο το συναίσθημα της ντροπής. Περιλαμβάνει επίσης το πένθος και την οργή.

Ε.Ζ.: Η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα των συναισθημάτων και την ανθρώπινη εμπειρία είναι η ίδια σχέση με εκείνη ανάμεσα στις λέξεις και την ιστορία: οπωσδήποτε είναι απαραίτητα τα εργαλεία μιας ιστορίας των εννοιών/λέξεων, μιας μελέτης των λέξεων οι οποίες κατονομάζουν τα ίδια τα συναισθήματα και των λόγων περί συναισθημάτων, πώς αλλάζουν αυτά σε διαφορετικά κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά και διανοητικά περιβάλλοντα (η *συναισθηματολογία* των Stearns).⁵⁸ Το παράδειγμα του λεξιλογίου και της εννοιολόγησης της μελαγχολίας στα διαφορετικά λογοθετικά συστήματα ή περιβάλλοντα περί μελαγχολίας στα πρώιμα νεότερα χρόνια: πώς ορίζουν τη μελαγχολία ως παθολογία συγκεκριμένης «κοινότητας», αυτής των λογίων της «Αναγέννησης», οι ιατρικοί λόγοι του 16ου και 17ου αιώνα, πώς νοσηματοδοτούν τη μελαγχολία του 18ου αιώνα ως «ηθική ευαισθησία» οι θρησκευτικοί λόγοι στην Αγγλία της περιόδου, τη μελαγχολία ως «ενεργή», ως θετική «ανησυχία» που μπορεί να οδηγήσει στις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές οι φιλοσοφικοί και πολιτικοί λόγοι του 18ου αιώνα, την έμφυλη, παθολογική μελαγχολία των γυναικών οι νέοι ιατρικοί λόγοι του 19ου αιώνα, αλλά και πώς νοσηματοδοτείται η μελαγχολία ως αντίδραση στην απώλεια, την ατομική ή την ευρύτερη (εθνική) στη διαμάχη Freud και Benjamin στις αρχές του 20ού αιώνα (διάκριση μεταξύ πένθους και μελαγχολίας, μεταξύ φυσιολογικού και παθολογικού).⁵⁹ Αυτές οι διαφορετικές ιστορικές «μελαγχολίες» γεννούν ένα πλούσιο λεξιλόγιο: *λύπη, θλίψη, απόγνωση, απελπισία, δάκρυα, θρήνος, λυγμός* (έχουν γραφτεί πολύ ωραία πράγματα για τον λυγμό ως έμφυλη σωματική έκφραση),⁶⁰ *ανία* (Montesquieu), *λαχτάρα* (desire, Lock), *ανησυχία* (Condillac), *αναστάτωση*, για να αναφερθούμε μόνο σε ουσιαστικά. Είναι όμως εξίσου πλούσιο το λεξιλόγιο για όλα τα κοινωνικά περιβάλλοντα; Διαχέονται οι λέξεις, οι λόγοι στα διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα (αστικές κοινωνίες, λαϊκά

58. Peter N. Stearns, Carol Z. Stearns, «Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards», *The American Historical Review* 90/4 (1985), 813-836.

59. Eleftheria Zei, «The Ambiguous Construction of a Modern Melancholic Self: Evanthia Kairis' Correspondence (1814-1866)», στο Dimitra Vassiliadou (επιμ.), «Mad, Bad or Sad? Unruly Passions and Actions in Greece (nineteenth-twentieth c.)», ειδικό τεύχος, *The Historical Review/La Revue Historique* 18/1 (2021), 67-92.

60. Anne Vincent-Buffaut, *Histoire des larmes XVIIIe-XIXe siècles*, Λοζάνη, Payot, 2001.

στρώματα, αγροτικές κοινωνίες); Τα διαφορετικά περιβάλλοντα παράγουν και διαφορετικούς λόγους για τα συναισθήματα, κρίσιμα ζητήματα για μια νέα κοινωνική ιστορία των συναισθημάτων και των γλωσσικών κωδίκων τους.

Η σύνδεση των ιστοριογραφικών όρων –αισθήματα, συναισθήματα, αίσθηση, συγκίνηση, ευαισθησία, κοινότητα, πρακτικές, emotions, feelings, sensitivity, sense, affect– με συγκεκριμένα διανοητικά περιβάλλοντα. Η διαρκής ιστορικοποίηση των θεωριών και των εργαλείων νομίζω ότι συμβάλλει ιδιαίτερα στη βαθύτερη και πιο ευαίσθητη αξιοποίηση των αναλυτικών δυνατοτήτων αλλά και των ορίων τους. Τέλος, η σχέση λέξεων και εμπειρίας υποδεικνύει και τα όρια της ίδιας της αναλυτικής κατηγορίας του συναισθήματος σε μια σύγχρονη συζήτηση του τι θεωρούμε συναίσθημα στην ιστορία: π.χ. τα νέα συναισθηματικά πεδία της Jane Fajans.⁶¹

Δ.Μ.Μ.: Φυσικά και υπάρχει σχέση μεταξύ γλώσσας και συναισθημάτων. Ειδικά οι κοινωνιολογικές θεωρίες των συναισθημάτων όπως τα «emotives» που βασίζονται σε παλαιότερες συλλήψεις όπως αυτή των John L. Austin και John Searle για την επιτελεστικότητα της γλώσσας, φαίνεται να υποστηρίζουν μια ισχυρή συσχέτιση. Μια άλλη σκέψη είναι μέσω διάφορων ψυχαναλυτικών ερμηνειών που υποδεικνύουν ότι η γλώσσα συγκροτεί σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τις μορφές πολιτισμικής έκφρασης αλλά δομεί και τον ψυχισμό στο σύνολό του. Δίνει έτσι το μέσο για εκφραστεί κάτι και ταυτόχρονα το «ονοματίζει», το εντάσσει δηλαδή σε ένα σύστημα λογικών σχέσεων, καθιστώντας έτσι πιο κατανοητό και ορατό. Παρόλα αυτά θα απέφευγα να πω ότι η αιτιότητα μεταξύ γλώσσας και συναισθήματος είναι απόλυτα γραμμική. Τέτοιοι μεθοδολογικοί αναγωγισμοί είναι αφενός επικίνδυνοι και περιοριστικοί, αφετέρου ειδικά για τη σχέση γλώσσας και συναισθήματος, η προσφυγή στη συζήτηση περί γλώσσας ανακαλεί μια σε μεγάλο βαθμό «ξεπερασμένη» μεθοδολογική στροφή περί «γλωσσικής στροφής». Το συναίσθημα ενώ σαφώς σχετίζεται με τη γλώσσα, η μεταξύ τους σχέση δεν είναι καθόλου δεδομένη και πρέπει να επανεξετάζεται κάθε φορά εκ νέου αν είναι δυνατόν. Επίσης η επικοινωνία και συνεπώς η έκφραση των συναισθημάτων και των νοημάτων δεν είναι αυστηρά γλωσσική: βασίζεται σε ευρύτερες επικοινωνιακές διαδικασίες, σε συγκεκριμένα και επικοινωνιακές στρατηγικές που περιλαμβάνουν πολύ περισσότερα πράγματα: χειρονομίες, σιωπές ή μορφασμούς. Νέες έρευνες δείχνουν πως οι σχέσεις μεταξύ αυτών των επικοινωνιακών στρατηγικών και συμβάντων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το γενικότερο κοινωνικό

61. Jane Fajans, «Autonomy and Relatedness: Emotions and the Tension between Individuality and Sociality», *Critique of Anthropology* 26/1 (2006), 103-119.

συγκείμενο αλλά και την ειδική τους συγκυρία. Επίσης η σχέση τους δεν είναι μονομερής: τόσο τα συναισθήματα ορίζονται από δεδομένους τρόπους έκφρασης αλλά και οι τρόποι έκφρασης και οι (μετά)ερμηνείες τους επηρεάζονται βαθιά από διαφορετικές συναισθηματικές καταστάσεις.⁶²

Έτσι, θα ήθελα να μιλήσω λίγο για το αντίστροφο, το οποίο έχει ενδιαφέρον για την/τον ιστορικό. Όχι την ιστορική μεταβολή των λεκτικών εκφράσεων των συναισθημάτων αλλά τη μεταβολή του συναισθηματικού φορτίου που έχουν συγκεκριμένες λέξεις, εκφράσεις ή και συνολικά μορφές επικοινωνίας, ακόμα και συνολικά γλώσσες. Η αρχιτεκτονική είναι μια γλώσσα. Έχει σύμβολα, μοτίβα, φράσεις. Στην ιστορία της βαλκανικής αρχιτεκτονικής, στην περίπτωση της μεταπολεμικής Βουλγαρίας συγκεκριμένα, οι συναισθηματικές αλλαγές επί συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών «γλωσσικών» μεταβολών συνοδεύτηκαν και από μια ανάλογη μεταβολή στάσης προς τη γλώσσα κυριολεκτικά. Ο σταλινικός νεοκλασικισμός, μια ιδιαίτερα μελετημένη, επίσημη αρχιτεκτονική γλώσσα, θεωρούταν ταυτόχρονα αρχικά και ως «ρωσικός» ρυθμός, συνδεδεμένος με την κοινωνική εμπειρία της εμφάνισης Ρώσων τεχνικών και Βούλγαρων που είχαν σπουδάσει στη Μόσχα που μιλούσαν ρωσικά. Επρόκειτο δηλαδή για μια συγκυρία όπου το θετικό συναίσθημα ελπίδας και προσμονής μιας «ανάπτυξης» συνδεόταν με τη σοβιετική, σταλινική αρχιτεκτονική γλώσσα και τη ρωσική γλώσσα καθαυτή. Μετά το 1957 με την εγκατάλειψή του νεοκλασικισμού και την εμφάνιση ενός επίσημου αρχιτεκτονικού μοντερνισμού, ο «ρωσικός» ήταν ο μοντερνιστικός, πάλι συνδεδεμένος με την εμπειρία της παρουσίας της ρωσικής γλώσσας στη Βουλγαρία: ήταν η αρχιτεκτονική και τα ρωσικά που συνδέονταν τώρα με μια πιο ήπια διαχείριση, με την ελπίδα μιας μεγαλύτερης ελευθερίας, ενός «εκσυγχρονισμού» και ενός πλησιάζματος με τα Δυτικά πρότυπα.⁶³ Ο νεοκλασικισμός είχε πάψει να είναι αυστηρά «ρωσικός», ήταν «σταλινικός» και συνδέονταν με αρνητικά συναισθήματα. Όταν το καθεστώς κατέρρευσε, τόσο ο σταλινικός νεοκλασικισμός όσο και ο σοβιετικά εμπνευσμένος μοντερνισμός ομογενοποιήθηκαν σε ένα αρχιτεκτονικό-γλωσσικό σημείο στο δημόσιο λόγο. Ήταν αμφότερες «ρωσικές αρχιτεκτονικές» όταν «ήταν εδώ οι Ρώσοι» και περιπλέχτηκαν σημειολογικά και συναισθηματικά στις δαιδαλώδεις οδούς των μετασοσιαλιστικών πολιτικών της μνήμης. Το σημερινό Ντιμίτροφγκραντ είναι σύμβολο μιας «καλύτερης εποχής», σύμβολο αυταρχισμού, σημείο αναφοράς του παρελθόντος ως παράδειγμα προς αποφυγή ή προς επαναφορά ή μια

62. Jacques Prieur, Stephanie Barbu, Catherine Blois-Heulin, Alban Lemasson, «The Origins of Gestures and Language: History, Current Advances and Proposed Theories», *Biological Reviews* 95 (2020), 531-554.

63. Ulf Brunnbauer, «Making Bulgarians Socialist: The Fatherland Front in Communist Bulgaria, 1944-1989», *East European Politics and Societies* 22/1 (2008), 44-79.

κηλίδα στη δημόσια μνήμη το φορτίο της οποίας είναι πολύ βαρύ για να τύχει οποιασδήποτε επεξεργασίας: πρέπει να σβηστεί ολοκληρωτικά.

Δ.Β.: *Πώς διασταυρώνονται και τροφοδοτούνται τα συναισθήματα από άλλες χρήσιμες κατηγορίες της ιστορικής ανάλυσης; Πώς μπορούν εντέλει να αξιοποιηθούν για την κατανόηση ευρύτερων ιστορικών φαινομένων;*

Δ.Σ.: Αν τα συναισθήματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ανθρωπινότητάς μας, ορίζοντας τα κίνητρά μας, τις πράξεις μας και την προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τους άλλους, είναι προφανές ότι δεν μπορεί να υφίσταται ιστορική ανάλυση ερήμην των συναισθημάτων. Επίσης, θα ήταν αδύνατον να νοηθεί οποιουδήποτε είδους πρόσληψη της ιστορικής αφήγησης χωρίς αυτή να σχετίζεται με την συναισθηματική ανταπόκριση των εκάστοτε παραληπτών της. Αναμφίβολα, η μελέτη της ιστορίας των συναισθημάτων καθαυτήν εστιάζει συνήθως σε στιγμές συναισθηματικής έξαρσης. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι τα συναισθήματα είναι απόντα από την ιστορία όταν αυτή δεν είναι η ιστορία των συναισθημάτων. Πώς θα μπορούσε, επί παραδείγματι, να συζητηθεί η προεκλογική καμπάνια του Μπαράκ Ομπάμα και η προπαγάνδα που την συνόδευσε χωρίς να ληφθεί υπόψη η αφίσα που τον παρουσίαζε στα χρώματα της σημαίας των ΗΠΑ συνοδευόμενο από την λέξη HOPE (ελπίδα). Και πώς θα μπορούσε να αναλυθεί η πολιτική σκηνή της Ελλάδας την εποχή του «σκανδάλου Κοσκωτά» και το κυρίαρχο τότε αντιπολιτευτικό σύνθημα «κάθαρση» αν δεν ληφθούν υπόψη οι συναισθηματικές ανταποκρίσεις στις οποίες στόχευε ο ιδιαίτερα συναισθηματικός –ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη–, όρος κάθαρση;

Εφόσον, όπως υποστήριξα ήδη, τα συναισθήματα απαιτούν εκτιμήσεις σχετικά με τα γεγονότα που τα προκαλούν, εκτιμήσεις οι οποίες έχουν κατά κανόνα αφηγηματικό χαρακτήρα, η ιστορία των συναισθημάτων εγγράφεται στην ευρύτερη κατηγορία της ιστορίας των εννοιών ή της ιστορίας των ιδεολογιών των πολιτισμών που προσελκύουν το ενδιαφέρον μας. Ομοίως, τα συναισθήματα είναι στενά συνυφασμένα με την ίδια τη μνήμη τόσο ως γνωσιακό όσο και ως ιστορικό φαινόμενο. Γνωρίζουμε ότι τα συναισθήματα παίζουν καταλυτικό ρόλο στην εντύπωση αναμνήσεων, όπως επίσης γνωρίζουμε ότι η κατασκευή συλλογικής μνήμης στις εκάστοτε κοινότητες βασίζεται σε κοινές συναισθηματικές εμπειρίες, όπως, επί παραδείγματι, αυτές που χαρακτηρίζουν την τελετουργία.

Η πρόσφατη εμπειρία της πανδημίας δείχνει με ξεκάθαρο τρόπο την σημασία των συναισθημάτων στην ιστορική αφήγηση. Αν η πανδημία

αποτελέσει αντικείμενο έρευνας της ιστορίας της ιατρικής, είναι βέβαιο ότι οι σχετικές αφηγήσεις δεν θα επικεντρωθούν αποκλειστικά και μόνο στις τεχνικές, ιατρικές πτυχές του φαινομένου. Όπως η ιστορία του AIDS, έτσι και η ιστορία της πανδημίας θα επικεντρωθεί κατ' ανάγκη στις συναισθηματικές εμπειρίες που βίωσαν σε αυτήν την μεγάλη ρήξη με την «κανονικότητα» οι γιατροί, οι νοσηλευτές, και οι ασθενείς. Ο θαυμασμός, ο φόβος, η παρανοϊκότητα, η οργή, η μοναξιά, η νοσταλγία, το πένθος είναι κάποιες μόνο από τις συναισθηματικές αποχρώσεις της πανδημίας και του δημόσιου λόγου που αναπτύχθηκε γύρω από αυτήν. Ο Θουκυδίδης, ο οποίος δεν γράφει βέβαια ιστορία της ιατρικής, μας προσφέρει ήδη ένα δείγμα του πώς μπορεί να γραφεί η ιστορία της πανδημίας, ή, για να χρησιμοποιήσω τον αρχαίο όρο, του λοιμού.

Ε.Ζ.: Η ιστορία των συναισθημάτων μας επιτρέπει μια εσωτερική, εις βάθος και εκ των ένδον ματιά στην κοινωνική, την πολιτισμική αλλά και τη διανοητική ιστορία. Μας επιτρέπει αυτό που δεν μας επιτρέπει κανένα άλλο ιστορικό πεδίο: να συλλάβουμε το αόρατο, να διατυπώσουμε υπόγειες, διστακτικές, άρρητες πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας, και επομένως να κατανοήσουμε βαθύτερα ή διαφορετικά το κοινωνικό.

Μας επιτρέπει ακόμα μια ιστορία της υποκειμενικότητας και της συγκρότησης διαφορετικών, έμφυλων εαυτών ιδιαίτερα στα πρώιμα νεότερα χρόνια.

Καλεί κατ' εξοχήν στη διεπιστημονικότητα: εγκαινιάζει συνεργασίες ανάμεσα σε διάφορα πεδία ιστορικής μελέτης: ιστορία του σώματος, ιστορία των αισθήσεων, ιστορία του φύλου, ιστορία των επαναστάσεων, ιστορία της ιατρικής και των ιατρικών λόγων, προφορική ιστορία. Αλλά και ανάμεσα σε άλλα γνωστικά πεδία: φιλοσοφία, ψυχολογία, ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, φιλολογία, ιατρική, ιστορία της τέχνης. Ίσως θα έπρεπε να κάνουμε λόγο για «σπουδές» στα συναισθήματα;

Επίσης, καλεί κατεξοχήν σε διασταυρώσεις και συνδυασμούς ιστορικών υλικών: διαφορετικές κατηγορίες κειμενικών/αφηγηματικών πηγών (ημερολόγια, αλληλογραφία, χρονικά, συνεντεύξεις κλπ.), οπτικές αλλά και ηχητικές πηγές (ζωγραφική, μουσική), άλλες αναγνώσεις κειμένων που δύσκολα θα υποπευόταν κανείς τη σχέση τους με το συναισθηματικό: π.χ. νομικά κείμενα, νοταριακά αρχεία πρώιμων περιόδων (17ου ή 18ου αιώνα).

Τέλος, νομίζω ότι η ιστορία ή οι ιστορίες των συναισθημάτων είναι πολύ χρήσιμες στην κατανόηση και την αντιμετώπιση της νέας έντασης που γνωρίζει σήμερα η πολιτική κατασκευή και εργαλειοποίηση των

συναισθημάτων, συλλογικών και ατομικών π.χ. στην πανδημία, αλλά και στις σύγχρονες συζητήσεις γύρω από τη δημοκρατία και τους ρόλους του σύγχρονου πολίτη: θυμίζω την *emotional* ή *affective democracy*,⁶⁴ ή την *impassioned democracy*,⁶⁵ ή το παλιότερο *sentimental citizen*.⁶⁶

Δ.Μ.Μ.: Τα συναισθήματα έχουν την ιστορία τους. Παράγουν, παράγονται και μεταδίδονται μέσα στην ιστορία. Είναι ακόμα ένας παράγοντας της βιωμένης πραγματικότητας μέσω της οποίας οι κοινωνίες και τα άτομα οικοδομούν τους κόσμους τους. Υπό αυτή την έννοια θα πρέπει το συναίσθημα να καταστεί ένα αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορικής έρευνας, τόσο ως μεθοδολογία όσο και ως διακριτό ερευνητικό αντικείμενο. Μια τέτοια προοπτική, θα καταστήσει ίσως τελικά δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ ιστορίας των συναισθημάτων, κοινωνιολογίας των συναισθημάτων και κριτικής φιλοσοφίας. Κάτι τέτοιο, αν δεν γίνεται καταχρηστικά –μόνο και μόνο δηλαδή στο όνομα μιας μεθοδολογικής διαθεματικότητας και ενός «ναρκισσισμού της μεθόδου»– μπορεί όντως να φωτίσει και να κατανοήσει καλύτερα τον χρόνο που πέρασε, περνά και θα περάσει και που τόσο μας βαραίνει και μας ορίζει.

Η ιστορία των συναισθημάτων συνεπώς είναι μια έρευνα των κοινωνικών αξιώσεων που εκφράζονται μέσω του συναισθήματος σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Εξερευνά δηλαδή το τι θέλει να κάνει κάποιος φορέας, θεσμός, ή ομάδα με τις συναισθηματικές αξιώσεις και τον συναισθηματικό λόγο, καθώς και το τι κάνει το συναίσθημα ως κοινωνικός δεσμός, τι διαδικασίες πυροδοτεί, νομιμοποιεί, συντηρεί ή εμποδίζει. Το συναίσθημα είναι ιστορική δύναμη το ίδιο, δεν είναι απλά μια αντίδραση σε άλλες δυνάμεις, μια εσωτερική αποτύπωση των ιστορικών «υλικών» δυνάμεων στην «*camera obscura*» του υποκειμενικού νου. Αντιθέτως είναι μια υλική δύναμη εμπλοκής με τον κόσμο. Αυτή η μεταβολή στην προσέγγιση του συναισθήματος από παθητικό σε ενεργό και η επακόλουθή του ενσωμάτωση στην ιστορική έρευνα και επιστήμη συμπύπτει, και σε μεγάλο βαθμό ενημερώνεται και από παράλληλες εξελίξεις στην πολιτική φιλοσοφία, την ψυχολογία και τις νευροεπιστήμες και τη μεταστροφή από μια γνωσιολογική και νοητική αντίληψη για το συναίσθημα προς πιο υλιστικές θεωρίες περί επιθυμίας, *affect* και σωματικότητας.⁶⁷

64. Birgit Sauer, «The Invisibilization of Emotions in Politics. Ambivalences of an 'Affective Democracy'», *Journal of Gender Studies* 32/8 (2023), 819-831.

65. Michael Neblo, «Impassioned Democracy: The Roles of Emotion in Deliberative Theory», *American Political Science Review* 114/3 (2020), 923-927.

66. George E. Marcus, *The Sentimental Citizen. Emotion in Democratic Politics*, Πενσυλβάνια, Pennsylvania State University Press, 2002.

67. Rob Boddice, «The History of Emotions: Past, Present, Future», *Revista de Estudios Sociales* 62 (2017), 10-15.

Η ιστορία των συναισθημάτων αναφέρεται στο πώς η ιστορία παράγει είτε παράγουν ιστορία τα ίδια. Μπορεί συνεπώς να οδηγήσει σε μια πληρέστερη κατανόηση των δυνάμεων που παράγουν την ιστορία, όπως μεθοδολογικά έχουν αναπτυχθεί άλλες σχολές που ανάγουν ιστορικά φαινόμενα διάφορων κλιμάκων και χρονικοτήτων στην αλληλεπίδραση οικονομικών, πολιτικών ή περιβαλλοντικών παραγόντων. Οι νέες συναισθηματικές τεχνολογίες επίσης επιβάλλουν την προσοχή μας στο συναίσθημα. Το να αγνοήσουμε αυτόν τον «συναισθηματισμό» οποιασδήποτε ιστορικής πράξης, ισοδυναμεί με τον ακρωτηριασμό της. Η ιστορική έρευνα όμως έχει ως σκοπό το αντίθετο: τη σύνθεση, την ανασυγκρότηση, τη φροντίδα για ό,τι κινδυνεύει να χαθεί, την υπενθύμιση για ό,τι υπέφερε, ευτύχησε ή ενέπνευσε. Φροντίζει και αποπειράται να καταλάβει ό,τι συνέβη και συμβαίνει ακόμα.

Π.Χ.: Η ερώτησή σου, Δήμητρα, είναι σημαντική, ακριβώς επειδή μας βοηθά να μιλήσουμε για την ιστορικότητα των συναισθημάτων και να τα τοποθετήσουμε στα ιστορικά συμφραζόμενα στα οποία αναδύονται. Σε ό,τι αφορά το τραύμα, η μνήμη και τα διαφορετικά είδη της έχουν κεντρικό ρόλο.

Η αφήγηση του θύματος, υποστηρίζει ο Dori Laub, η ίδια η διαδικασία του να γίνεσαι μάρτυρας ενός τεράστιου και μαζικού τραύματος ξεκινάει με κάποιον που καταθέτει για μια απουσία, για ένα γεγονός που δεν έχει αποκτήσει ακόμα ύπαρξη, παρά την κατακλυσμιαία και αδιάσειστη φύση της πραγματικότητας του γεγονότος. [...] Η ανάδυση της αφήγησης που ακούγεται και κατανοείται είναι η διαδικασία στην οποία η επίγνωση –η διαδικασία του να «γνωρίζεις» το συμβάν– γεννιέται. Ο ακροατής, επομένως είναι μέρος της δημιουργίας της γνώσης εκ νέου/de novo. Η κατάθεση του τραύματος επομένως περιλαμβάνει τον ακροατή, που είναι τρόπον τινά, η λευκή οθόνη πάνω στην οποία το γεγονός εγγράφεται για πρώτη φορά.⁶⁸

Η Selma Leydesdorff αναλύει τις καταθέσεις των επιζώντων που ανήκουν στη δεύτερη γενιά στη δίκη του John Demjanjuk στη Γερμανία (2009-2011) για εγκλήματα που αφορούσαν το Σομπίμπορ, στρατόπεδο εξόντωσης στην Ανατολική Πολωνία. Η ομάδα που κατέθεσε στη δίκη δεν είχαν γνωρίσει τους γονείς τους ή δεν τους θυμούνταν.⁶⁹ Προσπαθεί να καταλάβει τις ιστορίες που άκουγε, τις αφηγήσεις που δεν ήταν μόνο αποσπασματικές αλλά εμπειρείχαν

68. Παρατίθεται στο Selma Leydesdorff, «My Parents were Killed in Sobibor, But it Feels as if I was There: Imagination in my Interviews», *Historiein* 18/1 (2019), ειδικό τεύχος «Dutch and Greek Experiences after the Shoah: Jewish Life After the Return», Μέρος Ι, DOI: <http://dx.doi.org/10.12681/historiein.14386>.

69. Στο ίδιο.

μεγάλα κενά και πόνο. Οι αφηγητές συμμετείχαν σε μια πομπή από πενθούντες που περιπλανώνταν σε έναν άδειο κόσμο. Τι είδους σιωπή ξεπερνούσαν, γιατί έκλαιγαν τόσο, γιατί ήταν τόσο αναστατωμένοι;

Ένα άλλο ζήτημα που αφορά την ιστορικότητα είναι η πλαίσιο της έγκλησης. Ο ρατσισμός –ο οποίος έχει εγκατασταθεί στην κυρίαρχη πολιτική μέσω του αντιμεταναστευτικού λόγου και της θεσμοποίησης από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα– εμφανίστηκε αρχικά ως ένα φαινόμενο που αποδιδόταν στους νεοναζί. Η εναντίωση στους πρόσφυγες πρόσφερε τη γέφυρα ανάμεσα στις ακραίες εθνικιστικές ομάδες και την αξιοπρεπή κοινή γνώμη.

Το ζήτημα των αναπαραστάσεων στα μίντια και η θεσμική αφάνεια των αλβανών μεταναστών είχε καταστροφικά αποτελέσματα για την ταυτότητά τους. Η τακτική του *passing* –του να περνάς δηλαδή για άλλος– εγκαθιδρύθηκε ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της αλβανικής υποκειμενικότητας. Οι πληροφορήτριες είτε έκρυβαν ότι ήταν Αλβανίδες είτε προσπαθούσαν να διαφοροποιηθούν από τους Αλβανούς:

Και απεχθανόμουν λίγο τους Αλβανούς, έτσι να μην έχω πολλές σχέσεις, για να μην φαινόμουν ότι και εγώ είμαι... Αλβανίδα. Αυτό το ντρεπόμουν και το φοβόμουν λόγω για τα χαρτιά ή ... επειδή ένιωθα πολύ κατώτερη, αλλά τώρα όχι πια. (Ανιέζα).

Αγγελική: Που να ήξερα εγώ; Εμένα έτσι στο λεωφορείο... Εμένα ποτέ δεν με πήραν για Αλβανίδα έτσι στα έξω...

Μάγια (κόρη της Αγγελικής): «Την καταλάβανε στην ομιλία ...παπ.. εκεί.... 'Αλβανίδα είσαι εσύ; Δεν φαίνεσαι!'... 'Γιατί, ρε παιδιά, τι έχουν οι Αλβανοί;',... 'να δεν φαινόσαστε καθόλου'... τι έχουν οι Αλβανοί; Άνθρωποι...».⁷⁰

Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον ότι η δεύτερη γενιά αρνείται το *passing*, αντιστέκεται σε αυτό και διαφοροποιείται από την πρώτη γενιά. Εκφράζει έναν λόγο περηφάνειας και διαφοροποίησης εντός της αλβανικής ταυτότητας, επωμίζεται, για παράδειγμα, την queer αλβανική ταυτότητα. Εξαιρετικό ενδιαφέρον είχε η εκδήλωση των ΑΣΚΙ για τη συγκρότηση του Αρχείου Αλβανικής Μετανάστευσης και η έκθεση «Μια σακούλα γεμάτη τηλεκάρτες» που εγκαινιάστηκε στις 18 Σεπτεμβρίου και επιμελήθηκαν η Πάτι Βαρδάμη και η Ιλιρίντα Μουσαράι.⁷¹

Το πλαίσιο της ομιλιακής πράξης δεν είναι ποτέ εντελώς καθορισμένο από

70. Ποθητή Χαντζαρούλα, «Η έμμισθη οικιακή εργασία και οι προσλήψεις της ιδιότητας του πολίτη από τις αλβανίδες μετανάστριες στην Ελλάδα», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Πολιτικές της καθημερινότητας: Σύνορο, σώμα και ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014, 320-344.

71. <https://www.askiweb.eu/index.php/el/2015-09-21-08-27-59/2015-09-21-09-40-15/412-mia-sakoula-tilekartes> (τελευταία πρόσβαση 17/01/2026).

πριν. Η πράξη της ομιλίας μπορεί να λάβει μια μη αναμενόμενη και μια μη συνηθισμένη σημασία, να λειτουργήσει σε πλαίσια στα οποία δεν ανήκε. Μια κατηγορία ενδέχεται να παραγάγει μια αναπάντεχη απόκριση, μπορεί κατά την εκφορά της από διαφορετικά υποκείμενα να αποτελέσει μια πολιτική υπόσχεση, να επαναξιολογήσει τις κατηγορίες. Η έγκληση δίνει μια δυνατότητα κοινωνικής ύπαρξης, εισάγει το υποκείμενο σε μια νέα χρονικότητα, η οποία δεν αποτελεί προσαρμογή στις απαιτήσεις της εξουσίας.

Οπότε τα συναισθήματα φωτίζουν πολύ σημαντικές όψεις της ταυτότητας και της ιδιότητας του πολίτη, μιας μειονοτικής θέσης, της κίνησης μεταξύ θέσεων, της συμμετοχής σε έναν πολιτισμό και μια γλώσσα. Φωτίζουν την επαναδιαπραγμάτευση των ταυτοτήτων. Δεν μιλούν μόνο για το μειονοτικό, αλλά μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη μετατόπιση των οριοθετήσεων του τι συνιστά εθνική ταυτότητα.

[κενή σελίδα]

ΔΙΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

επιμ. Πολυμέρης Βόγλης

[κενή σελίδα]

ΟΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1854-1912

Λεωνίδας Μοίρας

Τα τελευταία χρόνια οι οθωμανολογικές σπουδές γνωρίζουν μεγάλη άνθηση παγκοσμίως. Η ανάπτυξη του αντικειμένου οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες, από το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τις αυτοκρατορίες έως το άνοιγμα των οθωμανικών αρχείων στους ερευνητές και τη διεύρυνση της δεκτικότητας του γνωστικού πεδίου στις νέες ιστοριογραφικές κατηγορίες, όπως η ιστορία του φύλου, οι πολλαπλές ταυτότητες, οι περιθωριακές ομάδες, η πληθυσμιακή κινητικότητα, οι ασθένειες και η περιβαλλοντική ιστορία. Η άνθηση αυτή αντικατοπτρίζεται σε ερευνητικά προγράμματα, διδακτορικές διατριβές, στοχαστικές και αναστοχαστικές αυτοτελείς εκδόσεις, εξειδικευμένα επιστημονικά περιοδικά, καθώς και στη θεραπεία του αντικειμένου στην πλειονότητα των πανεπιστημιακών και ερευνητικών ιδρυμάτων.

Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της διεθνικής ιστορίας τις τελευταίες δεκαετίες μας έδωσαν τη δυνατότητα να εμπλουτίσουμε τις γνώσεις μας όσον αφορά διάφορες πτυχές της Οθωμανικής Ιστορίας, όπως η ενσωμάτωση της αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, η επανατοποθέτησή της στο κέντρο ενός παγκόσμιου ιστού αλληλοσυνδεόμενων ιστοριών και η κινητικότητα των πληθυσμών. Αυτή η τελευταία πτυχή έχει ωφεληθεί ιδιαίτερα από την εξέλιξη της διεθνικής ιστορίας, η οποία έρχεται να συμβάλει στη σφαιρικότερη κατανόηση των μεταναστεύσεων και των προσφυγικών μετακινήσεων μουσουλμανικών πληθυσμών εντός και προς την επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στο παρόν άρθρο παρατίθενται ορισμένες πληροφορίες σχετικά με τις εγκαταστάσεις τουρκικής καταγωγής πληθυσμών από την Κριμαία, Τάταρων και Νογκάι, καθώς και Κιρκάσιων στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων¹, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1854-1912. Παρουσιάζεται ακροθιγώς το ιστορικό πλαίσιο και γίνεται σύντομη αναφορά στους λόγους και στα κίνητρα που οδήγησαν στην απόφαση των οθωμανικών αρχών να εγκαταστήσουν μουσουλμάνους στο παραπάνω βιλαέτι. Επίσης, επισημαίνονται οι θεσμοί που συγκροτήθηκαν για τη διαχείριση του προσφυγικού φαινομένου και περιγράφεται η διαδικασία και οι συνθήκες υποδοχής και εγκατάστασης των μουσουλμανικών πληθυσμών, καθώς κι οι δυσχέρειες που αντιμετώπισε η υλοποίηση της μεταναστευτικής πολιτικής των Οθωμανών.

Στόχος δεν είναι η ενδελεχής ανάλυση του ζητήματος, αλλά η παρουσίασή του μαζί με την κατάθεση ορισμένων προτάσεων που θα οδηγήσουν στην πολύπλευρη εξέταση του ζητήματος και την αντικατάσταση της εθνοκεντρικής αφήγησης. Υπό αυτές τις ερευνητικές προϋποθέσεις, το ζήτημα μπορεί να μελετηθεί ενταγμένο αρμονικά στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των διάδοχων βαλκανικών κρατών, βάσει των νέων ιστοριογραφικών τάσεων, ενώ σημαντικά θα είναι τα οφέλη αναφορικά με τον εμπλουτισμό της ελληνικής ιστοριογραφίας, όπου η πλειονότητα των σχετικών μελετών αδυνατεί να ξεφύγει από το βαρυτικό πεδίο της Ελληνοτουρκικής Ανταλλαγής Πληθυσμών (1923).

Το στενό πλαίσιο αναφοράς και μελέτης του προσφυγικού φαινομένου στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία οφείλεται εν μέρει στους περιορισμούς που θέτει ο μεθοδολογικός εθνικισμός, στην τάση δηλαδή των ερευνητών να αναλύουν τις ιστορικές διεργασίες μέσα στα περιχαρακωμένα όρια του σύγχρονου έθνους-κράτους. Αυτή η προσέγγιση περιορίζει την έρευνα στα πολιτικά, γεωγραφικά, κοινωνικά και πολιτισμικά σύνορα των νεωτερικών κρατών, τα οποία, ωστόσο, είναι ανεπαρκή για την ανάλυση των σύνθετων πραγματικοτήτων του παρελθόντος.²

Η εξέταση των πληθυσμιακών μετακινήσεων στο πλαίσιο του έθνους-κράτους οδηγεί συχνά στη διάρθρωση της αφήγησης με όρους «εθνικής και ανθρωπιστικής τραγωδίας ή εποποιίας» και παρεμποδίζει τη διεύρυνση του

1. Για τα γεωγραφικά όρια και τις διοικητικές μεταβολές στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων, βλ. Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003.

2. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. ενδεικτικά, Umüt Özkirimli, *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2005· Anna Amelina κ.ά (επιμ.), *Beyond Methodological Nationalism. Research Methodologies for Cross-Border Studies*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2012.

πεδίου αναφοράς. Για παράδειγμα, οι μετακινήσεις πληθυσμών που δεν «πληρούν τα εθνικά κριτήρια», που δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και ελληνόφωνοι, συνήθως δεν βρίσκονται στο επίκεντρο της εθνικής ιστοριογραφίας ή αγνοούνται εντελώς. Κατά τον ίδιο τρόπο, διάφορες ενέργειες του ελληνικού κράτους, όπως για παράδειγμα η δημογραφική μηχανική που εφάρμοσε στις προσαρτηθείσες περιοχές της Μακεδονίας μετά από τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, με στόχο την επίτευξη της πληθυσμιακής συνοχής, την ενίσχυση της οικονομικής απόδοσης και τη διατήρηση των επιθυμητών για τις κρατικές αρχές θρησκευτικών και πολιτισμικών αναλογιών, παρουσιάζονται ως «καινοτομίες» των ελληνικών αρχών, ενώ παραβλέπεται το προηγούμενο ανάλογων αυτοκρατορικών πολιτικών.³

Για όλους τους παραπάνω λόγους η μελέτη της εγκατάστασης των μουσουλμανικών πληθυσμών στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων πρέπει να γίνει συνδυαστικά, εξετάζοντας την τοπική και την εθνοθρησκευτική διάσταση του ζητήματος με τη διεθνική. Με τον όρο τοπικότητα εννοείται καταρχάς ο ενιαίος γεωγραφικός χώρος υποδοχής των προσφύγων, ο οποίος ταυτίζεται με τα διοικητικά όρια του Βιλαετίου των Ιωαννίνων πριν από τον κατακερματισμό του μεταξύ των γειτονικών βαλκανικών κρατών, της Ελλάδας και της Αλβανίας. Άμεσα συνυφασμένες με τον χώρο ήταν οι προσπάθειες για τον εντοπισμό των περιοχών στις οποίες εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, η διαδικασία παραχώρησης αγροτεμαχίων προς καλλιέργεια και ορόλος που διαδραμάτισαν οι πρόσφυγες στην αναδιαμόρφωση του αστικού και αγροτικού τοπίου με την ίδρυση νέων οικισμών, την εισαγωγή καινούργιων καλλιεργειών και την εφαρμογή νέων αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών.

Η εθνοθρησκευτική διάσταση του φαινομένου στοχεύει στο να φωτίσει τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στη δημογραφική σύνθεση του Βιλαετίου των Ιωαννίνων και να σκιαγραφήσει τις σχέσεις των προσφύγων με τους ντόπιους πληθυσμούς, εστιάζοντας τόσο στη συνεργασία τους πάνω σε ποικίλα ζητήματα όσο και τις εντάσεις που προκλήθηκαν μεταξύ των διαφορετικών εθνοθρησκευτικών ομάδων και αφορούσαν κυρίως στο δικαίωμα εκμετάλλευσης της γης.

Επίσης, η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει ότι σε ορισμένες περιοχές της βόρειας Βαλκανικής η ανέχεια και οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης οδήγησαν αρκετούς πρόσφυγες –κυρίως Καυκάσιους– στην εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών και στην έξαρση της ληστείας. Άλλοι πάλι εντάχθηκαν σε

3. Για μια σφαιρική προσέγγιση στο θέμα της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, μαζί με την κριτική στην «παραδοσιακή» βιβλιογραφία, βλ. Onur Yıldırım, *Diplomacy and Displacement. Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2006.

ομάδες ατάκτων (*başibozuk*) και πρωταγωνίστησαν σε πράξεις βίας εναντίον των χριστιανών, ιδιαίτερα σε περιόδους ανάφλεξης του Ανατολικού Ζητήματος.⁴ Ο εντοπισμός παρόμοιων περιστατικών στην περιοχή της Ηπείρου θα συμβάλει στη σκιαγράφηση μιας σφαιρικότερης εικόνας σχετικά με τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων εθνοθρησκευτικών ομάδων στην ύστερη οθωμανική περίοδο. Τέλος, μια ακόμα παράμετρος αφορά στην ανάδειξη των προσπαθειών που κατέβαλε η αυτοκρατορική κυβέρνηση στην κατεύθυνση της «αποσύνθεσης» της φυλετικής ταυτότητας και την αντικατάστασή της με μια οθωμανική, με τελικό στόχο την τόνωση του αισθήματος αφοσίωσης στην οθωμανική πατρίδα και την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας,

Για την εμβάθυνση και την πληρέστερη κατανόηση των παραπάνω πτυχών απαραίτητη είναι η συνδυαστική μελέτη τους με την υπερεθνική και διεθνική φύση του ζητήματος. Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται καταρχάς η επίδραση του προσφυγικού φαινομένου στις σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Ρωσία και η ανίχνευση των αντιδράσεων της Ιταλίας και της Αυστροουγγαρίας, οι οποίες αντιλαμβάνονταν την ευρύτερη περιοχή της Αλβανίας ως ζώνη δικής τους επιρροής.

Άλλος στόχος είναι η διερεύνηση του ρόλου που έπαιξε ο ελληνικός αλυτρωτισμός, και η συνακόλουθη διάχυσή του στην αυτοκρατορική επικράτεια, στην απόφαση των οθωμανικών αρχών να προχωρήσουν σε εγκαταστάσεις μουσουλμάνων στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων. Ανάλογη σημασία φέρει η ιχνηλάτηση των αντιδράσεων του ελληνικού κράτους απέναντι στη μεταναστευτική πολιτική των Οθωμανών. Επιπλέον, η διεθνική φύση του ζητήματος είναι άμεσα συνυφασμένη με τις εξελίξεις που ακολούθησαν τη διάλυση του κοινού γεωπολιτικού χώρου και τον κατακερματισμό του πολιτισμικού συνεχούς του. Η μετάβαση από τον αυτοκρατορικό κόσμο σε αυτόν του έθνους-κράτους είχε ως συνέπεια την αναδιαπραγμάτευση των ταυτοτήτων των προσφύγων και την ανανοηματοδότηση της έννοιας της πατρίδας, από πολιτισμική και τοπική σε εθνική και πολιτική οντότητα. Τέλος, η αναζήτηση της τύχης των πληθυσμών αυτών που προσπάθησαν να επανεφεύρουν τους εαυτούς τους στην περίοδο μετά από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας του αλβανικού κράτους, αναμένεται να προσφέρει μια διεισδυτική ματιά στην επαναξιολόγηση ζητημάτων που σχετίζονται με τη διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσης των προσφύγων στο νέο θεσμικό πλαίσιο του εθνικού κράτους.

4. Vladimir H. Troyansky, *Empire of Refugees. North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2024, 89-116.

Οθωμανική Αυτοκρατορία: ένα κράτος «εν κινήσει»

Η πληθυσμιακή κινητικότητα εντός και προς την επικράτεια του οθωμανικού κράτους υπήρξε εγγενές χαρακτηριστικό της αυτοκρατορίας, ήδη από την περίοδο της ανάδυσής της. Ενδεικτικό παράδειγμα υπήρξε η υποχρεωτική μετοικεσία μουσουλμάνων της Ανατολίας στις νεοκατακτηθείσες περιοχές των Βαλκανίων (*sürgün*) για δημογραφικούς, οικονομικούς και στρατηγικούς σκοπούς. Ο συστηματικός εκτοπισμός και η μετεγκατάσταση των μουσουλμάνων αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες μεθόδους της οθωμανικής κατάκτησης.⁵ Στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα πολυάριθμοι εβραϊκοί πληθυσμοί από την Ιβηρική Χερσόνησο και από τη Νάπολη (Σεφαραδίτες), καθώς και από διάφορες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και της Ρωσίας (Ασκενάζι) έγιναν δεκτοί από τους σουλτάνους και βρήκαν άσυλο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁶

Τα μεταναστευτικά κύματα προς την αυτοκρατορική επικράτεια αυξήθηκαν στα τέλη του 18ου αιώνα, μετά την προσάρτηση της Κριμαίας από τους Ρώσους (1783) και συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση στις αρχές επόμενου αιώνα, ως αποτέλεσμα των Ρωσοοθωμανικών Πολέμων των ετών 1806-1812 και 1828-1829. Οι μεταναστεύσεις που σημειώθηκαν περιορίζονταν σε μετακινήσεις πληθυσμών, οι οποίοι ακολουθούσαν την υποχώρηση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων και πραγματοποιούνταν μέσα στην επικράτεια των όμορων με τις πολεμικές επιχειρήσεις βιλαετίων. Σε αυτές τις συνθήκες, η εγκατάσταση και η αποκατάσταση των προσφύγων πραγματοποιούνταν σε τοπικό επίπεδο, μέσω πρωτοβουλιών και μεμονωμένων ενεργειών των περιφερειακών αξιωματούχων της τοπικής διοίκησης.⁷

Η κατάσταση άλλαξε ριζικά μετά από το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), όταν τα μεταναστευτικά κύματα των μουσουλμάνων κατέγραψαν ραγδαία αύξηση. Αυτό οφειλόταν καταρχάς στην επεκτατική πολιτική της Ρωσίας αρχικά στην Κριμαία και έπειτα στον Καύκασο, η οποία κορυφώθηκε το 1864 με τη λήξη του αποκαλούμενου Πολέμου του Καυκάσου (1817-1864).

5. Ömer L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler» (Οι εκτοπισμοί ως μέθοδος μετεγκατάστασης και αποικιοποίησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία), *İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1953), 56-79.

6. Mark A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Φράιμπουργκ, K. Schwartz, 1980.

7. Kemal Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays*, Λάιντεν, Brill, 2002, 752-782.

Η νικηφόρα προέλαση των ρωσικών στρατευμάτων στον Βόρειο Καύκασο οδήγησε στην κατάλυση των εκεί ανεξάρτητων μουσουλμανικών κρατικών οντοτήτων (το Ιμαμάτο του Καυκάσου και της Δημοκρατίας της Καυκασίας) και στην προσάρτησή τους στην επικράτεια του τσάρου. Οι εξελίξεις αυτές και τα μέτρα «εκρωσισμού» της περιοχής που υιοθετήθηκαν από το τσαρικό καθεστώς οδήγησαν τους μουσουλμάνους στη μαζική έξοδο. Η πλειονότητα των προσφύγων αναζήτησε άσυλο στα οθωμανικά εδάφη. Ενδεικτικά, μεταξύ των ετών 1863-1865 μισό εκατομμύριο πρόσφυγες από την περιοχή του Καυκάσου κατέφυγαν στην αυτοκρατορική επικράτεια.⁸

Από την πλευρά της η Πύλη ενθάρρυνε τη μετανάστευση μουσουλμάνων, προκειμένου να αναζωογονήσει το εμπόριο και να αυξήσει το εργατικό δυναμικό και τις παραγωγικές δυνάμεις του κράτους, μέσω της εγκατάστασης προσφύγων σε χέρσες εκτάσεις. Επιπλέον, οι τουρκικής καταγωγής πρόσφυγες αποτελούσαν για την οθωμανική κυβέρνηση μια νέα και μεγάλη δεξαμενή στρατολόγησης ανδρών, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι για τη στελέχωση και την ενίσχυση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων. Τέλος, οι αξιωματούχοι της Πύλης επιθυμούσαν να αλλάξουν τη δημογραφική σύνθεση των περιοχών που η πλειονότητα των κατοίκων ήταν χριστιανοί. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι τις μαζικές μετακινήσεις μουσουλμάνων ενθάρρυνε η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων και συγκεκριμένα η συγκατάθεσή τους στη μεταναστευτική πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η συνδρομή τους στη μεταφορά προσφύγων με ευρωπαϊκά πλοία.⁹

Οι μεταρρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου του Τανζιμάτ, όπως για παράδειγμα η «Εκκληση για την Εγκατάσταση των Προσφύγων» (*Tavattun Çağrısı*, 1856), ο «Νόμος περί Μετανάστευσης» (*Muhaceret Nizamnamesi*, 1857), η σύσταση «Κτηματολογίου» (*Tapu Nizamnamesi*, 1859), η ίδρυση της Επιτροπής Προσφύγων (*Muhacir Komisyonu*, 1860), και ο Κανονισμός περί Οθωμανικής Υπηκοότητας (*Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu*, 1869), δημιούργησαν το θεσμικό πλαίσιο για την εγκατάσταση, την αποκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁰

8. VI. Troyansky, *Empire of Refugees*, ό.π., 23-55.

9. Στο ίδιο, 68-86.

10. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Fuat Dündar, *Hicret, Din ü Devlet. Osmanlı Göç Politikası, 1856-1908* (Μετανάστευση, θρησκεία και κράτος. Η μεταναστευτική πολιτική του οθωμανικού κράτους, 1856-1908), Κωνσταντινούπολη, İletişim, 2021, 35-75.

Οι εγκαταστάσεις μουσουλμανικών πληθυσμών στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων

Η πλειονότητα του πρώτου κύματος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στις ΒΔ επαρχίες της Βαλκανικής Χερσονήσου και στη Μικρά Ασία. Ωστόσο, σχετικά άγνωστο ζήτημα στη διεθνή βιβλιογραφία αποτελούν οι ενέργειες της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης για τη μεταφορά μουσουλμάνων στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων. Στους παραπάνω λόγους που ενθάρρυναν τη μετεγκατάσταση μουσουλμάνων μπορούμε να προσθέσουμε τις ιδιάζουσες συνθήκες που προκαλούσε η πολιτική και ιδεολογική αντιπαράθεση των Οθωμανών με τον ελληνικό αλυτρωτισμό.

Μετά από την κατάπιξη των εξεγέρσεων στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία το 1854, ο Φουάτ Πασάς, ο εξουσιοδοτημένος από την Πύλη αξιωματούχος για την αποκατάσταση της τάξης, συνέταξε ένα υπόμνημα με το οποίο αποτιμούσε τα αίτια που προκάλεσαν τις ταραχές, συνόψιζε την κατάσταση που επικρατούσε στη Θεσσαλία και πρότεινε μέτρα για την αποφυγή της επανάληψης παρόμοιων γεγονότων. Σε αυτό σημείωσε, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

Τα περισσότερα χωριά που βρίσκονται στους πρόποδες των Αγράφων, καθώς επίσης και άλλα χωριά διαφόρων καζάδων πυρπολήθηκαν από τους ληστές [οι Έλληνες και οι Ελληνορθόδοξοι υπήκοοι του σουλτάνου που συμμετείχαν στην εξέγερση], ενώ τα υπάρχοντα των κατοίκων τους λεηλατήθηκαν. Οι κάτοικοι αυτοί συνέρρευσαν στη Λάρισα και σε άλλες κωμοπόλεις [...] Οι κάτοικοι των χωριών που κάηκαν ήταν μουσουλμάνοι και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν οδήγησαν στην αποδυνάμωση του μουσουλμανικού στοιχείου της περιοχής. Τα μουσουλμανικά χωριά των Αγράφων βρίσκονται στην πρώτη γραμμή των συνόρων, τώρα όμως, με την εγκατάλειψή τους, δεν έχει μείνει κανένας για να μεταφέρει πληροφορίες στο κέντρο σε περίπτωση που συμβεί κάτι.¹¹

Η οθωμανική κυβέρνηση επιχείρησε να αντισταθμίσει τη μείωση των μουσουλμανικών πληθυσμών στη Θεσσαλία εγκαθιστώντας στην περιοχή έναν μικρό αριθμό Τάταρων προσφύγων το 1854. Στα 1867-1868 καταγράφηκαν νέες εγκαταστάσεις Κιρκάσιων.¹² Τη δεκαετία αυτήν, οι ανησυχίες των οθωμανικών αρχών σχετικά με την αύξηση της επιρροής του ελληνικού αλυτρωτισμού στην Ήπειρο είχαν ενταθεί, ιδιαίτερα μετά από την ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων

11. Ali F. Türkgeldi. *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye* τόμ. 3 (Σημαντικές πολιτικές υποθέσεις), Bekir Sıtkı Baykar (επιμ.) Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu, 1987, 110-114.

12. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Απόπειρες εποικισμού της Ηπείρου με μουσουλμανικούς πληθυσμούς (τέλη 19ου αιώνα)», *Δωδώνη* 17 (1988), 120.

και τις επαναστατικές κινήσεις που παρατηρήθηκαν στην ελληνοοθωμανική μεθόριο κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης.

Ένας οθωμανός γραφειοκράτης και υπέρμαχος των μεταρρυθμίσεων με καταγωγή από τον Αυλώνα, ο Ισμαήλ Κεμάλ Μπέης,¹³ θεωρώντας τους αλβανικής καταγωγής κατοίκους του Βιλαετίου των Ιωαννίνων ευάλωτους στην επιρροή που ασκούσε ο ελληνικός αλυτρωτισμός, υπέβαλε το 1866 ένα υπόμνημα στην Πύλη. Με αυτό ζητούσε την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων ως ανάχωμα ενάντια στις προσπάθειες χειραγώγησης των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου από το ελληνικό κράτος. Συγκεκριμένα, τάχθηκε υπέρ της απαγόρευσης της διδασκαλίας της ελληνικής ιστορίας στα σχολεία των Ελληνορθόδοξων, εισηγήθηκε την ίδρυση μουσουλμανικών σχολείων, την υποχρεωτική διδασκαλία της οθωμανικής γλώσσας και την υλοποίηση έργων υποδομής ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της οικονομίας και την επίτευξη της ευημερίας των υπηκόων που ζούσαν στην περιοχή της Ηπείρου.¹⁴

Ένας άλλος αξιωματικός της Πύλης, περισσότερο γνωστός για το ιστοριογραφικό του έργο, ο Τζεβντέτ Πασάς, θεωρούσε το ορθόδοξο Ισλάμ μέσο για την επαναχάραξη των σχέσεων μεταξύ του κέντρου και της Αλβανίας.¹⁵ Ωστόσο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν διέθετε στην περιοχή αρκετούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αντίβαρο στις φυγόκεντρες τάσεις των υπόλοιπων εθνοθρησκευτικών ομάδων. Η Πύλη έσπευσε να καλύψει το κενό αυτό με εγκαταστάσεις προσφύγων από τον Καύκασο και την Κριμαία, οι οποίοι κατά τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν εισρεύσει μαζικά στην αυτοκρατορική επικράτεια. Μπορούμε συνεπώς να υποστηρίξουμε ότι η εγκατάσταση των πληθυσμών αυτών στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων συνιστούσε και ένα είδος δημογραφικής μηχανικής που στόχευε στην αύξηση της παρουσίας των μουσουλμάνων ως «αντίδοτο» στην προπαγάνδα ελληνικού αλυτρωτισμού στους Ρωμιούς της περιοχής, στην ενίσχυση του σουνιτικού ορθόδοξου Ισλάμ ενάντια στην επιρροή των Μπεκτασήδων και στην αναζωογόνηση της καχεκτικής οικονομίας.

13. Πρόκειται για τον Ισμαήλ Κεμάλ Μπέη, ο οποίος μεταγενέστερα υπήρξε ενεργό μέλος του Κινήματος των Νεότουρκων, ενώ το 1912 ανακήρυξε την ανεξαρτησία της Αλβανίας. Η περίπτωση του αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ανθρώπου που είχε διαμορφώσει πολλαπλές συλλογικές ταυτότητες και αναζητούσε λύσεις σε φαινομενικά ασύμβατα σχήματα, γεγονός, όμως, που δεν θεωρούνταν παράδοξο μέσα στα ταραχώδη χρόνια των εθνικών ανταγωνισμών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Λεωνίδας Μοίρας, *Η Μεγάλη Ιδέα από την πλευρά των Οθωμανών*, Αθήνα, Τόπος, 2024, 235.

14. Yüksel Nizamoglu, «Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları» (Τα υπομνήματα που ετοιμάστηκαν σχετικά με την κατάσταση του Βιλαετίου των Ιωαννίνων και τα αποτελέσματά τους), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2013), 203-207.

15. George W. Gawrych, *Η Ημισέληνος και ο Αετός: Οθωμανική εξουσία, Ισλάμ και οι Αλβανοί, 1874-1913*, μτφρ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Αθήνα, Παπαζήσης, 2008, 177.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 οι αξιωματούχοι της Πύλης επεξεργάστηκαν ένα σχέδιο που προέβλεπε την εγκατάσταση Νογκάι πληθυσμών στις πεδιάδες της Θεσσαλίας, ενώ οι τοποθετήσεις Κιρκάσιων φαίνεται ότι συνεχίστηκαν εν μέσω της μεγάλης Ανατολικής Κρίσης (1876). Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη ανησυχία της ελληνικής κυβέρνησης. Η διπλωματική αντιπροσωπεία στο Λονδίνο ζήτησε από τον Άγγλο υπουργό εξωτερικών Στάνλεϊ να μεσολαβήσει «υπέρ των ελληνικών δικαιών [...] και να αποτρέψει τις απόπειρες εποίκισμού της Θεσσαλίας και της Ηπείρου», προσθέτοντας ότι «οι Κιρκάσιοι εισίν νομάδες και ο συνήθης αυτών βίος συνίσταται εις επιδρομάς και δηώσεις».¹⁶

Οι σχετικές συζητήσεις μεταξύ της ελληνικής και της βρετανικής πλευράς υπήρξαν πολύμηνες και συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του 1876. Το θέμα απέκτησε μεγάλη δημοσιότητα στον ρωμέικο και στον ελληνικό Τύπο. Η πρώτη εφημερίδα που το ανέδειξε ήταν ο «Φάρος του Βοσπόρου». Στη συνέχεια η είδηση αναπαράχθηκε από το σύνολο των εφημερίδων του ελληνικού κράτους, έπειτα από ενημέρωση του Έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Ανδρέα Κουντουριώτη και, σύμφωνα με αναφορά του Οθωμανού πρεσβευτή στην Αθήνα, προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση τόσο στην κοινή γνώμη όσο και στην πολιτική ηγεσία του Βασιλείου. Οι αθηναϊκές εφημερίδες εξέλαβαν τις εγκαταστάσεις Κιρκάσιων στην περιοχή των Τρικάλων και των Ιωαννίνων ως «απόπειρες αποικιοποίησης» της Θεσσαλίας και της Ηπείρου και χαρακτήρισαν τις ενέργειες αυτές «πρόκληση κατά της Ελλάδας», γεγονός που υποχρέωσε τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας να προβεί σε διάβημα διαμαρτυρίας. Οι αξιωματούχοι της Πύλης έσπευσαν να διαψεύσουν τις κατηγορίες που τους αποδίδονταν.¹⁷

Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι η πολιτική εγκατάστασης μουσουλμάνων στην Ήπειρο συνεχίστηκε στα χρόνια που ακολούθησαν την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1881). Λίγο πριν από το ξέσπασμα του Πολέμου το 1897, ο Έλληνας πρόξενος στη Νικομήδεια ενημέρωσε την κυβέρνησή του για το γεγονός ότι η Πύλη είχε εξουσιοδοτήσει τον ντόπιο μουτασαρίφη να συγκεντρώσει Καυκάσιους και Λαζούς, με σκοπό την μετεγκατάστασή τους στην περιοχή της Ελασσόνας. Παρομοίως, στις αρχές του 1898 ο Έλληνας πρόξενος στα Γιάννενα, Γ. Δοκός, πληροφόρησε το Υπουργείο Εξωτερικών για τη διαταγή που είχε λάβει ο διοικητής του βιλαετίου Οσμάν Φεβζί Πασάς να

16. ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1876/45.1, αρ. φ. 347.

17. Πρώην Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας στην Κωνσταντινούπολη (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) και νυν Κρατικά Αρχεία της Προεδρίας της Τουρκικής Δημοκρατίας (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri), Οθωμανικό Αρχείο (BOA), με τον ταξινομικό αριθμό HR.SYS 1693-1, 9 Αυγούστου 1876.

μελετήσει το ζήτημα εγκατάστασης μουσουλμάνων σε διάφορες περιοχές της Ηπείρου. Ο Δοκός πρόσθεσε ότι σε αυτήν τη γεωγραφική έκταση δεν υπήρχαν εκτεταμένες και εύφορες δημόσιες γαίες που θα μπορούσαν να παραχωρηθούν για καλλιέργεια και νομή σε πρόσφυγες και παρατήρησε ότι η εγκατάστασή τους θα σηματοδοτούσε τον εκτοπισμό ντόπιων χριστιανικών πληθυσμών, ενδεχόμενο που έθεσε τις ελληνικές αρχές σε επιφυλακή.¹⁸

Αντίστοιχες πληροφορίες αποτυπώνονται και στις οθωμανικές πηγές. Ο επιθεωρητής του Υπουργείου Παιδείας στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων Ζιβέρ Μπέης σε μακροσκελές υπόμνημα που κατέθεσε στον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ Β' στα τέλη της δεκαετίας του 1890, πρότεινε διάφορα μέτρα για την ενίσχυση του ελέγχου της κεντρικής εξουσίας στην περιφέρεια. Σε αυτά συμπεριέλαβε την πρόταση για εγκατάσταση μουσουλμάνων προσφύγων από την Κριμαία στις πεδιάδες γύρω από το Μπεράτι και την περιοχή του Λούρου. Επίσης, ανέφερε στις αρχές την απόφαση που είχε ληφθεί σε τοπικό επίπεδο και αφορούσε στη σύσταση ενός νέου μουσουλμανικού χωριού σε απόσταση μίας ώρας από τα Γιάννενα, το οποίο θα αποτελούνταν από 300 νοικοκυριά, και ζήτησε την ανάληψη πρωτοβουλιών για την εγκατάσταση μεγαλύτερου αριθμού προσφύγων σε κατάλληλες για αγροτική εκμετάλλευση περιοχές εντός του Βιλαετίου των Ιωαννίνων.

Η διαδικασία της εγκατάστασης έπρεπε να πληροί ορισμένες προϋποθέσεις: οι πρόσφυγες όφειλαν να περνούν από υγειονομικούς ελέγχους και οι νεοϊδρυθέντες οικισμοί να αποτελούνται από 50, 200 ή 500 νοικοκυριά. Η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης δεν θα έπρεπε να επιτρέψει στους μουσουλμάνους να κατοικούν και να κατασκευάζουν οικίες έξω από τα καθορισμένα οικιστικά όρια. Ο Ζιβέρ Μπέης έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη γαλούχηση των προσφύγων με τις αξίες του οθωμανικού πολιτισμού και στην εκμάθηση των οθωμανικών τουρκικών. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο υποστήριξε ότι έπρεπε να αναμειχθούν με πληθυσμούς που μιλούσαν την τουρκική. Η τελευταία πρόταση, στο μέτρο που αυτή εφαρμόστηκε, πρέπει να συνάντησε αντιδράσεις από την πλευρά των προσφύγων, οι οποίοι ζητούσαν να εγκατασταθούν σε περιοχές που υπήρχαν κοινότητες ομοεθνών τους.¹⁹

Το βασικό κίνητρο του Οθωμανού αξιωματούχου πίσω από την πρόταση για εγκατάσταση μουσουλμάνων στο Βιλαέτι των Ιωαννίνων ήταν η καχυποψία που έτρεφε για τους μη σουνίτες μουσουλμάνους, και ιδιαίτερα για τους Μπεκτασήδες, τους οποίους ενέτασσε στην κατηγορία των οιονεί εσωτερικών

18. Ε. Νικολαΐδου, «Απόπειρες εποικισμού της Ηπείρου», ό.π., 122-123.

19. Y. Nizamoglu, «Yanya Vilayetinin Durumuna Dair», ό.π., 214-216.

εχθρών του κράτους. Οι απόψεις του Οθωμανού αξιωματούχου αποτελούν ένα μείγμα «οθωμανικού οριενταλισμού» και *realpolitik*,²⁰ αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα και τη διασύνδεση ποικίλων παραγόντων πίσω από τη μεταναστευτική πολιτική των Οθωμανών.

Οι έως τώρα διαθέσιμες πηγές και η υπάρχουσα βιβλιογραφία αφήνουν αναπάντητα αρκετά ερωτήματα. Ωστόσο, η ενσωμάτωση νέων πρωτογενών πηγών και η επεξεργασία τους μέσω της μεθοδολογικής μετατόπισης εκτός των διανοητικών ορίων του έθνους-κράτους, και σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο που περιγράφηκε στην εισαγωγή, θα συμβάλλει στη σφαιρικότερη κατανόηση ενός ζητήματος που αφορά στην ανθρώπινη κινητικότητα και φέρει πολλαπλές προεκτάσεις.

20. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Ussama Makdisi, «Ottoman Orientalism», *The American Historical Review* 107/3 (2002), 768-796.

[κενή σελίδα]

ΔΙΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Ανδρέας Λυμπεράτος

Σύμφωνα με μια διασταλτική θεώρηση, η διεθνική ιστορία μπορεί να ιδωθεί ως μια έννοια- ομπρέλα που περιλαμβάνει μια σειρά από ερευνητικά εργαλεία και προσεγγίσεις, από την ιστορική σύγκριση και τις πολιτισμικές μεταφορές έως τις διασυνδέσεις και τις διασταυρούμενες και μοιραζόμενες ιστορίες. Η έμφαση στην κινητικότητα που χαρακτηρίζει κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις, όπως και στη ρευστότητα των χωρικών πλαισίων αναφοράς της ιστορικής αφήγησης θέτει σημαντικά θεωρητικά και πολιτικά ζητήματα και προκαλεί κάθε σύγχρονο και σύγχρονη ιστορικό σε αναστοχασμό για τους στόχους, τις πρακτικές και τις μεθοδολογικές επιλογές που ακολουθεί. Συνιστώντας λιγότερο μια διακριτή μέθοδο και περισσότερο μια προοπτική ή προσέγγιση, η διεθνική ιστορία αποτελεί ταυτόχρονα και ίσως πάνω απ' όλα- μια «πραγματικότητα», όπως αυτό δηλώνεται στους εκατοντάδες τίτλους μελετών και βιβλίων της τελευταίας δεκαπενταετίας.

Το πώς και γιατί συνέβη αυτό είναι σίγουρα ένα ενδιαφέρον ζήτημα. Ένας λόγος είναι σίγουρα η γενικευμένη αίσθηση αλληλεξάρτησης πέραν των εθνικών συνόρων και η αμφισβήτηση της ισχύος των εθνών-κρατών στην εποχή της δεύτερης παγκοσμιοποίησης και του ύστερου καπιταλισμού. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι η επικαιρότητα και η επιδραστικότητα της «διεθνικής» προσέγγισης συνδέεται με την υποχώρηση των μεγάλων ιστορικών αφηγημάτων και ερμηνειών, χαρακτηριστικό που η διεθνική ιστορία μοιράζεται και με άλλα προγενέστερα ιστοριογραφικά ρεύματα - και που υπενθυμίζει τα σημαντικά ζητήματα για την φύση της έννοιας της

αιτιότητας με την οποία λειτουργεί η σύγχρονη ιστοριογραφία. Θα μπορούσε όμως κανείς να μιλήσει και πιο άμεσα για την ίδια την διεθνή εμπειρία και την αυξανόμενη κινητικότητα των νεότερων ιστορικών που, μέσα σε ένα γενικό περιβάλλον κρίσης των ανθρωπιστικών επιστημών και των εθνικών θεσμών θεραπείας τους, αγωνίζονται να χαράξουν την πορεία τους συλλέγοντας επί μακρῶ χρόνῳ εμπειρίες σε διάφορα μέρη του (δυτικού κυρίως) κόσμου, εκεί όπου τα πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα έχουν τη δυνατότητα να παρέχουν υποτροφίες και προσωρινή απασχόληση. Η προσωπική εμπειρία είναι σαν το νερό στην πέτρα, βρίσκει πάντοτε δίοδο στα γραπτά του ιστορικού. Στόχος ωστόσο αυτής της σύντομης εισήγησής μου δεν είναι να αναλύσω το γιατί η «διεθνή» ιστορία είναι εδώ, αλλά, ανταποκρινόμενος στο κάλεσμα του Πολυμέρη Βόγλη και της Ελληνικής Ένωσης Ιστορικών, να μοιραστώ μαζί σας κάποιες σκέψεις για το πώς η δική μου δουλειά και πορεία στην ιστορική έρευνα επικοινωνεί με τη διεθνή προσέγγιση αλλά και το τι προσπαθούμε να κάνουμε με τους συνεργάτες μου στο KENI και το Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κατ' αρχάς, ο μεθοδολογικός εθνικισμός –ο βασικός αντίπαλος της διεθνούς ιστορίας– ήταν αντικείμενο κριτικής αμφισβήτησης στην ιστοριογραφία πολύ πριν την εμφάνιση της ονοματισμένης «διεθνούς ιστορίας». Στη δική μου γενιά ιστορικών που διαμορφώθηκε πνευματικά στην ταραγμένη και μεταβατική δεκαετία του 1990, η αναμέτρηση με τις στρεβλώσεις και ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας που παρήγαγε η εθνικιστική ιστοριογραφία και αναπαρήγαγαν μαζικά οι εκλαϊκευτές της ήταν –για κάποιους τουλάχιστον από εμάς– όχι μόνο πνευματική χειραφέτηση και λόγος να ασχοληθούμε με την ιστορία, αλλά και κινητήρια δύναμη για σημαντικές υπερβάσεις και κατακτήσεις. Το έδαφος στην Ελλάδα είχε προφανώς προετοιμαστεί από λίγους πρωτοπόρους ιστορικούς της προηγούμενης γενιάς, αλλά και από τη δεξίωση των καινοτόμων θεωρητικών προσεγγίσεων στον εθνικισμό της δεκαετίας του '80. Η κριτική τότε –και αυτό αποτελεί μια σημαντική διαφορά από τις σύγχρονες διεθνικές προσεγγίσεις– εστιαζόταν κυρίως στον χρονικό και όχι τόσο στον χωρικό άξονα: αυτό που μας απασχολούσε και που θεωρούσαμε ως αιχμή της κριτικής –ειδικά στην Ελλάδα που ταλανίζεται ιδιαίτερα από το ιδεολόγημα της τρισχιλιετούς συνέχειας του ελληνικού έθνους– ήταν κυρίαρχα να αναδείξουμε την «νεωτερικότητα» του έθνους και όχι τόσο τους «διεθνικούς», γεωγραφικά και εννοιολογικά, όρους παραγωγής και συγκρότησής του, κάτι που στο πεδίο των ιδεών είχε κάνει η προηγούμενη γενιά της Δημαρικής παράδοσης και της «μετακένωσης» των διαφωτιστικών ιδεών, με διαφορετικά ωστόσο ιδεολογικά και πολιτικά διακυβεύματα. Το ζητούμενο ήταν –αντιθέτως– για μένα να διερευνηθούν όχι οι έξωθεν ιδεολογικές επιρροές, αλλά οι δυναμικές εξέλιξης της ίδιας της οθωμανικής κοινωνίας, που έκαναν δυνατό αυτόν τον μείζονα ιδεολογικό

μετασχηματισμό της εθνικής πολιτικοποίησης στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα –του περάσματος από το «μιλλέτ και το γένος στο έθνος», σύμφωνα με την κρατούσα ορολογία της εποχής.

Επέλεξα λοιπόν να μελετήσω τη γένεση της πρώτης μείζονος αντιπαράθεσης των εθνικισμών στα οθωμανικά Βαλκάνια, τη σύγκρουση του βουλγαρικού με τον ελληνικό εθνικισμό στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα, με το ερώτημα του πότε και του πώς – με την αφετηρία και την έμφαση, όπως ανέφερα, στον χρόνο, στη «νεωτερικότητα» του φαινομένου.¹ Ωστόσο, η ίδια η μελέτη του θέματος με οδήγησε αναπόφευκτα στο άνοιγμα του φάσματος της παρατήρησης, στην κίνηση του ερευνητικού βλέμματος στον χώρο από το τοπικό πλαίσιο στο αυτοκρατορικό, το ευρωπαϊκό και το διεθνές. Ο χώρος και το πλαίσιο της ερμηνείας έγιναν κεντρικά ερωτήματα της έρευνάς μου στην οικονομία και την κοινωνία που μελετούσα, για την κατανόηση της οποίας ήταν απαραίτητη η συνομιλία με θεωρητικές προσεγγίσεις που προβληματοποιούσαν την σχέση πόλης-υπαίθρου –όπως η μαρξική ανάλυση της μανιφακτούρας ή η θεωρία της πρωτοεκβιομηχάνισης– ή τη χωρική δυναμική του καπιταλιστικού μετασχηματισμού, όπως η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων του Immanuel Wallerstein, που μοιράζεται με τη διεθνική ιστορία τις οφειλές στην προσέγγιση του Fernand Braudel και της σχολής των Annales.

Την ίδια στιγμή η έννοια της «κινητικότητας», μιας κινητικότητας γεωγραφικής και κοινωνικής –και η σχέση των δύο είναι πάντα σημαντική–, έγινε κομβική ψηφίδα της ανάλυσής μου για την ανάδυση του εθνικισμού. Ξέρετε, στη σύγχρονη συζήτηση περί «διεθνικής ιστορίας» πολύ συχνά εστιάζουμε στις κινήσεις και τις κινητικότητες που διασχίζουν εθνικά σύνορα και αμφισβητούν τα εθνικά πλαίσια –λησμονώντας συχνά ότι οι ίδιοι οι εθνικισμοί και τα έθνη-κράτη συγκροτούνται στην περιοχή μας μέσα από διεργασίες κίνησης και κινητικότητας. Και εδώ δεν αναφέρομαι μόνο στην κίνηση των ιδεών ή στον ρόλο που οι ποικίλες «διασπορές» εκτός των οθωμανικών εδαφών –οι έμποροι και οι διανοούμενοι της Βιέννης, της Οδησού, του Κιέβου, του Βουκουρεστίου κ.ο.κ.– είναι γνωστό ότι έπαιξαν στην ανάδυση των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια. Αναφέρομαι και σε διεργασίες στο εσωτερικό του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού. Η ανάδυση του βουλγαρικού εθνικού κινήματος είναι π.χ. αδιανόητη αν δεν δούμε τόσο σε μικρο-επίπεδο (όπως π.χ. στη Φιλιππούπολη) όσο και σε επίπεδο αυτοκρατορίας την εσωτερική μετανάστευση και τη διάρρηξη των

1. Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2009.

αυτό-καταναλωτικών οικονομιών. Οι μετανάστες τεχνίτες και εργάτες από τον Αίμο και την Σρέντνα Γκορά που συγκρότησαν τη βουλγαρική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης αποτέλεσαν τον περιβάλλον γέννησης του βουλγαρικού εκκλησιαστικού κινήματος κατά του Πατριαρχείου και ζύμωσης και διάχυσης της ιδέας του βουλγαρικού έθνους.²

Η μεταγενέστερη μελέτη μου για την Στενήμαχο ανέδειξε επίσης την ανάγκη διαλεκτικής προσέγγισης της σχέσης κινητικότητας και συνόρων. Η παλινδρομική, «αμφίβια» –με τους όρους του Peter Sahlins³– κίνηση των αγροτών και εργατών γης μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ελλάδας, η οποία αναπτύχθηκε στο υπόβαθρο της αποσταθεροποιητικής ενσωμάτωσης της περιοχής στην παγκόσμια οικονομία, όχι μόνο υπήρξε καθοριστική για την εθνική πολιτικοποίηση των Στενημαχιτών Ρωμιών, αλλά ανάγκασε (μαζί με άλλες αντίστοιχες κινητικότητες σε μια σειρά άλλων περιπτώσεων) το Βασίλειο της Ελλάδος και την Οθωμανική αυτοκρατορία να εκμοντερνίσουν τους μηχανισμούς βιοπολιτικού ελέγχου του πληθυσμού τους. Τα σύνορα (νομικά και φυσικά) στην περιοχή παύουν να είναι μεθόριοι και αποκτούν την εθνοκρατική «αδρότητα» όχι λόγω κάποιας μεταφοράς του σχετικού μοντέλου από τη Δύση, αλλά ακριβώς λόγω της αυτενεργού κινητικότητας των πληθυσμών.⁴

Η τελευταία επισήμανση μου δίνει την ευκαιρία να σταθώ λίγο σε μια διάσταση που κάποιες διεθνικές προσεγγίσεις στο χώρο των Βαλκανικών σπουδών μοιράζονται με άλλα σύγχρονα ή παλαιότερα ρεύματα. Και αναφέρομαι εδώ στο φαινόμενο η προγραμματική αμφισβήτηση του μεθοδολογικού εθνικισμού να μας οδηγεί στο να υποτιμούμε τη δύναμη της εθνικιστικής ιδεολογίας, αλλά και την ενεργό εμπλοκή των πληθυσμών στην παραγωγή του έθνους στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα. Με το αφιέρωμά μας «Διά μέσω του έθνους και του κράτους» στο *Turkish Historical Review* το 2016 θελήσαμε να επισημάνουμε με μια προσέγγιση της «ιστορίας από τα κάτω» ότι η ιδέα του έθνους και ο εθνικισμός υπήρξαν οχήματα διεκδίκησης και πόλοι ισχυρής υπαρξιακής ταύτισης (και αυτό είναι κάτι που εξακολουθεί να υπάρχει). Η υποτίμησή τους αμφισβητεί την αυτενέργεια των υποκειμένων και τα υποβιβάζει σε καθεστώς πολιτικής «αηλικιότητας».⁵ Σε ό,τι

2. Στο ίδιο, ειδ. κεφάλαια 2, 3 et passim.

3. Peter Sahlins, "The Nation in the Village: State-Building and Communal Struggles in the Catalan Borderland during the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *The Journal of Modern History* 60 (1988), 234-263; Idem, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrénées*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1989.

4. Ανδρέας Λυμπεράτος, «Το έθνος στο βαλκανικό χωριό. Η εθνική πολιτικοποίηση στη Στενήμαχο του 19ου αιώνα» στο Άννα Μαχαιρά κ.ά. (επιμ.), *Το πνεύμα, πρωτοξάδελφος του γιακωβινισμού. Κείμενα αφιερωμένα στον Χρήστο Χατζηιωσήφ*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2023, 57-92.

5. «Nationalism from Below in the Late Ottoman Empire», *Turkish Historical Review* 7 (2016). Πρβλ. Andreas Lyberatos, «Book review of T. Dragostinova: Between Two Motherlands: Nationality

με αφορά προσωπικά, η εμπειρία της δεκαετίας του 1990 αλλά και η ανεπάρκεια της παράδοσης των παλαιότερων βαλκανιολόγων «περί φιλίας των βαλκανικών λαών», διαμόρφωσαν τη στέρεα πεποίθηση ότι τον εθνικισμό τον αμφισβητούμε και τον πολεμάμε καλύτερα με το να τον παίρνουμε στα σοβαρά, όχι με το να υποτιμάμε την κοινωνική και ιδεολογική του δύναμη. Τον αμφισβητούμε βέβαια και αναδεικνύοντας τις ανακολουθίες και αντιφάσεις του, με πρώτη και κύρια τη «διεθνική» διάσταση στην παραγωγή του έθνους και του εθνικισμού, μιας ιδεολογίας που ομνύει κατά τα άλλα πάντοτε στη μοναδικότητα και την ιδιοπροσωπία του οικείου κάθε φορά έθνους. Και αυτό συμβαίνει τόσο καταστατικά, όπως τόνιζε ήδη από το 1983 ο Benedict Anderson, όσο σε όλες τις φάσεις ανάπτυξής του, από τη φιλελεύθερη περίοδο του εθνικισμού μέχρι και τον συντηρητικό μετασχηματισμό του στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως μας έδειξε πολύ ωραία ο Παρασκευάς Ματάλας στην μελέτη του για τους κοσμοπολίτες εθνικιστές μαθητές και θιασώτες του Maurice Barrès.⁶

Αν η μελέτη του εθνικισμού και της εθνικής πολιτικοποίησης του 19ου αιώνα απαιτούσαν, λοιπόν, το άνοιγμα στον χώρο και τον προβληματισμό για τη διαλεκτική σχέση μεταξύ κινήσεων και αποκρυσταλλώσεων, η διερεύνηση άλλων πτυχών –κοινωνικών και πολιτισμικών– του νεωτερικού μετασχηματισμού στο χώρο των Βαλκανίων –στην οποία ανοίχτηκε σε δεύτερο χρόνο η ερευνητική μου δραστηριότητα– με έφερε ακόμη πιο άμεσα αντιμέτωπο με την προβληματική της διεθνικής ιστορίας. Η μελέτη των νεωτερικών μετασχηματισμών στην αντίληψη του χρόνου στα Βαλκάνια έθετε εξαρχής με πολύ πιο επιτακτικό τρόπο την ανάγκη θεωρητικής προσέγγισης «κινήσεων» και μεταφορών.

Το πλαίσιο μέσα από το οποίο αρχικά προσέγγισα το θέμα μου ήταν αυτό των «πολιτισμικών μεταφορών» του Michelle d' Espagne,⁷ επιχειρώντας μια διεύρυνση της εφαρμογής της έννοιας από το πεδίο της διανοητικής ιστορίας, της συγκριτικής λογοτεχνίας και της ιστορίας των ιδεών σε αυτό της ιστορίας της τεχνολογίας και των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών. Η ιδέα ήταν ότι ο νεωτερικός χρονικός μετασχηματισμός στα Βαλκάνια οφείλει να αναλυθεί

and Emigration Among the Greeks of Bulgaria, 1900–1949», *Journal of Borderlands Studies*, 28/2 (2013), 273–274· του ίδιου, «Οι Έλληνες της Βουλγαρίας», *Τα Ιστορικά*, 57(2012) σ. 539–543.

6. Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο, Verso, 1983, σ. 5· Παρασκευάς Ματάλας, *Κοσμοπολίτες εθνικιστές. Ο Μωρίς Μπαρρές και οι ανά τον κόσμο «μαθητές» του*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2021.

7. Michel Espagne, *Les Transferts culturels franco-allemands*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1999· Idem, Michel Espagne, «La notion de transfert culturel», *Revue Sciences/Lettres [En ligne]* 1 (2013), <https://doi.org/10.4000/rsl.21>

μέσα από το τρίπτυχο της «μεταφοράς» στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: α. της ιδεοτυπικά και εμβληματικά νεωτερικής τεχνολογίας των μηχανικών ρολογιών, β. των πρακτικών προσδιορισμού και μέτρησης του χρόνου που τη συνοδεύουν και, τέλος, γ. των κανονιστικών λόγων και αντιλήψεων για το πώς οφείλει κανείς να χρησιμοποιεί τον χρόνο, να τον οργανώνει και να πειθαρχεί σε αυτόν.⁸ Ο διάλογος με τα αναλυτικά εργαλεία της εν λόγω θεωρητικής προσέγγισης –ο προβληματισμός για τους φορείς της μεταφοράς, για το περιβάλλον προέλευσης και κυρίως για την «υποδοχή» της– προχώρησε τη σκέψη μου δείχνοντάς μου ταυτόχρονα τα προβλήματα και τα όριά της προσέγγισης των «πολιτισμικών μεταφορών». Κατ' αρχήν, τόσο η γέννηση των μηχανικών ρολογιών και της χρονικής νεωτερικότητας, όσο και η διάδοσή τους στην περιοχή των Οθωμανικών Βαλκανίων, είναι εξαρχής φαινόμενα μη-εθνικά, δεν μπορεί δηλαδή να οριστεί με όρους εθνικούς ούτε το πλαίσιο προέλευσης ούτε εκείνο της υποδοχής. Έτσι, η κριτική προσέγγιση των Werner και Zimmermann στην «ουσιοποίηση» της εθνικής κουλτούρας από την προσέγγιση των πολιτισμικών μεταφορών και η *histoire croisée* έμοιαζαν εκ πρώτης όψεως πιο κατάλληλο πλαίσιο για τη μελέτη ενός φαινομένου με αφετηρίες στην πρώιμη νεότερη εποχή και ευρεία γεωγραφική διάχυση.⁹

Ωστόσο, σε δεύτερο χρόνο η μελέτη της «υποδοχής» των νέων πρακτικών μέτρησης και αντίληψης του χρόνου στα Βαλκάνια ανέδειξε δύο ακόμη καίρια ζητήματα: το πρώτο αφορά τις σχέσεις εξουσίας και ηγεμονίας, που πολύ συχνά χάνονται μέσα στη μελέτη διεθνικών μεταφορών, δικτύων και διασταυρώσεων. Η παγκόσμια επικράτηση του δυτικού ωρολογιακού και ημερολογιακού Χρόνου, είναι μια διεργασία που στις διάφορες εκδοχές της –από την ωμή επιβολή του χρόνου του αποικιοκράτη ως την σταδιακή δεξίωση και επικράτηση του δυτικού χρόνου σε εγγύτερα στο καπιταλιστικό κέντρο γεωγραφικά και κοινωνικά περιβάλλοντα– ενέχει σχέσεις εξουσίας και συγκροτεί για κάθε κριτική ιστοριογραφική προσέγγιση την πρόκληση της ανάλυσής τους και της ανάδειξης της εμπειρίας και της οπτικής των υποκειμένων και κοινωνιών που δεν διευθύνουν, αλλά μάλλον υφίστανται αυτές τις διεργασίες. Η δεύτερη

8. Andreas Lyberatos, "Clocks, Watches and Time Perception in the Balkans. Studying a Case of Cultural Transfer", στο Harald Heppner και Eva Posch (επιμ.), *Encounters in Europe's Southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox World in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Μπόχουμ, D.Winkler Verlag, 2012, 231-254. Α. Λυμπεράτος, «Μηχανικά ρολόγια και αντίληψη του χρόνου στα Βαλκάνια: μελετώντας μια περίπτωση πολιτισμικής μεταφοράς», στο, του ίδιου (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο, Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών/Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/ΙΜΣ, 2014, 115-138.

9. Michael Werner & Bénédicte Zimmermann, «Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity». *History and Theory*, 45/1 (2006), 30-50.

θεωρητική πρόκληση που εγείρει η μελέτη της «υποδοχής» των νέων πρακτικών μέτρησης και οργάνωσης του χρόνου στην Ευρωπαϊκή περιφέρεια είναι το ερώτημα της ερμηνευτικής βαρύτητας που έχουν κάθε φορά οι κινήσεις, οι μεταφορές και οι διασταυρώσεις μετασχηματιστικών πολιτισμικών πρακτικών ή ιδεών και ιδεολογιών. Σε ποιο βαθμό η επικράτησή τους σε διάφορα μέρη του κόσμου οφείλεται στη διάχυσή τους (το μοντέλο του diffusionism) ή την μεταφορά τους (transfer) και σε πιο βαθμό σε παράλληλες και σχετικά συγχρονισμένες (coetaneous) βαθιές - δομικές - διεργασίες μετασχηματισμού;¹⁰ Αυτές οι διερωτήσεις με οδήγησαν να πιστεύω ότι ο «χρονικός εκμοντερνισμός» στα Βαλκάνια οφείλει να μελετηθεί ως πτυχή μιας παγκόσμιας «διεργασίας», μιας παγκόσμιας ιστορίας του χρόνου. Και με αυτή την οπτική το ΚΕΝΙ συνδιοργάνωσε τον Μάιο του 2022 στο Πάντειο ένα πολύ επιτυχημένο σχετικό διεθνές συνέδριο.¹¹

Η ενασχόλησή μου με το ζήτημα του χρονικού εκμοντερνισμού στα Βαλκάνια ως πτυχής μιας παγκόσμιας διεργασίας, μου έθεσε εύλογα και το ζήτημα της χρήσης των Βαλκανίων ως ιστορικού γεωγραφικού πλαισίου. Η μελέτη μου για τις αναπαραστάσεις περί χρονικής κουλτούρας των Βαλκανίων ανέδειξε την αντινομία μεταξύ της προϊούσας ενσωμάτωσης της περιοχής στη δυτική χρονική κουλτούρα και της παράλληλης έντασης της χρήσης των στερεοτύπων περί «ελλειμματικής», «καθυστερημένης» και πρωτόγονης χρονικής κουλτούρας στα Βαλκάνια –στερεότυπα που αναπαράγονται ακόμη στις μέρες μας.¹² Αν η διεθνική προσέγγιση αποκαλύπτει τις μονομέρειες και την «προκρούστεια» και σολιψιστική λογική του μεθοδολογικού εθνικισμού, το ίδιο ισχύει και για ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί μεθοδολογικός «βαλκανισμός». Η μελέτη των ροών αγαθών, ανθρώπων, ιδεών και πολιτισμικών πρακτικών από και προς τα Βαλκάνια και των πολυδιάστατων επαφών και διασταυρώσεων της κοινωνίας και της κουλτούρας της περιοχής με τον υπόλοιπο κόσμο αναδεικνύει τη σχετικότητα και το πορώδες των γεωγραφικών περιγραμμάτων και των ιστορικών κατασκευών του χώρου και μας οδηγεί σε πιο εύπλαστες και «ευριστικές» χρήσεις κατηγοριών όπως «τα Βαλκάνια». Με αυτή τη λογική

10. Α. Λυμπεράτος, «Χρόνος και μηχανικά μέσα μέτρησής του στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: μελετώντας τις τοπικές εκφάνσεις μιας παγκόσμιας ιστορίας», στο: Στάθης Αραποστάθης κ.ά. (επιμ.), *Τεχνολογία και Κοινωνία στην Ελλάδα. Μελέτες από την Ιστορία της Τεχνολογίας και τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2015, 25-54.

11. «Divergent Temporalities: Capitalism and the Conquest of Space-Time. An Interdisciplinary Approach of Temporal Changes in Global Peripheries (18th-21st c.)», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών & University of Leicester, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 26-28 Μαΐου, 2022.

12. Α. Lyberatos, «Time and Timekeeping in the Balkans. Representations and Realities» στο Roumen Daskalov, Tchavdar Marinov, Diana Mishkova και Alexander Vezenkov (επιμ.), *Entangled History of the Balkans*, τ. IV, Λάιντεν, Brill, 2017, 257-290.

οργανώσαμε και το διατμηματικό, διεπιστημονικό διεθνές μεταπτυχιακό σεμινάριο «Global Transformations and the Balkans (18th-21st c.)» το οποίο μπαίνει αισίως στην 8η χρονιά του φέτος και αποτελεί έναν ιδιαίτερα δημιουργικό χώρο μάθησης και συζήτησης.

Αναφέρθηκα στην «ευριστική» χρήση του όρου Βαλκάνια και αυτό μου δίνει την αφορμή να κλείσω την σύντομη εισήγησή μου αναφερόμενος στις πρόσφατες ερευνητικές πρωτοβουλίες που αναλάβαμε με τους και τις συνεργάτιδές μου στο KENI. Κύριο ζητούμενο της αναζήτησής μας στο Πάντειο και στο KENI ήταν και είναι να πάμε ένα βήμα παραπέρα: να υπερβούμε δηλαδή τη θεώρηση των Βαλκανίων ως «δυτικής φαντασίωσης» –όπως την ανέλυσε εξαιρετικά η Maria Todorova– και να διερευνήσουμε τις επαφές και τις διασταυρώσεις στο εσωτερικό των Βαλκανίων, στις ίδιες τις βαλκανικές χώρες, επαφές και διασταυρώσεις που συγκροτούν τα Βαλκάνια και τη βαλκανικότητα με «θετικούς» όρους –ως πεδίο πραγματικών επαφών και φαντασιακών ταυτίσεων και σχέσεων. Σε αυτή την κατεύθυνση η προσέγγισή μας συνομιλεί (χωρίς να ταυτίζεται βέβαια) με ανάλογες προσπάθειες, όπως π.χ. οι δουλειές της Diana Mishkova, της ομάδας ιστορικών γύρω από τον Roumen Daskalov για τις διασταυρούμενες βαλκανικές ιστορίες.¹³

Οι δικές μας πρόσφατες έρευνες στο KENI επικεντρώθηκαν στο πεδίο της ιστοριογραφίας και των αναπαραστάσεων, εκκινώντας από την απλή και προφανή διαπίστωση ότι τα γεγονότα που σχετίζονται με την ανάδυση των διαφόρων εθνών-κρατών στα Βαλκάνια έχουν μονοπωληθεί από τις αντίστοιχες εθνικές ιστοριογραφίες, με αποτέλεσμα να υποτιμώνται οι διεθνικές τους διαστάσεις και η περιφερειακή και διεθνής σημασία τους ή να περιορίζεται η ανάλυση στα δάνεια και τους αντικατοπτρισμούς με την κυρίαρχη Εσπερία. Το ερευνητικό μας πρόγραμμα *Βαλκανικές αναγνώσεις του 1821* έφερε και πάλι στο κέντρο του ενδιαφέροντος τη βαλκανική διάσταση του '21, πιάνοντας το νήμα από τη χρυσή ψυχροπολεμική γενιά της Association des Etudes Sud-Est Européennes,¹⁴ χωρίς όμως να συμεριζεται τον μεθοδολογικό εθνικισμό της και επιμένοντας ότι τα έθνη στη βαλκανική προκύπτουν μέσα από μετασηματισμούς, ρήξεις και επαναστατικές διαδικασίες – δεν προϋπάρχουν «μεταφυσικώ» δικαίω και αναπτύσσονται κατά το δοκούν σχέσεις φιλίας, αλληλεγγύης ή εχθρότητας. Μέσα από τη μελέτη της ιστοριογραφίας

13. Βλ. τους τέσσερις τόμους που παρήγαγε το πρόγραμμα του Roumen Daskalov κ.ά. *Entangled Histories of the Balkans*, 4 τ., Λάιντεν, Brill, 2012-2017.

14. Για την Ένωση Σπουδών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης βλ. ενδεικτικά Bogdan C. Iacob, «Southeast European Studies during the Cold War: Aspects of International Institutionalization (1960s-1970s)», *New Europe College Stefan Odobleja Program Yearbook*, 2014-15, 21-52.

των βαλκανικών χωρών η δουλειά μας έδειξε ότι η επανάσταση του 1821 αποτελεί σημαντική ψηφίδα στα εθνικά αφηγήματα των γειτονικών κρατών αλλά και στην βαλκανική «αυτοεικόνα» τους και το πώς ποικίλοι παράγοντες και συγκυριακές ή δομικές επιρροές εντός και εκτός Βαλκανίων διαμορφώνουν το πεδίο της ιστοριογραφικής πρόσληψης κομβικών για τη βαλκανική «αυτοσυνείδηση» ιστορικών γεγονότων.¹⁵

Με το επόμενο μας πρόγραμμα –που είναι εν εξελίξει– θελήσαμε να κάνουμε ένα ακόμη βήμα διερευνώντας ένα εξίσου κεντρικό ζήτημα, την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923, στις βαλκανικές του διαστάσεις. Βασικός στόχος του προγράμματος ήταν όχι μόνο να ξεπεράσουμε και να διευρύνουμε την στενή θεώρηση των διμερών αποκλειστικά σχέσεων από τη διπλωματική ιστορία, αλλά κυρίως να διερευνήσουμε συγκριτικά τους διαύλους που διαμόρφωσαν την εικόνα του νέου-παλαιού γείτονα, της Τουρκικής Δημοκρατίας, στα Βαλκάνια και επέδρασαν στις εκατέρωθεν σχέσεις αλλά και στην αυτοεικόνα των βαλκανικών εθνικισμών – των «απρόθυμων δικαιούχων της οθωμανικής κληρονομιάς». Η δουλειά μας –που την παρουσιάσαμε πέρυσι τον Νοέμβριο σε ένα πολύ ζωντανό διεθνές συνέδριο¹⁶– αναδεικνύει και σε αυτή την περίπτωση την –παραμελημένη– κομβική σημασία που έχει η ανάδυση της τουρκικής δημοκρατίας του Κεμάλ για τη συγκρότηση –φαντασιακή και πραγματική– των Βαλκανίων του Μεσοπολέμου μέσα από ένα πυκνό πλέγμα σχέσεων, κινήσεων, ροών και αντικατοπτρισμών, στο οποίο σημαντικό ρόλο παίζουν όχι μόνο οι θεσμικοί παράγοντες, οι κρατικές γραφειοκρατίες και ο Τύπος, αλλά και οι ανθρώπινοι δεσμοί στο χρόνο και στο χώρο, οι πληθυσμοί που έφυγαν και απόμειναν –οι κατεξοχήν δηλαδή φορείς της οθωμανικής κληρονομιάς– και τα ποικίλα δίκτυα ανθρώπινων επαφών, πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά ή εθνο-πολιτισμικά. Στην ίδια κατεύθυνση και με τα ίδια ζητούμενα –μιας πολυπρισματικής διεθνικής ιστορίας της περιοχής στον Μεσοπόλεμο– ανοίξαμε στο KENI και τη συζήτηση για την επιρροή του ιταλικού φασισμού στα Βαλκάνια,¹⁷ τα πρώτα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν στο σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού *Τα Ιστορικά*.¹⁸

Θα κλείσω εκφράζοντας τη σκέψη μου για τις δύο προϋποθέσεις επιτυχίας αυτής της ερευνητικής ατζέντας. Η πρώτη αφορά την καίρια σημασία της

15. Α. Λυμπεράτος (επιμ.), *Βαλκανικές αναγνώσεις του 1821*, Αθήνα, Μέλισσα, 2021.

16. «A New-Old Neighbor. Turkish Republic and the Balkans», Διεθνές Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Κέντρο Έρευνας στη Σύγχρονη Ιστορία, 23-25 Νοεμβρίου 2023 (επιλεγμένα κείμενα από τα πρακτικά, υπό έκδοση).

17. «Italian Fascism and the Balkans. Reception, Encounters, Silences», Διεθνές Εργαστήριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο-KENI, 8 Δεκεμβρίου 2022.

18. Α. Λυμπεράτος (επιμ.), «Ο Ιταλικός φασισμός στα Βαλκάνια», *Τα Ιστορικά* 78 (2024), 14-186.

ομαδικής δουλειάς. Είναι προφανές ένας άνθρωπος ή δύο μόνοι τους δεν μπορούν να φέρουν σε πέρας και να μπουν σε βάθος σε αυτές τις διερευνήσεις. Είναι λοιπόν αναγκαία –και αυτό προσπαθούμε στο ΚΕΝΙ– η σύμπραξη και συνεργασία αρκετών ώριμων αλλά κυρίως νέων ερευνητών με κέφι για βαλκανικές ιχνηλασίες. Η δεύτερη αφορά τη ανάγκη να εντρυφήσει κανείς πρώτα με γνήσιο ενδιαφέρον σε κάποια βαλκανική χώρα και κοινωνία (παρενθετοποιώντας την δική του εθνική αφετηρία ή «ευαισθησία»), να γνωρίσει καλά τη γλώσσα και την κουλτούρα της – καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν. Αυτή η γνώση του τοπικού και του εθνικού (μιας άλλης από την οικεία τοπικής ή εθνικής προοπτικής) είναι πιστεύω αναγκαία προπαίδεια και προϋπόθεση για την υπέρβασή τους.

ΔΙΕΘΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ: Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΞΗΣ

Κωστής Καρπόζηλος

Θα ήθελα, πέρα από τις αυτονόητες ευχαριστίες μου για την πρόσκληση, να εκφράσω τη χαρά μου για τη διήμερη αυτή συνάντηση που μας επιτρέπει να συζητήσουμε για το πού βρίσκεται και πού θέλουμε να κατευθυνθεί η ελληνική ιστοριογραφία. Σκέφτομαι ότι έχουν περάσει είκοσι χρόνια από εκείνο το συνέδριο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για την ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας που είχε μια εποπτική ματιά στην κατάσταση των -τότε- πραγμάτων.¹ Νομίζω ότι η ίδρυση της Ελληνικής Ένωσης Ιστορικών και η πρωτοβουλία της για αυτό το διήμερο συνδέονται με την προσπάθεια ανασύστασης μιας «κοινότητας» ανθρώπων που μοιράζονται το ίδιο πάθος για την ιστορική έρευνα και την προοπτική της συζήτησης και της ανταλλαγής σκέψεων γύρω από το πώς δουλεύουμε, τα ερωτήματα που θέτουμε και τις μεθοδολογικές μας επιλογές μέσα στο χρόνο. Τα θέματα αυτά άλλωστε έθεσε και ο φίλος και συνάδελφος Πολυμέρης Βόγλης όταν μας προσκάλεσε να τοποθετηθούμε για τη διεθνική ιστορία μέσα από δύο κύριους άξονες: το πώς η διεθνική οπτική συνδέεται με τις ερευνητικές μας εμπειρίες και το πως μπορεί να συμβάλει στην ανανέωση του πεδίου της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Ξεκινώ από τον πρώτο και σπεύδω να πω ότι η αποτίμηση της διεθνικής οπτικής μέσα από την προσωπική εμπειρία του ιστορικού είναι ένας από τους κύριους τρόπους οργάνωσης και διεξαγωγής της σχετικής ιστοριογραφικής

1. Πασχάλης Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2022*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.

συζήτησης. Σε κείμενα που εξετάζουν το πεδίο της διεθνικής ιστορίας και χαρτογραφούν την εξέλιξή της, οι ιστορικοί συχνά αναφέρονται στον εαυτό τους – δηλαδή στο πώς οι ίδιοι καταλαβαίνουν τη διεθνική οπτική και το πώς αυτή τους βοήθησε στη δουλειά τους. Ήδη, ο Πολυμέρης Βόγλης και η Έφη Γαζή αναφέρθηκαν στο έργο του Pierre-Yves Saunier. Θα προσθέσω στις σχετικές αναφορές ένα άρθρο του, από το 2008, το οποίο θεωρώ εμβληματικό για το ύφος του –σε πρώτο πρόσωπο και απαλλαγμένο από κάθε υποψία σοβαροφάνειας– και για τη μεθοδολογική του ακτινοβολία. Το άρθρο έχει τίτλο «Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave *Dictionary of Transnational History*».² Σε αυτό, όπως φαντάζομαι γίνεται αντιληπτό από τον τίτλο, ο Saunier αναλύει την πορεία προς την έκδοση ενός σημαντικού συλλογικού έργου για τη διεθνική ιστορία μέσα από μια επισκόπηση της εξέλιξης του πεδίου και τη δική του σχετική εμπειρία. Το κλειδί για την κατανόηση αυτής βρίσκεται στη φράση «Learning by Doing». Τη διαδικασία δηλαδή της ίδιας της ιστοριογραφικής πράξης στη διαμόρφωση και υιοθέτηση της διεθνικής οπτικής.

Στο κείμενο του Saunier ξεχωρίζω δύο κυρίως σκέψεις. Η πρώτη: η διεθνική οπτική δεν είναι κάτι το «νέο». Τη θεωρώ χρήσιμη υπόμνηση, καθώς στο παρελθόν υπήρχε μια τάση αναγόρευσης κάθε ιστοριογραφικής «στροφής» σε συγκλονιστική τομή και της ανακάλυψης ενός μαγικού, μεθοδολογικού, κλειδιού. Προκειμένου να έχουμε μια πιο ψυχραιμη ματιά, ο Saunier μας θυμίζει ότι η υπέρβαση των ορίων του έθνους-κράτους, η εποπτική ματιά στο χώρο, το ενδιαφέρον για τις διασυνδέσεις μεταξύ διαφορετικών σημείων απασχόλησε τους ιστορικούς πολύ πριν την εμφάνιση της διεθνικής ιστορίας – και για το κάνει αυτό πιο σαφές παραθέτει έργα αναφοράς ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η *Μεσόγειος* του Fernand Braudel. Από την πρώτη αυτή παρατήρηση προκύπτει η δεύτερη. Η διεθνική ιστορία δεν εμφανίστηκε στην ιστοριογραφία με τη λογική μιας επανάστασης, μιας τομής, μια ρήξης στην κατεύθυνση του αφηρημένου «νέου». Αντίθετα, εστιάζει σε φαινόμενα που έχουν απασχολήσει στο παρελθόν τους ιστορικούς μέσα από μια οπτική που αναδεικνύει τη διασύνδεση, την κινητικότητα, τη ρευστότητα των εθνικών ορίων και ταξινομήσεων. Και στο σημείο αυτό, ο Saunier –ο ιστορικός που με έναν τρόπο συνέβαλε όσο λίγοι στη διαμόρφωση του πεδίου της διεθνικής οπτικής– επισημαίνει την απουσία ενός προγραμματικού μανιφέστου, την ύπαρξη πολλαπλών ορισμών, την απουσία μιας απόλυτης αυθεντίας, ενός θεωρητικού νου, που ορίζει τι είναι και τι δεν είναι αυτή η περίφημη διεθνική ιστορία.

2. Pierre-Yves Saunier, «Learning by Doing: Notes about the Making of the Palgrave Dictionary of Transnational History», *Journal of Modern European History* 6/2 (2008), 159-180.

Αυτό που προκύπτει είναι μια πολυφωνική και δημοκρατική συνθήκη που διευρύνει τα όρια της διεθνικής ιστορίας. Προφανώς αυτό δεν συνεπάγεται την απουσία αντιπαραθέσεων ή διαφορετικών οπτικών. Αλλά την ίδια στιγμή, υπάρχει –και εδώ συμφωνώ απόλυτα με αυτό που υπογραμμίζει ο Saunier– μια ατμόσφαιρα συναίνεσης ότι η διεθνική ιστορία συντίθεται ως ιστοριογραφικό πεδίο μέσα από έργα –έρευνες και βιβλία– που προσκομίζουν διαφορετικά και συχνά άσχετα μεταξύ τους παραδείγματα συγκλίνοντας στην κριτική του «μεθοδολογικού εθνικισμού» και στην παραδειγματική ανάδειξη της δυνατότητας υπέρβασής του. Κάπως έτσι χαράσσονται τα διεθνικά διανοητικά και ιστοριογραφικά μονοπάτια: διά της πράξης και του παραδείγματος. Δεν μπορώ να το περιγράψω αλλιώς πάρα μόνο με τον όρο «ευελιξία»: στα έργα της διεθνικής ιστορίας δεν θα βρει κανείς μακροσκελείς εισαγωγές ή ανάλογες αναφορές σε θεωρητικούς εγκεφάλους, αλλά κυρίως την προσπάθεια κατάδειξης του τρόπου που η κάθε συγκεκριμένη μελέτη ενός ερωτήματος συμβάλλει στη διεύρυνση της γνώσης μας –και της φαντασίας που απορρέει από αυτήν– για τη μορφή του κόσμου πέραν της κυριαρχίας του έθνους-κράτους.

Ομολογώ ότι η λογική του «learning by doing» του Saunier με ενθουσίασε πέραν όλων των άλλων γιατί μου φάνηκε εξαιρετικά οικεία. Δεν ξεκίνησα να κάνω «διεθνική ιστορία». Η διεθνική οπτική υπήρξε προϊόν των ερευνητικών μου ενδιαφερόντων μέσα στο χρόνο. Κάπως έμαθα να εξοικειώνομαι με αυτήν μέσα από την ιστοριογραφική πράξη. Όταν πριν είκοσι ακριβώς χρόνια ξεκινούσα τη διδακτορική μου διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης δεν είχα τίποτα για τη διεθνική ιστορία. Παραδέχομαι ότι σε αυτό συντέλούσε και μια εσωτερική καχυποψία ή έστω επιφύλαξη απέναντι σε θεωρητικά ρεύματα και ιστοριογραφικές τάσεις που τότε απαιτούσαν την προσαρμογή –ή τουλάχιστον έτσι το έβλεπα εγώ– σε αυστηρούς κανόνες και προκαθορισμένα σχήματα. Στο πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών, το πρόβλημα ήταν μάλλον διαφορετικό. Τα κυρίαρχα ερωτήματα εστίαζαν πρωτίστως γύρω από την πορεία της «ενσωμάτωσης» των μεταναστών και των μεταναστριών μέσα από μια γραμμική αντίληψη του ιστορικού χρόνου. Θυμάμαι τη συζήτηση για τους «pull» και τα «push» παράγοντες που εξηγούν τη δυναμική της μετανάστευσης ή την τυπολογία των σταδίων –δανεισμένα από την κοινωνιολογία– για την πολυπόθητη ενσωμάτωση στους όρους της νέας ζωής. Δεν μηδενίζω τη συνεισφορά αυτών των ερωτημάτων. Αλλά κοιτώντας πίσω, σκέφτομαι ότι στην κλασική ανάγνωση της μετανάστευσης πρυτάνευε η λογική ότι οι άνθρωποι φεύγουν από το σημείο A και φτάνουν στο σημείο B και η δουλειά των ιστορικών ήταν να διερευνήσουν τα αίτια και τις συνέπειες αυτής της επιλογής και, κυρίως, η εστίαση στο πώς αναδιαμορφώνεται η ζωή τους στο νέο περιβάλλον.

Όταν μετά την ολοκλήρωση του διδακτορικού μου επέστρεψα στο κείμενο για να το μετατρέψω σε βιβλίο ένιωσα ότι κάπου είχα παγιδευτεί. Αυτό που με είχε απασχολήσει ήταν ο «εξαμερικανισμός». Η αναζήτησή του προέκυπτε μέσα από την επιθυμία μου να συγκρουστώ με μια ελληνοκεντρική θεώρηση που εστίαζε στους μετανάστες και τους ειδικούς όρους της κοινοτικής τους ζωής όπου οι κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν στην καλύτερη περίπτωση ένα ευρύτερο πλαίσιο με αφηρημένες αναφορές. Ταυτόχρονα, είχα επηρεαστεί από μια γραμμική αντίληψη του ιστορικού χρόνου –αποτυπωμένη για παράδειγμα σε κάποια κείμενα του Λένιν– για το πώς η μετανάστευση μετασχηματίζει τον χτεσινό αγρότη στον σημερινό βιομηχανικό εργάτη. Κατά συνέπεια, ο «εξαμερικανισμός» –και ειδικότερα η εκδοχή που εκπροσωπούσε το κομμουνιστικό κίνημα στις Ηνωμένες Πολιτείες– αποτελούσε ένα αφηγηματικό νήμα που δεν άφηγε ιδιαίτερο χώρο στον διάλογο ανάμεσα –θα το πω εδώ πολύ σχηματικά– ανάμεσα στην «ελληνικότητα» και στον «αμερικανισμό». Άρχισα λοιπόν να αναθεωρώ τη δουλειά μου σε αυτήν την κατεύθυνση. Με έμφαση στις διασυνδέσεις και τις υβριδικές διασταυρώσεις, ενώ ταυτόχρονα άρχισα να διακρίνω ότι η έρευνά μου με οδηγούσε σε μια νέα ανάγνωση του εμπειρικού υλικού. Θα σας πω ένα παράδειγμα που μου είχε κάνει εντύπωση. Στις αρχές του 20ού αιώνα στην Καλιφόρνια των Ηνωμένων Πολιτειών μια ομάδα Ιαπώνων διανοουμένων και εργατών ίδρυσαν ένα κόμμα: το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ιαπωνίας. Τι «ιστορία» είναι αυτή; Είναι «αμερικανική» ή «ιαπωνική»; Ούτε μόνο το ένα, ούτε μόνο το άλλο. Και για αυτό εντέλει υποστήριξα ότι η ιστορία που αφηγούμουν λειτουργούσε ως σημείο συνάντησης μεταξύ της ελληνικής, της αμερικανικής και της ελληνο-αμερικανικής ιστορίας. Σήμερα, νομίζω θα το έλεγα πιο απλά: ότι αποτελεί ένα παράδειγμα διεθνικής ιστορίας.

Θα το πω όπως το καταλαβαίνω: η διεθνική ιστορία είναι εκείνη η οπτική που μας επιτρέπει να σκεφτούμε πέρα από τη συμβατική ταξινόμηση των βιβλίων σε μια βιβλιοθήκη όπου ο Χ κωδικός αντιστοιχεί στην Χ «εθνική» ιστορία και ο Ψ κωδικός στην άλλη «εθνική» ιστορία. Η διεθνική ιστορία δημιουργεί ένα νέο ταξινομικό ράφι που έχει ως αφετηρία την υπέρβαση της παραδοσιακής ταξινόμησης –αυτής που κληροδοτεί η κυριαρχία του έθνους-κράτους ως κυρίαρχου τρόπου θέασης του κόσμου– προς όφελος της υβριδικότητας των ταυτοτήτων, τις οριζόντιες διασυνδέσεις ανάμεσα σε απόμακρους τόπους, την κίνηση και την κινητικότητα των ανθρώπων μέσα στο χρόνο. Επιστρέφω στην αρχική παρατήρηση του Saunier: αν το σκεφτούμε η ελληνική ιστοριογραφία του Διαφωτισμού εστίασε συχνά στη μεταφορά και την κυκλοφορία των ιδεών από τη «Δύση» στον ελλαδικό χώρο. Ταυτίσαμε την κινητικότητα με την πορεία των ιδεών. Τα τελευταία χρόνια, μέσα από την προβληματική της

διεθνικής ιστορίας, έχουμε όλο και περισσότερες εργασίες που συνδέουν την κινητικότητα των ιδεών με την ίδια την κινητικότητα των ανθρώπων και τις ρευστές ταυτότητες που αναδύονται στο σημείο που συναντιέται η κίνηση των ανθρώπων στο χώρο με τις μεταβολές των αυτοκρατορικών και κρατικών οντοτήτων.³ Κατά συνέπεια, συγκροτείται ένα –το λέω πάλι σχηματικά– ράφι με βιβλία που ξαναγράφουν, με νέους όρους, τα ερωτήματα που είχε θέσει για παράδειγμα ο Φίλιππος Ηλιού στα *Γράμματα από το Άμστερνταμ*.

Σε αυτό το ράφι θέλω να πιστεύω ότι ανήκει το βιβλίο μου για τη διεθνική ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού. Σε αυτό εξετάζω την εξέλιξη του κομμουνιστικού κινήματος στον 20ό αιώνα μέσα από την κίνηση των ανθρώπων του στα –κυριολεκτικά και συμβολικά– όρια του έθνους. Κατά συνέπεια εστιάζει σε αυτό που συμβαίνει πέραν των ορίων του έθνους-κράτους και ταυτόχρονα αυτό που συμβαίνει εκεί ακριβώς που θολώνουν τα όρια της εθνικής ταυτότητας μέσα από τις μεταβολές των συνόρων, τις εξω-εδαφικές μορφές κυριαρχίας, τις μετακινήσεις πληθυσμών και ευρύτερα τις μεγάλες μεταβάσεις του 20ού αιώνα όπως το τέλος των ευρωπαϊκών Αυτοκρατοριών, η κρίση της αποικιοκρατίας, η ψυχροπολεμική διαίρεση των μεταπολεμικών χρόνων και τα ρεύματα εκδημοκρατισμού που καθόρισαν τη μορφή των σύγχρονων κοινωνιών. Αυτό που προκύπτει είναι η επισκόπηση της σχέσης των κομμουνιστών με τα όρια της εθνικής ιδεολογίας.

Το ερώτημα του ποιος ανήκει στο ελληνικό έθνος και ποιος όχι ήταν το κεντρικό ή ακόμα και το κύριο πεδίο στην εξέλιξη του ελληνικού κράτους σε έναν ιστορικό κύκλο που ξεκινά με τους Βαλκανικούς Πολέμους και τελειώνει με την Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία. Μέσα σε αυτόν τον κύκλο, το κομμουνιστικό κίνημα εξελίχθηκε από μια επαναστατική δύναμη συχνά στις παρυφές –ή εκτός– του έθνους σε μια αναγνωρισμένη και σεβαστή πολιτική δύναμη με τον δικό της ρόλο στη θεμελίωση της νέας δημοκρατικής και εθνικής σταθερότητας. Επομένως, μελέτησα την ιστορική πορεία του ελληνικού κομμουνισμού, εστιάζοντας σε επεισόδια όπου δεσπόζει το ερώτημα της ένταξης ή αποκλεισμού από το εθνικό σώμα: την απήχηση του σε αυτούς που δεν συμμορφώνονταν με την κυρίαρχη εθνική αντίληψη, τις ρευστές ταυτότητες των κομμουνιστών, τις ιδεολογικές και οργανωτικές συνδέσεις τους με ένα παγκόσμιο και διακρατικό πολιτικό κόμμα, και το γεγονός ότι επηρεάζονταν συνεχώς από αλληλεπιδράσεις και συναντήσεις πέρα από τα σύνορα της ελληνικής επικράτειας.

Η διεθνική οπτική έχει ανανεώσει τη μελέτη των επαναστατικών κινήσεων,

3. Ενδεικτικά και μόνο: Κωνσταντίνα Ζάνου, *Τραυλίζοντας το έθνος: Διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800-1850*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2022.

την ιστοριογραφία του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, την έρευνα γύρω από τα αντιαποικιακά ρεύματα που μετέβαλαν τη μορφή του σύγχρονου κόσμου. Η τάση αυτή σχετίζεται νομίζω με δύο παραδοχές. Η πρώτη αφορά την υλική και διανοητική διάσταση της πολιτικής δράσης, καθώς αν το σκεφτούμε η εξέλιξη των επαναστατικών κινημάτων υπήρξε συνδεδεμένη με την πορεία εκπατρισμένων διανοουμένων, τη μετανάστευση και την εξορία, την κίνηση ανθρώπων στο χώρο. Ο κατάλογος είναι εκτενής, αλλά αρκεί να αναλογιστούμε τις βιογραφικές διαδρομές για να ξετυλιχτεί μπροστά μας η καθοριστική εμπειρία του ταξιδιού στη συγκρότηση του επαναστατικού υποκειμένου, οι διαφορετικές γεωγραφίες που συνδέονται μεταξύ τους, ο τρόπος που οι ιδέες και οι πρακτικές της κοινωνικής μεταβολής διασχίζουν τα σύνορα και μαζί με αυτά τις ταξινομήσεις που έχουμε συχνά στο νου μας ως αυτονόητες. Η δεύτερη διάσταση σχετίζεται με την ίδια τη φύση των επαναστατικών κινημάτων που βασίζονται σε διεθνικές συλλήψεις του κόσμου και την αξίωση ότι αποτελούν εκφράσεις παγκόσμιων δυναμικών της εποχής τους. Στον 19ο και στον 20ό αιώνα τα επαναστατικά κινήματα προσφέρουν ριζοσπαστικές εκδοχές της παγκοσμιοποίησης και αυτό με τη σειρά του τροφοδοτεί ανάλογα οργανωτικά σχήματα και ανθρώπινες εμπειρίες.

Ειδικότερα για το κομμουνιστικό κίνημα η Sabine Dullin και η Brigitte Studer έχουν συνοψίσει, νομίζω με εξαιρετικό τρόπο, την εξέλιξη της σχετικής ιστοριογραφίας: «ο κομμουνισμός είναι διεθνικός, αλλά χρειαζόμασταν την οπτική της διεθνικής ιστορίας για να μπορέσουμε να τον σκεφτούμε ως τέτοιο». ⁴ Ο ισχυρισμός αυτός διατυπώθηκε στο φόντο μιας καθοριστικής εξέλιξης: τη δυνατότητα πρόσβασης των ιστορικών στο χαώδες και τεράστιο αρχείο της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Η παράλληλη εξέλιξη της ανάπτυξης της διεθνικής προβληματικής με τη δυνατότητα έρευνας σε μια συλλογή, η οποία μέχρι το 1991 το μόνο που έκανε είναι να τρέφει τη φαντασία των ιστορικών (και όχι μόνο), οδήγησε σε μια τομή στην ιστοριογραφία του κομμουνιστικού φαινομένου. Έως τότε υπήρχαν, χοντρικά, δύο τάσεις. Η πρώτη που διαμορφώθηκε μέσα στη λογική του Ψυχρού Πολέμου εστίαζε στην «εξάρτηση» των κομμουνιστικών κομμάτων από το «κέντρο» της Μόσχας με κύριο ζητούμενο την κατάδειξη της υπαγωγής τους στις προτεραιότητες της Σοβιετικής Ένωσης. Η αναθεώρηση του σχήματος ήρθε από τη γενιά των ιστορικών που αναδείχθηκε από το παγκόσμιο 1968. Η νέα ματιά εστίαζε στη δράση των κομμουνιστών σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, τη συνέδεε με διαδικασίες εκδημοκρατισμού και

4. Sabine Dullin και Brigitte Studer, «Communism+Transatlantic: The Rediscovered Equation of Internationalism in the Comintern Years», *20th Century Communism* 14 (2018), 66.

διεύρυνσης των δικαιωμάτων των υποτελών τάξεων, υπογράμμιζε τις στιγμές που καταγραφόταν η απόκλιση ανάμεσα στις επιταγές του «κέντρου» και την εμπειρία των κομμουνιστών που δρούσαν σε κάποιο σημείο του πλανήτη. Ο πυρήνας των ιστοριογραφικών αυτών τάσεων ήταν πολιτικός και αφορούσε το ερώτημα του κατά πόσο το κομμουνιστικό φαινόμενο ήταν «αντεθνικό» ή «εθνικό» – αυτό άλλωστε ήταν και το ερώτημα της μεταπολεμικής θέσης του κομμουνισμού στον κόσμο του Ψυχρού Πολέμου και ειδικότερα στις κοινωνίες της «Δύσης».

Το 1991 οριοθετεί τη μετάβαση σε νέα ερωτήματα, δίχως αυτό να σημαίνει ότι τα παλιά εξαφανίστηκαν παντελώς. Θα έλεγα ότι η διεθνική οπτική έδωσε ώθηση σε τρεις κύριες κατευθύνσεις. Η πρώτη εξετάζει τη συγκρότηση του παγκόσμιου κόμματος της Διεθνούς μέσα από τη μελέτη των μηχανισμών ανάδυσης του επαγγελματία επαναστάτη στις κομματικές σχολές της Μόσχας. Η εμπειρία αυτή με τη σειρά της οδηγεί σε μια νέα σύλληψη των γεωγραφιών του κομμουνιστικού φαινομένου που δίνει έμφαση –δίχως να παραγνωρίζει την κεντρικότητα της Σοβιετικής Ένωσης– σε οριζόντιες δικτυώσεις και σε αποκεντρωμένες συλλήψεις παρακολουθώντας την πορεία των ανθρώπων στο χώρο. Η δεύτερη επικεντρώνει στη συσχέτιση της κομμουνιστικής εμπειρίας με την ανθρώπινη κινητικότητα αναδεικνύοντας τη σημασία του ταξιδιού, της μετανάστευσης, της εξορίας στη διαμόρφωση ριζοσπαστικών διασπορικών κοινοτήτων με σημαντικό ρόλο στην πορεία των «εθνικών» κομμουνιστικών κινημάτων. Η τρίτη κατεύθυνση εκφράζεται στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη «Δύση» στην «Ανατολή», δηλαδή στη διερεύνηση της δυναμικής του ανταποικιακού κινήματος και τις σχέσεις του με το κομμουνιστικό, τις εναλλακτικές διαδρομές των ιδεών της κοινωνικής χειραφέτησης και την ταλάντωση μεταξύ της παγκόσμιας σύλληψης του κόσμου και την ανάδυση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων και τη διαδικασία εθnicoποίησης του κομμουνισμού.

Σπεύδω να διευκρινίσω ότι όταν άρχισα να σχεδιάζω αυτό που ύστερα από χρόνια απέληξε στο βιβλίο μου για τη διεθνική ιστορία του κομμουνισμού δεν είχα στο μυαλό μου όλα τα παραπάνω. Προέκυψαν μέσα από την έρευνα και κυρίως τη συγγραφή. Αυτό που ήταν η αφετηρία –μια ακόμα επιβεβαίωση του σχήματος του Saunier– ήταν η σκέψη πως θα μπορούσε να γραφτεί μια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού «εκτός ορίων» δηλαδή με έμφαση στη διασπορά και στη μετανάστευση. Ένα τυχαίο άκουσμα, το ηχώχρωμα της φωνής του Νίκου Ζαχαριάδη, με έκανε να προχωρήσω στην κατεύθυνση της διεθνικότητας, καθώς η βιογραφική του διαδρομή υποδείκνυε μια συνεχή διάβαση συνόρων και μου έθεσε το ερώτημα της «ελληνικότητάς» του. Στο σημείο αυτό, η διεθνική οπτική μου φάνηκε ότι με αποσυνέδεε από την έντονη φόρτιση γύρω από την

«ελληνικότητα» του κομμουνιστικού φαινομένου – ορατή στον ψυχροπολεμικό λόγο του ελληνικού κράτους, αλλά και στην αναθεωρητική ματιά ιστορικών όπως ο Άγγελος Ελεφάντης. Η διεθνική οπτική μου επέτρεψε να σκεφτώ γύρω από τη σημασία της ανθρώπινης κινητικότητας στη διαμόρφωση του ελληνικού κομμουνισμού και κάπως έτσι προέκυψε η σπονδυλωτή διάρθρωση του βιβλίου μου με τα διαδοχικά επεισόδια που εντέλει προσφέρουν ένα ερμηνευτικό σχήμα για την πορεία του προς την εθνικοποίηση και την ενσωμάτωσή του στην ελληνική πολιτική κοινότητα μετά το 1974. Η κεντρική αξίωση του βιβλίου είναι μέσα από τον κομμουνισμό να σκεφτούμε πέραν αυτού – δηλαδή να αποτελέσει μια μελέτη περίπτωσης για την ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα.

Εδώ θέλω να προχωρήσω σε μια ευρύτερη μεθοδολογική παρατήρηση. Συχνά στην ιστοριογραφική μας συζήτηση επανέρχεται η φράση ότι «το Χ έργο συμβάλλει στην ένταξη των ελληνικών εξελίξεων στο διεθνές πλαίσιο». Προφανώς αυτή η «ένταξη» είναι αναγκαία συνθήκη εξόδου από τον ελληνοκεντρισμό. Δεν ταυτίζεται όμως με τη διεθνική οπτική. Η τελευταία δεν αρκείται στην πλαisiώση της ελληνικής περίπτωσης με αυτό που συμβαίνει πέραν των ελληνικών ορίων, αλλά τη διασυνδέει οργανικά αμφισβητώντας εντέλει την καθαρή διάκριση του τοπικού, του εθνικού και του παγκόσμιου. Κατά συνέπεια, αυτό που προτείνει η διεθνική ιστορία είναι μια διαφορετική σύλληψη του πώς σκεφτόμαστε γύρω από τις γεωγραφίες της ιστορίας με έμφαση στη διασταύρωση, στη διασύνδεση και στην κυκλοφορία ή κινητικότητα. Και δεν είναι συμπτωματικό, ότι η άνθιση και με έναν τρόπο ορατότητα της διεθνικής ιστορίας συνέπεσε χρονικά με τη δυναμική των ερωτημάτων της εποχής της παγκοσμιοποίησης και των ορίων αυτής μέσα από την δυναμική επιστροφή του εθνικισμού και της καταφυγής, στις δυτικές κοινωνίες, στη νοσταλγία για την εποχή των Αυτοκρατοριών. Στο επίπεδο αυτό, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τους ίδιους τους ιστορικούς – τις εμπειρίες δηλαδή της κινητικότητάς τους στο χώρο, τη διασταύρωση με άλλες ιστοριογραφικές παραδόσεις σε ερευνητικά και ακαδημαϊκά κέντρα που έχουν την πλανητική εποπτεία του κόσμου στον προγραμματικό τους πυρήνα, την ανάδυση μιας γενιάς ιστορικών που απηχεί ή έστω βρίσκεται σε διάλογο με τις ρευστές ταυτότητες και τις υπερεθνικές συλλήψεις του σύγχρονου κόσμου.

Στο σημείο αυτό, ίσως είναι χρήσιμη – και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο έρευνας – η διαμόρφωση της ελληνικής ιστοριογραφίας από ανθρώπους που είχαν ως κοινή εμπειρία αυτή του εκπατρισμού και της περιπλάνησης στο χώρο. Σκέφτομαι τη γενιά των πολιτικών επιστημόνων και ιστορικών που μετά το 1974 συνέβαλαν τόσο στην διαμόρφωση των διανοητικών σχημάτων που μας καθόρισαν, όσο και στη δημιουργία νέων θεσμών ή την ανανέωση παλαιότερων στο πλαίσιο της Μεταπολίτευσης. Η γενιά αυτή,

προφανώς με αποχρώσεις, είχε ως συγκροτητικό στοιχείο την πολιτικοποίησή της μέσα από το ερώτημα της εθνικής ανεξαρτησίας στο φόντο των ξένων επεμβάσεων στην Ελλάδα και τα κυρίαρχα τότε σχήματα είτε για το κέντρο-περιφέρεια, είτε για τους μηχανισμούς της «εξάρτησης». Αυτή η προτεραιότητα με τη σειρά της καθόρισε την παραγωγή έργων που ενσωμάτωναν μεν τις διεθνείς θεωρητικές και μεθοδολογικές τάσεις της εποχής τους, αλλά είχαν ως κύριο ζητούμενο τη μελέτη των μηχανισμών και των διαδικασιών της ελληνικής οικονομικής και πολιτικής εξέλιξης με όρους που σήμερα θα λέγαμε «μεθοδολογικού εθνικισμού».

Υπό αυτήν την οπτική, η συντελούμενη ανανέωση των ερωτημάτων και η τάση που διακρίνουμε για την έξοδο από αυτόν, μας θέτει μπροστά –και κλείνω– σε οργανωτικές και διανοητικές προτεραιότητες. Χρειαζόμαστε χώρους συζήτησης και ανάπτυξης της διεθνικής οπτικής και συνάντησής της με άλλους μεθοδολογικούς προβληματισμούς, όπως ακριβώς κάνει η Ελληνική Ένωση Ιστορικών αυτές τις μέρες. Η συζήτηση όμως απαιτεί και ανάλογες θεσμικές πρωτοβουλίες στην κατεύθυνση της ανανέωσής τους: αυτό σχετίζεται προφανώς με το έμπρακτο άνοιγμα των ερευνητικών και ακαδημαϊκών ιδρυμάτων σε ερωτήματα και θέματα που σχετίζονται με τους μεγάλους μετασχηματισμούς του 19ου και του 20ού αιώνα, την πρόσληψη ανθρώπων που προσκομίζουν διανοητικά ερωτήματα που σχετίζονται με τη διεθνική σύλληψη του κόσμου, μεταπτυχιακά προγράμματα –όπως αυτό στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας– που να εστιάζουν στην κινητικότητα, στη διασταύρωση, στη διεθνικότητα. Η βασική όμως προϋπόθεση όμως είναι το πώς θα σκεφτούμε την ελληνική ιστορία. Η διεθνική ιστορία στις Ηνωμένες Πολιτείες συνδέθηκε μια εσωτερική κριτική του αμερικανικού εξαιρετισμού. Χρειαζόμαστε μια ανάλογη κριτική για την αντίληψη του ελληνικού εξαιρετισμού. Και τελειώνω επισημαίνοντας μάλλον κάτι που είναι προφανές: είναι εύκολο να τον ξορκίζουμε όταν εμφανίζεται ως μια εθνικιστική ή συντηρητική εκδοχή της ιστοριογραφίας, είναι πιο δύσκολο –και παραγωγικό– όταν αφορά την αμφισβήτηση των νοοτροπιών και των αντιλήψεων που μας έχουν διαμορφώσει.

[κενή σελίδα]

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ

Έφη Αβδελά, ομότιμη καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Δήμητρα Βασιλειάδου, αναπληρώτρια καθηγήτρια Κοινωνικής Ιστορίας, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Πολυμέρης Βόγλης, καθηγητής Κοινωνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παναγιώτης Γεωργακάκης, εντεταλμένος διδάσκων Πρώιμης Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Νίκος Γιαννακόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελευθερία Ζέη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας Νέων Χρόνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Άννα Καρακατσούλη, καθηγήτρια Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτισμού, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κωστής Καρπόζηλος, επίκουρος καθηγητής Διεθνικής Ιστορίας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Ανδρέας Λυμπεράτος, αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Κοινωνικής και Οικονομικής Ιστορίας των Βαλκανίων, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Λεωνίδα Μοίρας, μεταδιδακτορικός ερευνητής Οθωμανικής Ιστορίας, Τμήμα Ανθρωπιστικών Σπουδών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Δημήτρης Μ. Μόσχος, υποψήφιος διδάκτορας Κοινωνικής Πολιτικής του Αστικού Χώρου, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Στάθης Παυλόπουλος, Συντονιστής Προγραμματισμού και Επιστημονικών Δράσεων, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας /διδάσκων, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Έφη Ράγια, επίκουρη καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Δήμος Σπαθάρας, καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Γιάννης Στογιαννίδης, αναπληρωτής καθηγητής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων, Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Χρήστος Τριανταφύλλου, μεταδιδακτορικός ερευνητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ποθητή Χαντζαρούλα, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορικής Ανθρωπολογίας, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

[κενή σελίδα]

ISBN 978-618-88386-0-4

9 786188 838604